

જડે. ખંગા-
તેમના આડ-
ના સગા હતા.

વખતે, મીર
ના ધરમાંથી
હાની ગયો.

લૂંટાવા છતાં
ભાષને મન તો
ણાં ગયાં હોય
લૂંટ પછી પણ
હીની સરકારને
એકે અપાટે એક
શકતા. દુકામાં,
વાત કરીએ તો
કેત લાગ્યા વિના
પ્રથા જેવું ગાગ

જગત્ શેઠ.

જિજ્ઞાસુ મંદિર

મધ્યમ

૦૧

૧૯૩૨

જા. ગણ્યા ૬૩૫
પ્રો. રૂ. ૫૦/-

શ્રી સ

પ્રકાશક:—

દેવચંદ દામળ કુંડલાકર

તંત્રી 'જૈન'

ભાવનગર

સંવત ૧૯૮૭

સતે ૧૯૩૧

મૃત્ય સવા રૂપિયે

મુદ્રક:—

શા. ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ

આનંદ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ

ભાવનગર

નિવેદન

રાજકીય ક્ષેત્રમાં જે વખતે મહાક્રાંતિના પડધા ગુંથ રહ્યા હોય, અને દશે દિશામાં ઘેરાયેલાં વાદળ વચ્ચે આઘે આઘે મુકિતની વિદ્યુત્તરેખા, પ્રજ્વળતા જીવનમાં આશા અને આહ્વાદ ભરી રહી હોય, એવા વિકટ અને માંગલિક અવસરમાં, જૈન પ્રભાવકો અને રાજનીતિનિપુણ દુરંધરોની સ્મૃતિ યર્ષ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જૈન જગતના તપસ્વીઓ, સાહિત્યસેવીઓ અને ઉપદેશકો જેમ વિશ્વવિખ્યાત છે, તેમ જૈન જગતના મુસદ્દીઓ હજી વિશ્વના પ્રકાશમાં ખંદાર આવ્યા નથી. કાળખળ આજે અતુકૂળ બનવું જાય છે અને ધીમે ધીમે જૈન સમાજના ઇતિહાસ-સદ્ગતિઓ સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવે એવું વાતાવરણ સરળાય છે.

એ દષ્ટિએ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જગતશેઠનો ઇતિહાસ વધારે બંધબેસતો યર્ષ પડશે. બંગાળની અદ્વારમી સદી એ ખરેખર એક ભીષણ ક્રાંતિકાળ હતો. પ્રપંચો અને સ્વાર્થોંધતાને લીધે આખું રાજદારી ક્ષેત્ર કંટકમય બન્યું હતું. સગાં-સનેહીઓ અને સ્વામી-સેવકો વચ્ચે સ્વાર્થ-લોભ-લોહુપતા અને વાસનાઓના દંદયુદ્ધ ચાલતાં હતાં. એવા વિકટ સંયોગોમાં બંગાળને બચાવી લેનાર જગતશેઠનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ આજે આપણી પાસે નથી. માત્ર સરકારી ખાનગી દસ્તાવેજો, છુટા-છવાયા પત્ર-વ્યવહારો અને પદ્ધતિઓમાંથી એ જૈન જ્યોતિર્ધરની કાર્ય-કુશળતા, પ્રગતિશીલતા જળજી રહે છે. લોર્ડ કલાઇવના રાજદોમાં કહીએ તો “એ એક એવો પ્રતાપી માણસ છે કે

દેશની સહીસલામતી અને લલાને માટે તે તમને ઉચિત સલાહ જ આપશે. ”

ખંગાળના આ મહાપુરુષની યશ-ગાથા વ્યવસ્થિત પ્રકાશ પામે અને એ ગૌરવભર્યા ઇતિહાસને ઉકેલતાં જૈન જગતની ઉન્નત રાષ્ટ્રસેવાનો જનતાને પરિચય થાય, એ માટે ‘જગતશેઠ’ ની નવલિકા જનતા સમક્ષ મૂકવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતાં, ભાઈ સુશીલે, છ માસની જોડ-યાત્રા અને તે પછીની નાદુરસ્ત તબીયત વચ્ચે પણ ઉડા ઉતરીને ખનતી ત્વરાએ આ કથાનક તૈયાર કરવામાં જે જહેમત ઉઠાવી છે અને ઐતિહાસિક સાહિત્યની અપૂર્ણતા છતાં પરિણામે આજના રાષ્ટ્રીય નવસર્જનમાં જે પ્રાભાવિક સાધન પુર પાડ્યું છે તે માટે તેમને અભિનંદન ધટે છે.

પ્રાભાવિક પુરુષોના જીવન-પ્રસંગોને સંસ્કારી રાચક ભાષામાં તૈયાર કરી ‘જૈન’ ના વાચકોને ઐતિહાસિક ભેટ આપવાની અમારી ચાહુ પ્રણાલિકા આ પુસ્તકથી વધુ બર આવે છે, તે માટે હર્ષ વ્યક્ત કરતાં એટલી ઉમેદ રાખીશ કે જગતશેઠની લખતી ટોપી નીચે ઝાળખાતા અમીચંદો અને માણેકચંદો સાથે જૈન-જગતશેઠની વંશ-વેલીને કંઈએ નિરખત નથી; એ સ્પષ્ટ વસ્તુ આ સાહિત્ય-માંથી જનતા સમજે, અને પ્રભાવશાળી વૈભવ અને મુસ-દ્દીપણાથી ખંગાળના ઇતિહાસમાં એક મહત્તાભરી નોંધ લેવાવનાર જગતશેઠની યશ-ગાથાને ઉકેલી તેમાંથી નવું ચેતન પ્રાપ્ત કરે.

જૈન ઓશીસ-ભાવનગર.

તા. ૧-૩-૧૯૩૧

}

દેવચંદ.

અ ના વ શ્ય ક

[અનાવશ્યક : એટલે જીતજરૂરી. ધણી વાર વૃદ્ધો, વડીલો અને વધુ સુલો ફેર્યાં કરે છે કે આ જમાનામાં હવે 'આવશ્યક' નો કોઈ ભાવ પૂછવું નથી. મને ય મું કે આ વશ્ય-કોનાં ભાવ બે સી ગયા હોય તો એક વાર 'અનાવશ્યક' ને એ ના આસને બેસાડી ભાગ્ય અજમાવવાની તક કાં ન આપવી ? " અનાવશ્યક " ધીમે ધીમે બળવાન બને તો "આવશ્યક" નો ગરબ ગાળી દે! અનાવશ્યકનું એક મોટું સુખ એ કે તે આવશ્યકની જેમ જ હાંગી રી ફક્ત ન કરે! એ બિચારે સારમાળની જેમ એક કોરે સકોચાઈને બેસી રહે! વાંચો તોય ઠીક અને ન વાંચો તોય ઠીક. અનાવશ્યક તો છે જ. ભાગ્યયોગે વાચકની નજરે ચડે અને પોતાનાં રૂપ-ગુણથી વાચકને મુગ્ધ કરે તો તે પોતાની લગ્ન, નમ્રતા ને રંજકતાને લીધે કદાચ આવશ્યક કરતાં ય વધુ જાહેર થઈ પડે!]

"જગત્શોક" જાળવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તો "નવલકથા" જ લખાશે એમ માની લીધેલું, અને ઐતિહાસિક આધારને લીધે કથા પણ ઐતિહાસિક જ બનશે એ પણ લગભગ ચોક્કસ હતું. એ બંનેનો સુભાગ્યે મેળ મળી ગયો તો "એક રસમરી ઐતિહાસિક નવલકથા" આપોઆપ હળી નીકળે એમાં કંઈ પૂછવાપાત્રું જ ન હોય. "જગત્શોક" ની આ કથા એ રીતે જો કોઈ માસિકમાં કંમે કંમે લખીને છપાવવી શરૂ કરી હોત અને હપર કહ્યા તેવા મનોરમોથી દોરવાયો હોત તો હું કદાચ વાર્તાના મથાળે, હંમેશા સ્થાપિત નિયમ તરીકે છપાતાં વાક્યો લખી નાખત કે :

“ જગત્શેઠ ”

(એક રસભરી ઐતિહાસિક નવલકથા) ”

અને તંત્રી સાહેબ, મને ખાત્રી છે કે, ‘ રસભરી ’ પાસે “ અતિ ” શબ્દ હમેરી “ અતિ રસભરી ” બનાવી વાંચનારને ધડીભર ભ્રમમાં નાખી શકત. પણ મારા ભાવ્યમાં પુસ્તક લખવાનું સર્નાયું હશે, અને એટલેથી ઇટકા થવાનો ન હોય તેમ છપાયેલું પુસ્તક વાંચી પાછું પ્રસ્તાવના લખવાનું પણ નિર્માયું હશે; એટલે જ મને માફ છપાયેલું પુસ્તક વાંચવાની ફરીથી ફરજ પડી-દરેક લેખક જેમ પોતે પોતાનો સમાલોચક હોય તે દ્રષ્ટિએ વાંચવાની ફરજ પડી, અને મારો મોહ “ કમળપત્ર પરના જળખિંડુ ” ની જેમ સરી ગયો. ભારે ભવ્ય સ્વપ્ન નીહાળનાર દીન દરિદ્રી સ્વપ્નદ્રષ્ટાની જેમ મને યશું કે આ “ જગત્શેઠ ” નથી શુદ્ધ ઇતિહાસ કે નથી નરી કથા. અને એ બેમાંનું કંઈ ન હોય, છતાં રસભરી ઐતિહાસિક કથા કહેવા જઈ તો ખીજવાર ચાણુની ખીજ જોડને જ લાયક ગણાઉં ને ?

એટલું છતાં મને એક આશ્વાસન મળી રહે છે: “ પૃથ્વી વિશાળ છે અને કાળ નિરવધિ છે. ” ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પણ કોઈક સમાનધર્મી હૃદયવશે અને કહેશે કે ‘ જગત્શેઠ ’ ના લેખકે ઇતિહાસની સાથે રમત નથી કરી, ‘ રસ ’ આણવાની ખાતર મોટેરા-આની મર્યાદા નથી મૂકી ! ઐતિહાસિક પ્રસંગોને કથાની ખાતર સ્હેજ આધાપાછા કર્યા હશે, પણ છેક વિકૃત નથી કર્યા. મારો સમાનધર્મી આટલું કહે તોપણ મારે મન બસ છે. વિરોધી કે વિધર્મીની કોઈ દરકાર નથી રાખતું. તો પછી મારે એકલાએ શાસાર રાખવી ?

જગત્શેઠ વાંચતાં પહેલાં કેઈ કોઈને એમ લાગશે કે “ અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપવામાં જેણે સહાય કરી તેની વાતમાં માલ શું

હોય ? અને માલ હોય તોપણ જેના પાપે દોષસોં વરસ થયાં શુભામી
 ભોગવવી પડતી હોય તેની કથા કાને પડવા દેવી એ પણ પાતક નથી ?
 “ જંગતશ્રેષ્ઠ ” ઇસ્ટ-ઇન્ડીયા કંપનીના અંગમૂલ બન્યા હતા એમ
 કહેનારાઓ જંગતશ્રેષ્ઠને ખરેખર બારે અન્યાય આપે છે અને એટલું
 પણ ઉમેરવું જોઈએ કે દરેક ઐતિહાસિક નાયક જેના જમાનાથી
 પર-અતિ પર હોવો જોઈએ એમ માની લેનારાઓ પોતાને વધારે
 પડતો ન્યાય આપી દે છે. અંગ્રેજો અથવા અંગ્રેજની રાજપદ્ધતિ
 આપણને આજે અકારી થઈ પડી છે. પણ ઇસ્ટ-ઇન્ડીયા-કંપનીના
 સમયનો નવાખી-ભોગલાઈ અમલ જેમણે વિચાર્યો છે તેમને તો સોળે
 સોળ આના ખાત્રી થઈ ચૂકી હશે કે વિધિવધ રીતે પીડાતી-દગાતી
 અને કુદાતી પ્રભને, અંગ્રેજ વેપારીઓ-અમલદારો તારણહાર રૂપ
 જ લાગ્યા હશે. એ વખતે પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ કંઈ ઓછા
 ખેપાની ન હતા. પરંતુ રીખાતી રૈયતે એમણે બહારતું રૂપ જ લેયું.
 જે અનિયોમાંથી એકની પસંદગી કરવાની અનિવાર્ય ફરજ આવી
 પડી ત્યારે પ્રભને અને પ્રભના નેતાઓએ અંગ્રેજ વેપારીઓ સામે
 આંસુભરી આંખે નિહાળ્યું. અંગ્રેજોએ આંસુ લૂછ્યાં તો ખરા, પણ
 વખત જતાં એમણે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પણ ખરું રૂપ પ્રકટયું-અનલગી
 બાજુ હતી તે આંખ સામે આવી અને હિંદી પ્રભને થયું કે નદીથી
 બચવા આપણે ‘વાધ’ ના પાંજરામાં બરાબ પડ્યા હતા.

પણ આ ઉપરથી હું જંગતશ્રેષ્ઠનો બચાવ કરું છું એમ કોઈ ન
 માને. અંગ્રેજોની કૃતનીતિનો બચાવ કરી શકું તો જ તેમના કંઈકે
 સહાયક-ઉત્તેજક કે સલાહકાર ગણાતા જંગતશ્રેષ્ઠનો બચાવ કરી શકું.
 ખરી વાત તો એથી નૂઠી જ છે, અને હું માનું છું કે ‘જંગતશ્રેષ્ઠ’
 એક વાર વાંચશે તેને એ સમજાયા વિના નહીં રહે.

હતાં વાચક અને વાત્તા વચ્ચે અંતરાયરૂપે ન હટકે આવીને ઉભો
 હું ત્યારે તો કહી જ શકું કે જંગતશ્રેષ્ઠ અંગ્રેજોને આમંત્રણ આપવા

નથી ગયા, અથવા તો વેર વાળવાની દુરાશાએ કે. રાજપાટ પહાવી લેવાની દુર્બુદ્ધિએ તેમને કદિ નથી પ્રેર્યાં. વેપારી તરિકે તેમને અંગ્રેજ પેઢી સાથે સંબંધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આજે પણ અંગ્રેજ અમલદારોના હાથનો મરણતોલ લાઠીમાર બાળકો અને ઘેરાંઓ ઉપર પડતો વેપારીઓ જુએ છે, યુવકો અને દેશનેતાઓને કારાવાસની સખત સજાઓ વેઠતા સાંભળે છે અને જગતના એક મહાપુર-ધને કારાવાસની દીવાલો પાછળ 'જીવતા દંડનાવવા' જેવું કંઈક દેશ સૌનાં દીલને વ્યથિત બનાવે છે; છતાં આ દેશના વેપારીઓ, રાજપુશીથી અક્કલ-હુશીયારીથી પોતાની મેળે વિલાયત સાથેનો વેપારી સંબંધ તોડી શક્યા છે ? વેપારી સંબંધથી જોડાવા છતાં જગતશેઠે અંગ્રેજ વેપારીઓની ખુશામત નથી કરી. પણ ન્યારે ન્યારે અન્યાય થતો લાગ્યો છે ત્યારે ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કઠોર સત્ય સંભળાવ્યું છે. સીરાજ-ઉદ્દૌલા ન્યારે કલકત્તાના અંગ્રેજો ઉપર કાંધે ભરાયો અને મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજોના માથે યુદ્ધના નગારાં વાગતાં હતાં ત્યારે બરાબર સીરાજ-ઉદ્દૌલાની જેમ જ જગતશેઠે પણ અંગ્રેજોને લખેલું કે :—

“ તમે જે જોરજુલમ વાપરી કલકત્તા પચાવી બેઠા છો અને હુગલી શહેરનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે તે જોતાં તો લડવા સિવાય તમારી બીજી કંઈ દાનત હોય એમ જણાવું નથી.....

“ એ જાતની ચાલચલગત બંધ કરો, તમારી માગણીઓ લખી મોકલો. મારી ઉપર શ્રદ્ધા રાખજો. હું આ ખુનામરકી અટકાવવા મારાથી બનવું કરીશ.

“ બાકી તમે અમારા રાજ-મહારાજ અને નવાબો સામે બંધુક તાકી ઉભા રહો અને અમારા નવાબ અદબ વાળીને બેસી

રહે એ કેમ બને ? તમે જ તમારા મનમાં આ બાબતનો વિચાર કરી જોશો. * * * * તા. ૧૪-૧-૧૭૫૭. ”●

એટલું જ નહીં, પણ યુદ્ધના અવસરે જમતરોડને તેમના સેન્ય સાથે સીરાજની પાસે અંગ્રેજોની સામે લડાયક વહાણમાં ઉમેલા આપણે લેધએ છીએ.

* “ x x x You have acted the very reverse part and possessed yourselves of Calcutta by force, after which you have taken and destroyed the City of Hugly, and by all appearances, you seem to have no design but that of fighting. In what manner, then, can I introduce an application for accomodating matters between Nabob and you ? What your intentions are it is impossible to find out by these acts of hostility.

“Put a stop to this conduct and let me know what your demands are. You may then depend upon it. I will use my interest with the Nabob to finish these troubles. How can you expect that the Nabob will pass by or over look your conduct in pretending to take up arms against the princes or Subah of the country. Weigh this within yourself.” 14-1-1757

—Indian Records Series, Bengal-in 1756-57

જીનાં દક્તરો અને કાગળોમાંથી, ઝીણી તપાસ કરીએ, તો આવા અનેક પુરાવા મળી આવે. પણ વળી પાછું મનમાં એમ થાય છે કે જગત્શેઠનો આટલો ય બચાવ શા સાફ કરવો? જે સમયે દિલ્હીના મોટા શહેનશાહથી માંડી નાનામાં નાનો જમાદાર, લોક કે લાલચનો માર્યો કંપની સરકારની સોડમાં ભરાતો હોય તે વખતે કદાચ જગત્શેઠ જેવા બે-ચાર પુરૂષો અને રાણી ભવાની જેવી એકાદ દેવી, એ એપથી પોતાની જાતને થોડી બચાવી શક્યા હોય તો પણ શું થયું? એમ ન બને કે આજે અત્યારના રાજસાસન સામે હું અને તમે અસંતુષ્ટ બન્યાં છીએ એને લીધે જગત્શેઠ પણ આપણી અત્યારની નજરે આપણા જેવા જ આપણને ગમતા હોય? ધારો કે એમ હોય અને ધારો કે કેટલાકેએ ઉતાવળમાં કહી નાખ્યું છે તેમ જગત્શેઠ અંગ્રેજ રાજ્યસ્થાપનામાં ભાગીદાર હોય; તો એટલું ચોક્કસ કે જગત્શેઠ વસ્તુતઃ આ તરફે નહીં અને પેલી તરફે નહીં-ક્યાંઈક મધ્યમાં હોવા જોઈએ. અભણ માણસના સાદા-સીધા તોડ જેવું તો નથી થયું?

હુનીયામાં બધા આપણા જેવા વિચારના નંથી હોતા. કેટલાક એવા પણ હશે કે જેને આ બધી રાજનીતિની છણાવટ, નકામી કડાકટ લાગશે. કેટલાક તો મુસલમાની નામોની પરંપરા જોઈને બોલી ઉઠશે કે આ તે જૈન જગત્શેઠની કથા છે કે આમદલાઈ ને મામદલાઈની જ બધી લમણાઝીક છે? આવી બધી નકામી ચિંતાઓ કરું છું ત્યારે એમ થાય છે કે જગત્શેઠ જો મહારાજ એણીક, આર-વેલ કે અમોઘવર્ધના જમાનામાં જન્મ્યા હોત તો તેમની આસપાસ પુલમાળાની જેમ કેવાં સરસ નામો ગુંથાત? એમના વૈભવને દેવતાઓની ઋદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ સાથે સરખાવવાની કેવી સંગવડ મળત? પણ એમ નથી બની શક્યું, એટલા માટે લેખકે દિલ્હીર થવાની જરૂર નથી. જગત્શેઠ અઢારમી સદીમાં-મોગલોની પડતીમાં અંગ્રેજોની

હતી અવસ્થામાં-જન્મ્યા એમાં કોઈ શું કરે ? વૈરાગ્યને બદલે વ્યૂહરચના અને વિમાનને બદલે વહાણ ન આવે તો પછી પંચમકાલ શા કામનો ? -

છતાં જગત્રોઠે મંદિરો બંધાવ્યાં છે, સંઘ કાઢ્યા છે અને તીર્થના ખાસ હક્ક મેળવી જૈન શાસનની અમૂલ્ય સેવા બનવી છે.

અનાવશ્યક વસ્તુઓના પ્રદર્શનમાં બીજી પણ એક-બે વાત ઉમેર :

જગત્રોઠ એ કોઈ એક વ્યક્તિનું નામ નથી. એ એક બાદશાહી પદવી છે અને તે લગભગ એક સૈકા સુધી પેઢી દર પેઢી ઉતરતી આવી છે, એટલે આ પુસ્તકમાં એક નાયકને બદલે અધિક નાયક ભેવામાં આવે તો કોઈ આશ્ચર્ય ન પામે.

જગત્રોઠ અને અંબીયંદ વચ્ચેનો ભેદ પણ આ કથાનકમાં એક સ્થળે ખુલ્લો કર્યો છે. કેટલેક સ્થળે ઇતિહાસ-લેખકોએ પરસ્પર વિરોધી વિગતો નોંધી છે. કોઈએ અંબીયંદને જગત્રોઠનો સમાવડીયો, કોઈએ તેને જગત્રોઠનો આહતીયો, કોઈએ તેને બારે વૈભવશાહી, કોઈએ મ્હોટા કીનાખોર તથા હરામખોર તરિકે ચીતર્યો છે. પણ જગત્રોઠ અને અંબીયંદના વ્યક્તિત્વ વચ્ચે એક મહાસાગર જેટલું અંતર હતું. આ બધું એક યા બીજી રીતે આ પુસ્તકમાં તો કહ્યું છે, પણ પુનરક્તિ ન કરે તો અનાવશ્યક નામ શી રીતે શોભે ?

પ્રસ્તાવનાને અંતે જે જે ગ્રંથોના આધાર લીધા હોય તેમનો આભાર માનવાની એક શિષ્ટ પરંપરા ચાલે છે. જગત્રોઠ વિષે અંગ્રેજ અમલદારોએ, ફ્રેંચ પ્રવાસીઓએ અને મુસલમાન તવારીખ-નવેશોએ છૂદું છવાયું ધણું ધણું લખ્યું છે. એક તો એ બધાના ગ્રંથોના આધાર આપવા-પાછાં એમના ભવિષ્યકાળે વગોવવા અને ઉપર જતાં તેમનો આભાર માનવો એ કેટલું વિચિત્ર છે ? - પણ મને તો

એક બીજો તર્ક આવે છે: એમણે કંઈ મારા માટે થોડું જ લખ્યું છે? મારે એમનો આભાર શા સાર માનવો? અને માત્ર તે પણ જે સાદ સંભળાય નહીં તેની કીમ્મત કેટલી? અરણ્યરૂદનથી કંટાળીને તો હીંદીઓ યુદ્ધના મેદાને પડ્યા છે. અરણ્યરૂદનનો પુનરુદ્ધાર ભલે બે દિવસ મ્હોડો થાય!

છતાં છેક અકૃતજ્ઞી ન ગણાઈ એટલા માટે જે જે મહારાષ્ટ્ર મને જગત્રોઠ સંબંધી સાહિત્ય પૂરું પાડ્યું અથવા સૂચ્યું તેમની ઉદારતા હું ભૂલવા માણું તો પણ ભૂલી શકાય એવી વસ્તુ નથી, એટલું કહી દઉં.

લૂંટારા પાછળ પડ્યા હોય અને ભારે શરીરવાળો શરાફ જેટલા ભેરથી ભાંગે તેટલી જ ઉતાવળથી આ પુસ્તક પૂરું કર્યું છે, એટલે ભૂલચૂકની માફી માગવાતું મન થાય છે. પણ પાછો વિચાર આવે છે કે મેં કેટલાને માફી આપી છે કે હું મને પોતાને એવી માફીનો આધકારી સમજું? મને ખાતરી છે કે કોઈ વાચકે હજી સુધી એવી માફી આપી નથી અને તેની સાથે વધારે સારી ખાતરી તો એ છે કે માફી નહીં આપનાર ખાસે પણ એવી કંઈ સત્તા બળી નથી કે નિયમના અનાદર બદલ લાઠીમાર ચલાવી શકે. અને જેની ખાસે સજા કરવાની કંઈ સત્તા નથી તેની માફી માગીએ તો પણ શું? અને માગ્યા છતાં ન મળે તો પણ શું? પરંતુ વિવેક એ જો શોભા ગાંણાતી હોય તો બકરીના ગળે લટકતા આંચળની જેમ એવી માફી માગવામાં મને ખાસ વાંધો નથી.

ભાવનગર
તા. ૨૧-૨-૩૧

}

સુ શી લ

જગત-શેઠ

(૧)

નવકાર મંત્રનું સ્મરણ કરતો હીરાનંદ ધરતી બંદાર નીકળ્યો. પંચ પરમેષીનાં ધ્યાન તથા સ્મરણથી આત્મા નિર્મળ બને છે એમ તે જાણતો હતો. પણ આજ તો આત્મા કરતાં શે દેહનો નિલાવ એ તેને મન વધુ અગત્યનો વિષય હતો. સ્વર્ગનાં સુખ ધણીવાર તેણે વ્યાખ્યાનોમાં સાંભળ્યા હતાં. પણ વર્તમાન જીવનનાં દુઃખ દારિદ્ર્ય અને અપમાનથી કષ્ટ રીતે ખચવું એ તેને નહોતું સમજતું. નવકાર મંત્રના સ્મરણથી દુઃખમાત્ર દૂર થાય છે, વિદ્યો બધાં ટળી જાય છે અને અણુધારી રીતે દેવતાઓ ધન-ધાન્યવડે આવાસ હિભરાવે છે એમ તે મદાપૂર્વક માનતો.

નાગોરનો મઠ વટાવી એક છાત્ર મંદિરની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. સાંજ પડી ગઈ હતી. દિવસે પણ આ સ્થાન ભયંકર ભાસતું. સંધ્યાના આછા તેજમાં હીરાનંદે આસપાસ નીહાળ્યું. મંદિરના સંબંધમાં ભૂત-વ્યંતરની ચાલતી વહેમ વાર્તાઓનું સ્મરણ થતાં તે જરા ચમક્યો. એકે એક વૃક્ષમાં વ્યંતરનો વાસ હોય અને લાંગલા મંદિરના છુટા છવાયા પથરો જાણે હમણાં જ ભૂતાવળનું રૂપ ધરી ભયંકર નૃત્ય-લીલા આદરશે એવી કલ્પનામાં તણાશે.

કેટલીક વારે તેને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. મૃત્યુનો ભય તો નાગોરમાં મૂકીને જ નીકળ્યો હતો. જીવનમાં એવું શું સુખ હતું કે મૃત્યુથી ભય પામે ? માત્ર એક જ ચિંતા તેને વ્યથા આપી રહી હતી. પોતે નિર્ધન હોવા છતાં લક્ષ્યાધિપતિને પણ લગ્નવે એવી મનોરથસૃષ્ટિમાં તે અહોનિશ વસતો. સ્વપ્ન-સૃષ્ટિનો જ એ એક શહેરી હતો. શેઠની વાણેતરી કરતી વખતે પણ તે સ્વપ્નલોકની દુનિયામાં વિહરતો. અઢળક ધન અને અનન્ય અધિકાર ક્યાંક પોતાની સાહ જોતાં હશે એમ તે માનતો. અકાળ મૃત્યુ આવીને આ આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ લાંગી નાખે, એ કલ્પના તેને મૃત્યુ કરતાં પણ અસહ્ય લાગતી.

દુઃખ ને થાકને લીધે તે એક પથર ઉપર બેઠો. ફરી ફરીને નવકાર મંત્ર ઉચ્ચારતા છેલ્લા ત્રણ પદના એકેએક અક્ષર ઉપર ભાર મૂક્યો. “ સર્વ પાપોનો વિનાશ કરનાર, સર્વ મંત્રણમાં પ્રથમ મંત્રણ ” એ શબ્દોમાં મંત્રનું સંપૂર્ણ રહસ્ય સમાધિ જતું હોય તેમ ત્યાં તેની સમસ્ત ચિત્તવૃત્તિ રોકાઈ રહી.

શ્રદ્ધાબળે તે સ્વસ્થ બન્યો, છુપાયેલું મનોબળ તેના નેત્રોમાં તરવરવા લાગ્યું. ભૂત-પ્રેતનો ભય દૂર થયો. પણ એ ભય દૂર થતાં જ તેને પોતાની સંજની સ્થિતિ યાદ આવી.

પોતે ગરીબ હતો, નાગોરના અસંખ્ય ધનિકોની વચ્ચે કેવળ સેવક થવાને જ નિર્માયો હતો અને સમૃદ્ધિમળ જન્મી પેડે જન્મી, ધડીભર છત્રી, પાછો અગમ્ય ભવલીલામાં ભળી જવાનો હતો એ બધું યાદ આવ્યું. આટલા બધા ધનિકોમાં પોતે એકલો આટલો ગરીબ અને પરાધીન કેમ જન્મ્યો ? આસપાસના આ શ્રીમતો, અધિકારીઓ અને વૈઘવીઓ કરતાં પોતે ઓછો ઉલ્લેખી, ઓછો શ્રદ્ધાળુ કે ઓછી અસ્થિવાળો હતો ? ભાગ્યની આવી ફર મસ્કરી સામે તેને તિરસ્કાર છૂટ્યો. નાગોરીઓનાં ચરણ નીચે છુંદાઈ મરવું તે કરતાં, દરના કોઈ પ્રદેશમાં જઈ માણસની માફક જીવવાની તેની અભિલાષા વધુ ઉગ્ર બની. પણ જેની પાસે ઝેર ઘોળી પીવાને માટે રાત્રી પાંચ ન હોય તે આવું સાહસ શી રીતે કરી શકે ?

નિરાશામાં રૂબેસો હીરાનંદ ક્યાંઈ સુધી ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. રાત્રીનો અધિકાર જામતો ચાલ્યો. આકાશમાં કંમે કંમે ઉગતા તારાઓ હીરાનંદ તરફ મીટ માંડી રહ્યા. ભય અને શાંતિનું મિશ્રણ ઘોળાઈ રહ્યું.

હીરાનંદની આંખમાં ઉંઘ ન હતી. તે ઉંઘવા માટે આ તરફ ધસકાઈ આવ્યો ન હતો. એટલું છતાં તંદ્રાએ આવી તેની ઉપર પોતાનો કાબૂ જમાવ્યો. જો આ બધું એમ ને એમ ચાલ્યું હોત તો હીરાનંદ કદાચ ત્યાં ને ત્યાં જ આખી રાત વીતાવી દેત; પણ ભાગ્યદેવી આજે એક પડદો ઉચકવા માગતી હતી. હીરાનંદ સૂતો રહે એ તેને મંજુર ન હતું. આ આખી યે લીલામાં હીરાનંદ મુખ્ય નાયક હતો. તેથી જ તેને નાગોરની બજારમાંથી ધસદી આટલે સુધી બોલાવવામાં આવ્યો હતો. હીરાનંદને પોતાને તો એ વાતની કંઈજ ખબર ન હતી. સ્વપ્નચક્ષિમાં વસતો એ પ્રામાન્ય નાગોરી ભણે એમ

માને કે પોતે જાણી જોઈને આ તરફ ખેંચાઈ આવ્યો છે, પણ ખરું જોતાં તો એમાં લાગ્યદેવીનો ગૂઢ સંકેત હતો.

મધ્યરાત્રી વીત્યા પછી હીરાનંદે કોઈનો આત્મનાદ સાંભળ્યો. પહેલાં તો એ અવાજ, વનના કોઈ પશુ-પક્ષીનો હશે કે માન-વીનો તેનો તે નિશ્ચય કરી શક્યો નહીં. ભૂતાવળની ભ્રમણા હોય એમ પણ ધડીભર લાગ્યું. હીરાનંદે જરા વધુ સાવધ બન્યો.

આ ઘોર જંગલમાં મધ્યરાત્રીએ કોઈ માણસ હોય એમ માનવાતું તેને મન ન થયું. એક તો તે પોતે જ અધિકાર અને વનની બીપણતાથી ભયભીત હતો. કદાચ કોઈ માનવી દુઃખથી રીખાતું હોય તો પણ પોતે ત્યાં જઈને તેને કેવી રીતે મદાય કરી શકે ? તેની પાસે નહોતું શસ્ત્રબળ કે નહોતું શરીરબળ. વનપશુ કોઈ માણસનો શીકાર કરી આવ્યું હોય અને તે મરતી વખતનો છેલ્લો શ્વાસ છોડતો હોય એમ કાં ન હોય ? અને એમજ હોય તો કોઈ પ્રકારના શસ્ત્ર કે પ્રકાશ વિના મરતા માણસને કંઈ રીતે ખચાવે ?

હીરાનંદે વણિકોની દુનીયામાં વસ્યો હતો, તેમના સંસ્કારોમાં જ ઉછર્યો હતો. છતાં તેની નસોમાં એક વીર-રાજપુતનું લોહી વહી રહ્યું હતું. ભસ્મના થર નીચે છુપાયેલા અગ્નિની જેમ તેની રાજપુતી ધીમે ધીમે જાગૃત થઈ. ઉપસર્ગ હરનારા સ્તોત્રનું સ્મરણ કરતો, અંધારામાં તે એકલો આગળ આલ્યો. વનનો માર્ગ અપરિચિત હતો, કાંટા અને જાળાંથી છવાયેલો હતો. પગલે પગલે મૃત્યુનો આશંકા ભરી હતી, લોહીમાં મળી ગયેલી રાજપૂતી અને હૃદયમાં અધિકાર જમાવી બેઠેલી દયા તેને દોરતાં હતાં.

રહેજ આધે જતાં એક ન્હાની ક્ષી ઝુંપડીમાં દીપકનો પ્રકાશ દેખાયો. હીરાનંદ છાંદગીમાં પહેલી જ વાર ગામની બહાર નીકળ્યો હતો. અરણ્યમાં માણસો વસી શકે એ તેની શુદ્ધિને અગમ્ય હતું. છેક નજીક આવતાં કોઇ એક મુમુક્ષુનો સ્પષ્ટ સ્વર સંભળાયો. મધ્યરાત્રીએ આ એકાંત ઝુંપડીમાં કેવી બેઠ-ભરી લીલાં ખેલાઈ રહી હશે તેના વિચાર આવતાં, તેના કંપાને પ્રસ્વેદનાં બિંદુ બાઝ્યાં. છુટનો માલ વહેંચતાં ધણીવાર છુટારાએ પરસ્પરમાં કાપાકાપી ચલાવે છે એવી વાતો તેણે દુકાને બેસી સાંભળી હતી. એવો જ કોઇ પ્રકાર અત્યારે આ સ્થળે ચાલી રહ્યો હોય તો પોતે શું કરે ? તેની ચાંલ ધીમી પડી. પાછા ફરવાનો વિચાર આવ્યો અને હાંડી ગયો. સંકોચાતો, કંપતો તે ઝુંપડી તરફ ધકેલાયો.

ઝુંપડીનું બારણું અરધું ખુલ્લું હતું. ક્ષીણ પ્રકાશમાં જેટલું જોઈ શકાય તે ઉપરથી ઝુંપડી પ્રાયઃ નિર્જન હોય એમ લાગ્યું. પણ દીવાનો પ્રકાશ, ઝુંપડીની આસપાસની સ્વચ્છતા, અને બીજાં કેટલાંક ચિન્હો જોતાં ઝુંપડીમાં મનુષ્યનો વાસ હોય એવો નિર્ણય બાંધ્યો. પહેલાં જે આત્મસ્વર સંભળાતા હતા અને જેને લીધે હીરાનંદ આ તરફ આકર્ષાઈ આવ્યો હતો તે સ્વર સંભળાતા લગભગ બંધ પડ્યા હતા. તેણે ઠાન માંડીને સાંભળ્યું તો ચમ્પામાં મૂતેલો એક પુરુષ સાંત નિઃસ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. હીરાનંદનો ભય દૂર થયો. તે ધીમે ધીમે પેલા પુરુષ પાસે આવ્યો.

એ પુરુષ કોણ હતો ? હીરાનંદ તેને ઝાળખી શક્યો નહીં. દીપકનો પ્રકાશ પણ પુરુષને જરાબર ઝાળખવામાં પૂરી સદાય આપી શકે તેમ ન હતું. દીપકનું તેલ ખૂટ્યું હતું.

ખીજી તરફ પથારીમાં પડેલા મુમુર્ધનો જીવનદીપ પણ જોલા-
વાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો.

જાળવીને હીરાનંદ પેલા મુમુર્ધના માથા પાસે જોડો. તેનાં
કપાળ ઉપર હાથ ફેરવ્યો. વૃદ્ધે આંખ ઉઘાડીને નવા આવ-
નારને જોળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવ-
ડ્યો. થોડી વાર સુધી બંને એક ખીજ સામે જોઇ રહ્યા.
આંતે મુમુર્ધને એક લાંબો નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને જાણે
પોતાની છેલ્લી ઇચ્છા વ્યક્ત કરતો હોય તેમ કહ્યું:—“ ઠીક
થયું, તમે વખતસર જ આવી પહોંચ્યા. ” ઝુંપડીના એક
ખુણા તરફ ધસારો કરી “ ત્યાં જોઈને, ” એથી વધુ કંઈ
તેનાથી બોલી શકાયું નહીં.

વૃદ્ધે આંખો મીંચી લીધી. હીરાનંદ ત્યાંથી ઉઠીને મુમુ-
ર્ધના પગ પાસે જોડો. પોતાનો કામ ઉપકારક હોય એવી
શ્રદ્ધાથી તે તેની સેવા કરવા લાગ્યો.

પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં વૃદ્ધે એક-એ વાર હીરાનંદની
સામે જોઇ, કંઈક બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ હવે તો તેની
છેલ્લી ઘડીઓ ગળાઇ રહી હતી. હીરાનંદે પણ મુમુર્ધની છેલ્લી
સેવા કરવામાં લગીરે સંકોચ ન કર્યો.

જનશૂન્ય અરણ્યમાં આશ્રમ બાંધી રહેલો આ વૃદ્ધ પુરુષ
કાણુ હશે તે જાણવાને હીરાનંદ ઘણો આતુર હતો. પણ
પ્રાતઃકાળ થતાં સુધીમાં વૃદ્ધ ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસને લીધે કંઈ
બોલી શક્યો નહીં. તેની જાણસા અતૃપ્ત જ રહી. મુમુર્ધ
પોતાના જીર્ણ કલેવરને તજી પરલોકની યાત્રા કરવા ચાલી
નીકળ્યો. હીરાનંદે પૂજ્યભાવે ઝુંપડીની પાસે જ તેની છેલ્લી
ક્રિયા પૂરી કરી.

(૨)

“મને લાગે છે કે હવે આપણે ઢાકાની ભૂમિનો મોઢો
છોડી દેવો પડશે. ઢાકા આજે મનુષ્યરહિત બનવું જાય છે.
નવાબના દરબારમાં અને દરબારની બંદાર એક એક માણસને
જોઈ છું ને મને વાધ, વર, રીંછ કે ચિત્તાનું સ્મરણ થઈ આવે
છે. એ નરદેહધારી પશુ ક્યારે વિકરાળ બની, અચાનક થોપો
મારશે તે કંઈ કહી શકાય નહીં.”

માણેકચંદે બંગાળની રાજધાની ઢાકાની તાત્કાલિક
સ્થિતિનું ચિત્ર દોરતાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. તેની સામે
બંગાળનો દીવાન મુશ્નિદ-કુલી-ખાં નજર નીચી રાખી નિરાંતે
બેઠો હતો. બંદારથી તે જોતો સ્વસ્થ હતો તેટલો જ અંતરમાં
હિંમત હતો. માણેકચંદ શેકની સલાહને આગ્રહપૂર્વક માનવાને
તે ટેવાયેલો હતો. બન્ને જણા આજે પોતાનો ભવિષ્યનો કમ
નક્કી કરવા, ભાગીરથીનાં તીરે આવેલા માણેકચંદ શેકના
વિશાળ પ્રસાદબુવનમાં એકઠા મળ્યા હતા. બન્ને જણ બંગા-
ળની આજની ખટપટ અને કાવાદાવાયી કંટાળ્યા હતા. દિલ્હીના
ક્રૂરતા સિંહાસને તેમને પણ અસ્થિર બનાવી દીધા હતા. બન્ને
ઉપર ભાગ્યદેવીની એકધારી કૃપા વરસતી. એક લક્ષ્મીનો લાડક-
બાપો હતો, તો બીજો સત્તા અને અધિકારની ભૂતિરૂપ હતો.

હૈદ્રાબાદના મુખ્ય દિવાન તરિકે મુશિદ-કુલી-ખાંએ જે કુશળતા અને સાહસ બતાવ્યાં હતાં તેને લીધે દિલ્હીના શહેનશાહ ઔરંગઝેમે તેને ખંગાળનો દિવાન નીમ્યો હતો. અબ્દુલમુસ્શાન એ વખતે ખંગાળનો નવાબ હતો. નવાબ અને મુશિદ-કુલી-ખાં વચ્ચે વારંવાર વિચારભેદ થતો.

કાણ જાણે કેમ, પણ મુશિદ-કુલી-ખાંએ ઢાકામાં આવતાં જ માણેકચંદ શેઠનું ઉદાર અને સ્નેહાળ અંતર પરખી લીધું. નવાબના અસંખ્ય દરબારીઓ વચ્ચે માણેકચંદ અને મુશિદ-કુલી-ખાં જુદા તરી આવતા. રંગરાગ અને આમોદના ઉછળતા તરંગો વચ્ચે પણ તેઓ નિર્લેપ રહી શકતા. આમોદના ખહારથી દેખાતા મોહક પ્રવાહો નીચે-છેક તળાંપે કારસ્થાન, દાવપેચ અને ખટપટ પોતાની ભૂમિકા તૈયાર કરી રહ્યાં હતાં. કોઈ દરબારી કે અધિકારીનું ખૂન એ વખતે મામુલી વાત મનાતી. જે સિંહાસનના પાયામાં જ આવાં કપટ અને પશુતા ભર્યાં હોય ત્યાં પ્રામાણિક કે નીતિપરાયણ રહેવાની હિમ્મત કાણ કરે ?

મુશિદ-ખાં અને માણેકચંદ શેઠ આ બધી પાપલીલા નજરે નીહાળતા અને મનમાં સમજી શાંત બેસી રહેતા. એકાંત મળતાં તેઓ પોતાના અનુભવ સરખાવતા, માર્ગ પણ શોધતા.

આજનો પ્રસંગ એવા જ પ્રકારનો હતો. મુશિદ-કુલી-ખાં, કોઈ દિવસ નહીં અનુભવેલી આ ખટપટથી ગળે આવ્યો હતો. નવાબની ચંચળતા અને ધન્દિયાસકિત જોઈ તેણે નવાબને સુધારવાની બધી આશા મૂકી દીધી હતી.

“ ઘણી વખત એમ થાય છે કે અબ્દુલમુસ્શાનને ખંગાળની ગાદી ઉપરથી ઉખેડીને ફેંકી દઉં. દિલ્હીની શહેનશાહત પાસે માણસનું મૂલ્ય માત્ર નામનું છે. ખંગાળની ગાદી ઉપર અબ્દુ-

મુશ્કાન હોય કે મુશિદ-ખાં હોય એ બંધુ સરખું જ છે. ”
મુશિદ-કુલી-ખાંની મુસદ્દી આંખ અસ્વાભાવિક આવેગથી વધુ
તેજસ્વી બની. માણેકચંદ શેઠ એનો અર્થ સમજી ગયા.

“ નવાબનું નામ-નીશાન મીટાવી દેવું એ તમારા જેવા
દાસકરી માણસને રમત જેવું છે. પણ એકવાર તેનાં પરિ-
ણામનો વિચાર કરો. નવાબની ગાદી પડોવ્યા પછી તે સહી-
સલામત રાખી શકશે ? દિ. ઉગ્યે ભારતવર્ષના ઉત્તર, દક્ષિણ
પ્રદેશોમાંથી જે સમાચારો મળે છે તેજ શું એમ બતાવવાને
બસ નથી કે એક મોટો ધરતીકંપ ચાલી રહ્યો છે ? ”

“ એ ધરતીકંપની અસરમાંથી તમે કે હું થોડા જ મુક્ત
રહી શકવાના હતા ? આછામાં આછી હાનિ અને વધારેમાં
વધારે લાભ મળતો હોય તો પછી શા માટે ન મેળવી લેવો ?
અને તમે કહો છો તેમ નવાબના દરબારમાં અને બહાર પણ
કેવળ નરપશુઓ જ વસે છે. મારો એક જ ઉગ્ર દ્રષ્ટિપાત્ર અને
આ તલવાર શું તેમનો માટે બસ નથી ? ”

માણેકચંદ શેઠ મુશિદ-કુલી-ખાંનો રાજલોભ જોઈ શક્યા.
અને છેલ્લા થોડા વર્ષો થયાં બંગાળની ગાદી માટે જે જાતનો
જુગાર ખેલાતો હતો તે જેતાં માણેકચંદ શેઠને માટે આ વાત
તદ્દન નવીન કે આશ્ચર્યજનક ન હતી. દરેકે દરેક મુસલમાન
સરદાર, પોતાને શહેનશાહનો સમોવડીયો સમજે છે અને તક
મળતાં કોઈ પણ પ્રાંત કે પ્રગલ્થ ગણી જવા માગે છે એ
બધી ઉધાડી રમત હતી. બાદશાહ ઔરંગઝેબનો માનીતો
અને તેનીજ રાજનીતિમાં ઉછરેલો મુશિદ-કુલી-ખાં જેવા
દિવાન તલવારના જોરે બંગાળની ગાદી પચાવી પાડવા તૈયાર
થાય એ માણેકચંદ શેઠને બહુ સ્વાભાવિક લાગ્યું.

જગત

શે

ઠ

પણ માણેકચંદે અત્યાર પહેલાં બંગાળની આસમાની સુલતાની બેઠ હતી. તેમણે નાટકના પાત્રોની જેમ નવાબો, વજીરો, દિવાનો અને સરદારોને ચડતા પડતા તથા તરફડી મરતા નીહાળ્યા હતા. મુશિદ-કુલી-ખાં જેવો બુદ્ધિશાળી અને વીર પુરુષ એ રમતનો ભોગ ન બને, ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઈ અકાર્ય ન કરી ખેસે એ તેને બેવાતું હતું. મુશિદ-કુલી-ખાં કદાચ બંગાળનો ઉદ્ધાર કરે, અને તોફાની પવનમાંથી રાજતંત્રને બચાવે એવી તેમને આશા હતી. તલવારના ઝટકે ગુચવાયેલું કોકડું ન ઉકલે એ જ વાત માણેકચંદ શેઠ મુશિદ-કુલી-ખાંને આજે સમજાવવા માગતા હતા.

“ પ્રજાને માથે નામનો પણ નવાબ તો બેશે જ. એ નવાબ અછમુશ્શાન હો કે એનો બાપ હો, ગમે તે હો. બધાં સુધી સૈન્યનું બળ તમારી પાસે છે અને મારે ત્યાં બંગાળનું મહેસુલ સંઘરાય છે ત્યાં સુધી આપણે બીજી ચિંતા જ શા સાર કરવી ? એક વખત ઢાકાનો મોહ મૂકો અને જુઓ કે આ માણેકચંદ, એક જ વરસમાં મુશિદ-કુલી-ખાંના અખંડ સ્મરણરૂપ એક મુશિદાબાદ બિલું કરે છે કે નહીં ? બધાં સંપત્તિ છે, અને પરસ્પરમાં શ્રદ્ધા છે ત્યાં શું અશક્ય છે ? ”

ગમગીન દીસતા ચહેરા ઉપર નવું લોહી ફરી વળ્યું; મુશિદ-કુલી-ખાંને પોતાના નામના નગરની કલ્પના અદ્ભૂત લાગી, માણેકચંદ શેઠની સલાહ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી લીધા પછી તે વિચારમુગ્ધ બેસી રહ્યો.

૧૦

માણેકચંદ શેઠે માન્યું હતું કે મુશિદાબાદની કલ્પના ખાં-સાહેબને આજી દેશે. ધડીબર એવો ભાસ આવ્યો પણ

મરે; પરંતુ ખીજી જ ક્ષણે મુશિદ-કુલી-ખાં જાણે દુઃખના કોષ
રીયામાં ડૂબી જતો હોય એવો દેખાયો. શેઠે તેની આવી સ્થિતિ
મણીવાર અનુભવી હતી. તેના મ્હોં ઉપરના ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા
ગોનો તેણે એક રીતે અભ્યાસ કરી લીધો હતો. અને તે
કેપરથી તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે મુશિદ-કુલી-ખાં જેવા વીર
ગણાતા પુરુષના હૃદયમાં કોઈ એક ઠેકાણે શલ્ય ખૂંચે છે.

“ભુઓ, મુશિદ-કુલી-ખાંનું માનીતું મુશિદખાંદ એક
દિવસ ખંંગાળની રાજધાની ખનશે, ગંગાને તીરે એક ટંકશાળ
ઉભી થશે. અગ્રેજો, ફ્રેંચો અને ડચ લોકો પણ તમને કુર્નીશ
કરતા તમારા પગ પાસે ખડા રહેશે અને દિલ્હીનો શહેનશાહ
તો ખીયારો પૈસાનો જ ભૂખ્યો છે. તેને દર વરસે મહેસુલના
એક કરોડ ને ત્રીસ લાખ રૂપીયા મોકલું છું તેને બદલે બે કરોડ
મોકલીશ અને કહીશ કે મુશિદ-કુલી-ખાંના જ પ્રતાપે ખંંગાળની
સમૃદ્ધિ દિનપરદિન વધતી જાય છે. આટલું થાય તો પછી
નવાખીની મૃગતૃષ્ણા તમને શા સારૂ જોઈએ ?” માર્લેક્યંદ શેઠે
મુશિદ-કુલી-ખાંના ઉત્સાહમાં નવું ચેતન પ્રકટાવ્યું. નવાખ કરતાં
પણ પોતે દશગણો મહાન છે. માર્લેક્યંદ શેઠની શુદ્ધિ તથા
સંપત્તિની સહાય હોય તો દિલ્હીનો તાજ પણ માથે મૂકી શકાય
એવી મતોરમ મતોરથસૃષ્ટિ તેના ચક્ષુ આગળ ખડી થઈ.

માર્લેક્યંદ શેઠની શક્તિ ઉપર મુશિદ-કુલી-ખાંને પ્રથમથી
જ વિશ્વાસ હતો. તેમની સત્યપરાયણતા અને સાહસિકતા પણ
તેનાથી અજાણી ન હતી. નવાખના ભયો દરબારમાં આ જ
એક માણસ છે એમ તે શ્રદ્ધાથી માનતો. તે જ દિવસે બન્નેએ
ઢાકાની પ્રપંચી રંગબૂમિ તણ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઢાકાવાસી
કોષ એ ફેરફારનો અર્થ સમજી શક્યું નહીં.

માણેકચંદ શેઠના અતુલ વૈભવે, ગંગાના પૂરની સાથે સ્પર્ધા કરતા તેમના ધનપ્રવાહે, ભાગીરથીના કાંઠે જોતજોતામાં મુશિદાબાદ ઉભું કરી દીધું.

આટલે દિવસે હીરાનંદની તપશ્ચર્યા ફલીભૂત થઈ. નાગોરથી નિઃસહાય નીકળેલા હીરાનંદનો પુત્ર, ખંગાળ અને દિલ્હીના રાજતંત્રમાં એક તેજસ્વી નક્ષત્રની જેમ પ્રકાશી રહ્યો. ભલભલા નવાબો, દિવાનો, સરદારો અને અંગ્રેજ કંપનીના આગેવાનો તેની સલાહ અને કૃપા માટે ઝંખતા. હીરાનંદે જે સ્વપ્રસૂષ્ટિ રચી હતી તે માણેકચંદે યથાર્થ કરી બતાવી. અદારમી સદીના ખંગાળના ઇતિહાસમાં જગતશેઠની જોડીનો કોઈ બીજો પુરુષ જડતો નથી. ગરીબ પિતાનો એ કુખેરભંડારી સમો પુત્ર, અલક્ષપણે ખંગાળ, બિહાર ને એમરીસાનો લાગ્યવિધાતા બની રહ્યો.

હીરાનંદને બીજા પાંચ પુત્રો તથા એક પુત્રી હતી. એક માણેકચંદ અને તેની બહેન ધનબાઈ સિવાય જગતશેઠની વંશાવલી લગભગ મૌન છે. ચંદ્રના તેજમાં તારકતેજ જેમ નિષ્પ્રભ જણાય તેમ માણેકચંદ અને બહેન ધનવતીના તેજમાં બીજા ભાઈઓ આચ્છાદિત થઈ ગયા હોય એ સંભવિત છે. જગતશેઠના વંશજોએ ઇતિહાસના અદારમાં સૈકામાં, હિંદુસ્થાનના દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં જે શરાશી પેઢીઓ જોલી હતી અને એ પેઢીઓના પ્રતાપે જગતશેઠો જે રાજદારી સન્માન, હક્ક અને ગૌરવ ભોગવતાં હતાં તેમાં માણેકચંદ શેઠના ભાઈઓનો પણ પૂર્ણ સહકાર હોવો જોઈએ. કેટલાય આત્મભોગો ઇતિહાસના પાનાનો આશ્રય મેળવી અમર બની શકતા નથી. હીરાનંદના બીજા પુત્રોનો નિરવ આત્મભોગ નીરખી ઇતિહાસ આનંદમુગ્ધ બની થંભી ગયો હોય એમ કાં ન બને ?

માણેકચંદ શેઠની યોજના કળી. ઢાકાને બદલે મુર્શિદાબાદ ખંગાળની રાજધાની બન્યું. અમલમુસ્તાન માત્ર નામનો જ નવાબ રહ્યો. મુર્શિદ-કુલી-ખાં અને માણેકચંદને ખંગાળ, બિહાર અને ઓરીસાની પ્રજાએ વિના અભિપ્રેક્ષે સર્વોપરી સત્તાધિકારી રચાયા. જગીરદારોના ખેડુતો ઉપરના જુલમો ઓછા થતા ચાલ્યા. પૈસાની ખાતર ગરીબ રૈયત ઉપર ગુજરતા અત્યાચારો માણેકચંદ શેઠ પોતે જાતે દૂર કરવા લાગ્યા.

પણ આ સ્થિતિ લાંબો વખત ન ટકી. ન્યાં ચોતરફ દાવાનળ સળગી રહ્યો હોય ત્યાં આ બે અધિકારીઓ શું કરી શકે ? અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચો, વલ્લંદાઓ અને સત્તાલોલુપી મુસલમાનો તથા હિંદુઓ ખંગાળનું જંગોની જેમ લોહી ચૂસતા હતા. શરઆતમાં મુર્શિદ-કુલી-ખાંએ માણેકચંદ શેઠને, ખંગાળની સ્થિતિ સુધારવામાં પૂરતો સાથ આપ્યો. પણ અતે તે કંટાળ્યો. તેની નજર આગળ અંધકાર તરી રહ્યો. તે સમયે કે ન્યાં સુધી દિલ્હીની શહેનશાહત સ્થિર ન થાય, વલ્લંદા વેપારીઓ રૂપી ગીધનાં ટોળાં ન ટળે ત્યાં સુધી ખંગાળનું રાજતંત્ર નખદીખ ન સુધરે. બે-ચાર અર્દો તર્દો ચીગડા મારવાથી થોડો સંતોષ કદાચ મેળવી શકાય, પણ એમાં જે શક્તિનો વ્યય થાય છે તેની સરખામણીમાં એ સંતોષની કંઈ વધુ કીમત ન અંકાય.

આ નિરાશાનું એક ખીજું પણ કારણ હતું. મુશિદ-કુલી-ખાં અપુત્રક હતો. ખંગાળને બચાવ્યા પછી, ખંગાળની સમૃદ્ધ અને રસાળ ભૂમિનો અધિકારી કાણ ? એ ચિંતા તેને નિર-ત્સાહ બનાવી દેતી. માતૃભૂમિ જેવી કોઈ વસ્તુ તેની કલ્પનામાં આવી શકે તેમ ન હતું. તે મુસલમાન હતો એટલે જ માતૃભૂમિની ચિંતાથી વિમુખ રહેતો એમ માનવાનું પણ કંઈ કારણ નથી. તે જન્મથી જ વિચિત્ર સંયોગોમાં ઉછર્યો હતો. તેને જેમ ભવિષ્યકાળ અંધકારમય લાગતો તેમ ભૂતકાળ પણ એટલો જ અગમ્ય અને તિમિરાચ્છાદિત લાસતો.

કેટલીકવાર તે માણેકચંદ શેઠની સાથે વાત કરતાં અન્ય-મનસ્ક બની જતો. ભવિષ્યની કલ્પના કરતાં ઉણુ નિઃશ્વાસ મૂકતો. દીલનું દર્દ તે કોઈની પાસે ખુલ્લું કરી શકતો નહીં. માણેકચંદ પણ એ વિષે સીધો સવાલ પૂછવા જેટલી દિમ્મત કરી શકતા નહીં.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ તેને ખીજા ટોડરમલ્લના વિશેષણથી વધાવ્યો છે. માણેકચંદ શેઠની અદૃશ્ય શક્તિ અને શુદ્ધિ તેમાં મુખ્ય ભાગ ભજવી રહી હતી. મહેસુલી વહીવટ સર્વને અનુકૂળ તથા સુખરૂપ બને તે સાર માણેકચંદ શેઠની સલાહ પ્રમાણે મુશિદ-કુલી-ખાંએ ખંગાળને જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું હતું. હિંદુ તથા મુસલમાનના ભેદ લગભગ ભુંસાઈ ગયા હતા. યોગ્યતા અને ક્ષમતાનો જ આદર થતો હતો.

આગ્રા અને દિલ્હીમાં ન્યારે રાજક્રાંતિ જેસભેર ચાલતી હતી તે વખતે ખંગાળ ને બિહાર મુશિદ-કુલી-ખાંની ક્ષમતાને પ્રતાપે જ લગભગ સ્વસ્થ રહી શક્યા. અંગ્રેજ વેપારીઓ જે વખતે કુટીલ નીતિને અવલંબી કર્ણાટક, મદ્રાસ અને મુરત

વિગેરેમાં ફાડીઓ રચાપી, ભૂમિને કબજે લઈ રહ્યા હતા તે વખતે માત્ર મુશિદ-કુલી-ખાંચે પોતાના બાહુબળે તેમને ખંગાળની ખડાર રાખ્યા.

એટલામાં ફરખસીયર અણુધાર્યો દિલ્હીના તખ્ત ઉપર ચઢી બેઠો. બહાદુરશાહેનો પુત્ર જહાંદારશાહ, જે ગાદીનો વારસ હતો તેણે ખૂન થયું. મોગલ-સામ્રાજ્યનો સૂર્ય અસ્તા-ચળે ઢળતો હતો તે વધુ વેગથી નીચે ખેંચાતો ચાલ્યો. સૈયદ બાહચો પણ સામ્રાજ્યને તળાચે લઈ જવામાં પોતાનો પાપ-ભાર વધારી રહ્યા, એ બાહચોને લીધે મોગલ સસ્તનતની આસપાસ પ્રપંચગળ પથરાઈ.

બાદશાહ ફરખસીયર એક રાજપુત કન્યાને પરણવા માગતો હતો. પણ લગ્નને આગલે દિવસે જ તે ખીમાર થયો. કાંઈ રાજવૈદ્ય એ રોગ મટાડી શક્યું નહીં. ફરખસીયરે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બાંચે જ એક વરસ વીતાવ્યું હશે ત્યાં તો યમનો સંદેશ તેણે સાંભળ્યો. લગ્નની પળોમાં મૃત્યુની ક્રાળ પાંખ ઉપર બેસી ઉઠી જવાનું કોને હીલ યાય ? સ્વાસ્થ્યની ખાતર તે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર હતો. એટલામાં અગ્રેજ કંપનીનો હેમીલ્ટન નામનો એક હકીમ બાદશાહને બેટ્યો. તેણે ફરખસીયરને પથારીમાંથી હરતો-ફરતો કહ્યો. હેમીલ્ટને પોતાની મહેનતના બદલામાં ખંગાળના નદી કીનારેના ચોટાં ગામ, ધનામ રૂપે માગ્યાં. રાજપૂત કન્યાના રૂપથી ઉન્નત બનેલો અને નવા જીવનના કેદમાં આંધળો બનેલો ચહેનગાદ, હેમીલ્ટનને કારા કાગળ ઉપર સદી આપવા તૈયાર થયો. તેણે ખંગાળા કીનારા ઉપર આવેલાં દસ-દસ ગાઉ સુધીના વિસ્તારવાળા ચાલીસ પરગણાં અગ્રેજ સેનીને સોંપવા ખંગાળના દિવાન મુશિદ-કુલી-ખાંચે ફરમાવ્યું.

અંગ્રેજ-ફ્રેંચ અને વલંદા વ્યાપારીઓનાં તરફેણ હવે કોઈથી છુપા રહી શક્યાં ન હતાં. મુશિદ-કુલી-ખાં અને માણેકચંદ શેઠ જેવા કુશળ પુરૂષો તો એમની દરેક રમતનું રહસ્ય પામી ગયા હતા. ખંગાળ વ્યવસ્થિત થાય તે પહેલાં જ કંપની રૂપી અજગરના ગળામાં જઈ પડે એ મુશિદ અને માણેકચંદ શેઠને આપઘાત જેવું લાગ્યું. મુશિદ-કુલી-ખાં બાદશાહના ફરમાન સામે પણ અડગ રહ્યો. તેણે બાદશાહને લખી મોકલ્યું કે ખંગાળનો દિવાન, ખંગાળની ભૂમિની એક તસુ પણ પરદેશી વેપારીને સોંપવા નાખુશ છે, અને બીજી તરફ ખંગાળના જમીનદારોને પણ કહી દીધું કે શહેનશાહનું ફરમાન છૂટે તો પણ કોઈએ અંગ્રેજ વેપારીને જમીનનો કટકો સરખો પણ ન આપવો.

અંગ્રેજ પેઢીના અધિકારીઓ મુશિદબાદના રાજતંત્રમાં માણેકચંદ શેઠનો કેટલો પ્રભાવ છે તે બહુ સારી રીતે જાણતા હતા. તેમણે માણેકચંદ શેઠને સમજાવી, શહેનશાહનું ફરમાન માન્ય રખાવવા આગ્રહ કર્યો. મુશિદ-કુલી-ખાંને શેઠ વિના બીજું કોઈ સમજાવી શકે એમ ન હતું. અંગ્રેજ વેપારીઓએ વ્યાપારના વિસ્તાર સાથે ખંગાળની ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ કેટલી બધી વધશે તે સંબંધી સુંદર ચિત્રો માણેકચંદ શેઠ આગળ દોરી બતાવ્યાં. મુશિદ-કુલી-ખાંની જેમ માણેકચંદ શેઠે મી. હેમિલ્ટનને સાફ ના તો ન સંભળાવી; પણ એ વિષયમાં પોતાથી બંનતું કરવાનું આશ્વાસન આપ્યું.

ખરૂં જોતાં વિદેશી વેપારીઓનાં શળ, આ દેશના વૈશ્યોના દીલમાં જ ભોંકાવાનાં હતાં, એમ સમજવા છતાં માણેકચંદ શેઠે અંગ્રેજ પેઢીનાં આંસુ લૂછ્યાં, એનું કારણ સ્પષ્ટ હતું.

એ વખતે કોઈની શહેનશાહત, કોઈની નેવાળી કે કોઈની દિવાનગીરી સ્થિર કે કાયમી ન હતી. આખા દેશમાં ઉથલ-પાથલ ચાલતી હતી. આવા સંજોગોમાં અંગ્રેજોને ખુલા શત્રુ બનાવવાનું માણેકચંદ શેઠે પસંદ ન કર્યું. ફરખસીયરનો અમલ કેટલો નબળો છે અને અંગ્રેજોને રાજી રાખવા જતાં ફ્રેચ અને વલંદાની વ્યાપારી પેઢીઓ કેટલી ઉસ્કેરાશે તે સમજાવી બાદશાહનાં ફરમાનને દબાવી દેવાની તેમની ધારણા હતી.

આ વાત બાદશાહ ફરખસીયર પાસે પહોંચી. મુશિદ-કુલી-ખાંની ઉદ્વેગ સાંભળી તે કોષથી લાલચોળ બની ગયો. ફરખસીયર ત્યારે રખડતો હતો ત્યારે દિલ્હીનું સિંહાસન મેળ-વવામાં માણેકચંદ શેઠે જ પૈસાની મદદ કરી હતી. મુશિદ-કુલી-ખાં અને માણેકચંદ શેઠની વચ્ચે ફરમાનના અમલ વિષે મતભેદ છે એમ પણ તે અંગ્રેજ વેપારીઓ મારફત જાણી શક્યો હતો. તેને માણેકચંદ શેઠનો ઉપકાર વાળવાની અને મુશિદ-કુલી-ખાંને સજા કરવાની તક મળી.

શહેનશાહનું ખીલું ફરમાન છૂટ્યું. તેમાં મુશિદ-કુલી-ખાંને દિવાનપદ ખાલી કરવાની અને શેઠ માણેકચંદને તે સ્થાને સ્થાપવાની સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્યતા હતી. તે સાથે શેઠ માણેકચંદને અને તેમના વંશજોને “જગત શેઠ” ની પદવીથી-વિભૂષિત કરવાની શહેનશાહે પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

માણેકચંદ શેઠને ત્યારે આ ફરમાન મળ્યું ત્યારે તેમની અન્યખીનો પાર ન રહ્યો. જે વખતે દિંદુઓનાં જીવન અને ધનમાલની પણ પૂરેપૂરી સંતોષતામતી ન હતી, જીવનની અમ-લદારો જે વખતે દિંદુ ધનિકોની આબરૂ અને મીઠકત લૂંટ-વામાં ઇસ્લામના આદેશનું પાલન સમજતા હતા, તે વખતે

દિલ્હીનો શહેનશાહ એક જૈનને સમસ્ત ખંગાળનો દિવાન અથવા સૂબો નીમે એ એક અદ્ભૂત ઘટના હતી. એ વાત ખરી છે કે અધિકારીઓનાં આસન એટલાં ડોલાયમાન રહેતાં કે અધિકારની સાર્થકતા સાધવાની ઘડી સાંપડે તે પહેલાં જ તેમને પૃથ્વી ઉપર પછડાવું પડતું. એટલું છતાં પદવી અને ઋદ્ધિનો મોહ કોઈ મૂકી શકતું નહીં. જગતશેઠની પરિણામદર્શી બુદ્ધિને આ દરમાનતું પરિણામ કળાયું. શહેનશાહતું કેટલું ઉપજણુ છે અને મુસલમાન અધિકારીઓની વચ્ચે સૂબાગીરી સાચવી રાખવામાં કેટલું જોખમ છે તે તેઓ કળા ગયા. છતાં પ્રાપ્ત થએલો આધકાર વ્યર્થ જવા ન દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો. મુર્શિદ-કુલી-ખાં, ગમે તેમ પણ પોતાનો મિત્ર હતો. ખંગાળ-ભૂમિના કલ્યાણાર્થે જ તે બાદશાહની વિરૂદ્ધ પડ્યો હતો અને મુર્શિદ-કુલી-ખાં ન હોય તો અત્યારે ખંગાળ નરપશુથી ભરેલા ભયંકર અરણ્ય જેવું બની જાય એ પણ ઉઘાડી વાત હતી. પરંતુ બાદશાહનો ક્રોધ કંઈ રીતે શાંત કરવો, સૂબાગીરીનો અનાદર કરવા છતાં દેરખશીયરની આજ્ઞાતું સન્માન શીરીતે વધારવું અને બીજી તરફ મુર્શિદ-કુલી-ખાં જેવા પુરૂષને કંઈરીતે રાજી રાખવો એ જગતશેઠ-ભાણુકચંદને એક મ્હોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

(૪)

ફરખશીયરનું ફરમાન મુશિદ-કુલી-ખાને મંત્ર એક ઉલ્કાપાત હતો. તેની અને માણેકચંદ શેઠની મૈત્રી ગમે તેટલી શ્રદ્ધાભરી અને અચળ જેવી દેખાતી હોય તોપણ આ આખાએ કારસ્થાનમાં માણેકચંદ શેઠનો જ દાથ હોવો જોઈએ એમ તે પોતાના મનને મનાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો. જે દરબારોમાં પળે પળે પ્રપંચના પાસા ફેંકાતા હોય ત્યાં માણેકચંદ શેઠ ક્યાં સુધી વિમુખ રહી શકે ? ધન, સંપત્તિ અને રાજના લોભે એક વેપારી પોતાનું હૈયું ક્યાં સુધી સાખત રાખી શકે ? માણેકચંદ શેઠે પોતે આ કાવતરું ન રચ્યું હોય તો બાદશાહ બીજા કોઈની નહોતું અને બંગાળના સુબા તરિકે માણેકચંદની જ શા સાફ પસંદગી કરે ? અંગ્રેજ વણિકો કરતાં પણ દિંદુ વેપારી વધુ કાવતરાખોર હોઈ શકે છે. કુલની શંખ્યામાં ઝૂંમીનેલા પુરૂષને અચાનક સર્પ દંડો તેમ મુશિદ-કુલી-ખાનું અંતર આ આકસ્મિક ફરમાનથી ધ્રુજી ઉઠ્યું.

દાકાની રાજધાની બદલવામાં અને મુશિદખાનુ વસાવવામાં પણ એજ માણેકચંદ મુખ્ય પ્રેરક હતો. બંગાળની જમાબંધી બંધારણ કરવામાં અને દેશની શાંતિ સાફ મુશિદની પડખો-પડખ ભેરી ઉજાગરા સેવવામાં પણ એનો એજ માણેકચંદ

હતો. છતાં આજે તે પાપના પ્રલોભનમાં પડ્યો. ખુદી રીતે તેણે ખંગાળની સુખેદારી માગી હોત તો શું મુશિદ-કુલી-ખાં એક ઘડીનો પણ વિલંબ કરત ? અને આ નામમાત્રની નવાખીમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે સમજદાર માણસ તેને તજવામાં આનાકાની કરે ? બાદશાહો નામના છે, નવાખો નામના છે; એ બંધાનો પાછળ કોઈ જૂદી જ વ્યક્તિ અને જૂદી જ સત્તા કામ કરી રહી છે. આજે તો ખરેખરા કાર્યદક્ષ કોઈ હોય તો અંગ્રેજ વેપારીઓ છે. એ વેપારીઓ જ રાજતંત્રને સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચલાવી રહ્યા છે. માણેકચંદ પણ શું અંગ્રેજ વેપારી જેવો સ્વાર્થી અને દગાબાજ નીવડ્યો ?

મુશિદ-કુલી-ખાંના પ્રાસાદભુવનના પગ પખાળતી ભાગીરથી વહેતી હતી. સારી વિશ્વપ્રકૃતિ સ્તબ્ધ બની એ કલકલનાદ સુણતી. મુશિદ-કુલી-ખાં આજે એ તરફ બેપરવા હતો. તેણે ભાગીરથીના કલકલ શબ્દમાં પણ કોઈ નિરાશ મિત્રના કરણ રૂદનસ્વર સાંભળ્યા. બાગના પુષ્પોની સુવાસ વહેતો વાયુ પણ જાણે પ્રપંચની બદબોથી ભરેલો હોય એવો ભાસ થયો.

તે ખંગાળ ને બિહારનો સ્વામી હોવા છતાં, તેને ઘર કે કુટુંબ જેવી કોઈ વસ્તુ ન હતી. તેની વીરતા અને શુદ્ધિ જેટલી કેળવાયેલી હતી તેટલું તેવું અંતર સ્નેહ કે વાત્સલ્યથી ભીંજાયું ન હતું. તેના માતાપિતા કોણ હતા અને આજે ક્યાં હશે તે પણ પૂર્વભવના જેવું જ રહસ્યમય બની ગયું હતું. તેને માત્ર એક જ પુત્રી હતી. તે દાસ-દાસીઓ વચ્ચે ઉછરતી. મુશિદ-ખાંએ તેની ચિંતા લગભગ મૂકી દીધી હતી.

મુશિદ-ખાં પ્રાસાદભુવનના આ ભાગમાં ભાગ્યે જ આવતો. તે મોટે ભાગે અધિકારીઓ અને જમીનદારોથી વીંટળા-

ચેલો રહેતો. આજે તે એકલો પડ્યો હતો, ગૃહ શૂન્ય ભાસ-
વાથી તે નદી કીનારા ઉપરના પોતાના બાગમાં જરા આરામ
લેવા આવ્યો હતો. તેને આજે જેટલા આરામ અને આશ્વા-
સનની જરૂર હતી તેટલી કાંઈ દિવસ નહીં પડી હોય.

અંતઃપુરમાંથી સાંઝના વખતે આમોદ અર્થે બહાર ફરવા
નીકળેલી ત્રણ કન્યાઓએ અચાનક મુશિદ-ખાંની હાજરી
બાગમાં જોઈ અને જાણે કે પાંજરામાંથી છુટી ગયેલો વાઘ
બાગમાં ટહેલતો હોય એવા લયથી બે મુસંદમાન કન્યા ત્યાં જ
ક્યાંઈ છુપાઈ ગઈ.

એક કન્યા ધીમે ધીમે સંકોચાતા પગલે મુશિદ-ખાં પાસે
પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરી રહી. જ્યોત્સ્નાના પ્રકાશમાં મુશિદ-ખાંએ
જોયું તો મરતી વખતે માતાએ મૂકેલી નિરાધાર બાલિકા
આજે ધૈવનને ઉપરે આવી ઉભી હતી. સોળ સોળ વરસની
વસંતની છાપ તેના અંગે અંગે આળેખાઈ હતી. સુકુમાર
ધૈવનની પ્રતિમા સમી. તે, મુશિદ-કુલી-ખાંની બરાબર સામે
આવી ઉભી રહી. તેની આંખોમાં, પોતાની સ્વર્ગવાસે પામેલી
પ્રિયતમાનું આભાદ પ્રતિબિંબ મુશિદ-ખાં ઘડીબર જોઈ રહ્યો.

માણેકચંદ શેઠના વિષયમાં વિચારો અને શંકાથી વલો-
વાતું હૃદય જુદે જ પાટે ચડ્યું. તેને પોતાનો જાતકાળ યાદ
આવ્યો. અંતઃપુરમાં જન્મી-આવતી એક ઉમરા-
વની પુત્રી સાથે કેવી રીતે પ્યાર બંધાયો અને બાદશાહના
જાણવામાં આવતાં તે કેટલો રોષે બરાયો, એટલું જ નહીં પણ
તે પછી હિંદુજાતિના ઇતિહાસમાં કેવી જાતનું એક કલંક
ઉમેરાયું તે બધું તેના સ્મરણપટ ઉપર તરી આવ્યું. તે જાણે
સ્મૃતિપટને બે હાથથી જૂંસી નાંખતો હોય તેમ આંખ આડો

હાથ ધર્યો. પથાત્તાપની એક તિવ્ર જવાળા તેના આખા દેહને કંપાવતી પસાર થઇ ગઇ.

“બાપુ, અમે નહોતું જાણ્યું કે આપ અહીં હશે. રોજ અમે આ તરફ ફરવા આવીએ છીએ.” પિતાના સ્નેહથી અનળી કીશોરીએ ક્ષમાના સ્વરોમાં કહ્યું.

એ સ્વરોમાં પણ પચીસ વરસ ઉપર સાંભળેલા સુરની મીઠાશ રમી રહી. તે વ્યારે યુવાન હતો અને પોતાના આશ્રયદાતાને ત્યાં ઉછરતો હતો ત્યારે કંઈક આજ પ્રકારના સુરના ધેનમાં તે આખી રાત જાગતો ખેસી રહેતો. સામે ઉભેલી કન્યા અને તેની માતામાં આટલું અસાધારણ સાદશ્ય જોઈ વર્તમાનકાળ ભૂલી ભૂતકાળની અંધારી-છતાં આજે ઉઝળી બાસતી દુનીયામાં વિહરી રહ્યો.

ફરજશીયરના ફરમાનથી સંતાપ પામેલો, માણેકચંદ શેઠથી ખીજાયેલો અને ઉંમરે પહોંચેલી કન્યાને જોઈ ચિંતાતુર બનેલો ખંગાળનો સુખો કેટલીકવારે ત્યાંથી ઉઠ્યો. એકજ દિવસમાં તેને પચીસ વરસનો થાક લાગ્યો હોય તેમ અતિ ધીમે પગલે પોતાના દિવાનખાના ભણી ચાલ્યો. પુત્રી પણ પિતાની પાછળ ચાલી.

દિવાનખાનામાં દાખલ થતાં જ મુશિદ-ખાંએ માણેકચંદ શેઠને સ્વસ્થપણે બેઠેલા જોયા, જેની સાથે પ્રપંચ રમાયો છે તેના જ ઘરમાં દગાખાજ આટલી શાંતિથી એકલો ખેસી શકે એ તેને અશક્ય લાગ્યું. તેણે આંધે રહીને શેઠની મુખમુદ્રાનું બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું. એજ શાંતિ, એજ નિષ્કપટ પુણ્યપ્રભાવ અને એજ મૈત્રીના લાવો તેના વદન ઉપર લહરતા હતા.

વિશ્વાસઘાત આટલો શાંત અને સ્વસ્થ ન હોઈ શકે. આવતી કાલે જેની પાસેથી ખંગાળનું સિંહાસન ઝુંટવી લેવાનું છે, તેના ઘરમાં તેનો જ પ્રતિસ્પર્ધી આ રીતે એકલો અને શસ્ત્રહીન ન આવે. પરંતુ બહારની દેખાતી ભદ્રિકતા એ પણ રમતનો એક પ્રકાર ન હોઈ શકે ? મુશ્ફિદ-ખાંનું વીર હૃદય મુંઝાયું.

“ આપુ, મને રજા છે ? ” આગા માગતી હોય તેમ અતિ દીનભાવે પુત્રીએ પૂછ્યું.

મુશ્ફિદ-ખાંએ જરા વિચાર કર્યો અને કહ્યું “ તારી પણ જરૂર પડશે. આજે આ માણેકચંદ શેઠ અને તારી પાસે બધા હીસાબ સમજી લેવાનો છે. ” પણ કંઈક બીજો તર્ક આવતાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો. “ કંઈ નહીં, તું જઈ શકે છે. ”

પિતા-પુત્રી વચ્ચેની વાતચીત સાંભળી માણેકચંદ શેઠ મુશ્ફિદ-ખાંની સામે આવ્યા અને હંમેશા પ્રમાણે સલામ ભરી બિલા રહ્યા.

“ આજે તો આપ મને સલામ કરો છો, પણ આવતી કાલે મારાં જેવા સેંકડો અધિકારીઓ આપના ચરણમાં પોતાનાં શિર ઝુકાવશે. આવતી કાલે આપ ખંગાળના શાસક બનશો. બાંદશાહ ફેરખંસીયરનું એજ ફરમાન છે. ”

માણેકચંદ શેઠને માટે આ વાત નવીન ન હતી. તેમના મ્હોં ઉપરની એક રેખા પણ ન બદલાઈ. કુતુહળ અને હાસ્યની દીપ્તિ તેમના વદનમંડળ ઉપર ખીલી ઉઠી.

“ ગઈ કાલે ન હતો, આજે નથી, અને આવતી કાલે જ ફેરખંસીયરના ફરમાનથી ખંગાળનો શાસક બનીશ એમ કાણુ

કહે છે ? મુશિંદ-ખાં અને માણેકચંદ વચ્ચે ભેદ ક્યાં છે ? મેં જ્યારે જ્યારે મુશિંદ-ખાંને સલામ ભરી છે, ત્યારે ત્યારે હું પોતે મને પોતાને સન્માનતો હોઈ એમ જ માન્યું છે.”

મુશિંદ-ખાંનો આશંકાકારી અંધકાર, માણેકચંદ શેઠના સરળ હાસ્ય અને સ્વાભાવિક ગાંભીર્ય પાસે ઓગળતો હતો. તેની ઉપર આથી તિવ્ર કિરણ પડ્યાં. મુશિંદ-ખાંના અંતરમાં જુની મૈત્રીનો પુનઃ અરણોદય થયો.

“તો પછી બાદશાહ ફરખસીયર આપને જ અંગાળના સુખા તરીકે શા માટે નીમે છે ?” મુશિંદ-ખાંએ સીધો સવાલ પૂછ્યો.

“બાદશાહ ફરખસીયર ? દિલ્હીનો શહેનશાહ ?” માણેકચંદ શેઠ કટાક્ષ કરતાં મોટેથી હસ્યા.

“મુશિંદ-ખાં ? શહેનશાહ એ વસ્તુ તો ક્યારની થે ભુંસાઈ ગઈ છે. બાકી તેની છાંયા આજે તખ્ત ઉપર પડી રહી છે. ભૂલેચૂકે એ માયાને સાચી શહેનશાહત ન માનશે. ગરોળીની પુંછડી કપાઈ ગયા પછી પણ થોડીવાર તરફડે છે. એમાં શ્વ નથી હોતો. આજે મોગલ શહેનશાહતની લગભગ એવી જ દશા છે. જે માણસ ગાદીના ખરા હક્કદારનું ખૂન કરે છે અને જે સૈયદ લાઘવોની કૃપાથી પુતળાની જેમ નાચે છે તેને જે શહેનશાહ કહેવાતો હોય તો પણ હું તેના ખુનથી રંગાયેલા હાથની ભેટ સ્વીકારવા ખુશી નથી. મારો અંતરાત્મા તેને બાદશાહ માનવાની સાફ ના પાડે છે.”

“જગતશેઠ, તમારી ઉપર બાદશાહની પસંદગી ઉતરી છે. રાજકાજમાં પગલે પગલે પ્રામાણિકતા કે નીતિશાસ્ત્રનાં

સિદ્ધાંત ન તપાસાય. બધાં નીતિસૂત્રો-સિદ્ધાંતો અવકાશ મળે ત્યારે વિચારજો. અધિકાર પડેથી, મારી જેમ નીચે ઉતરો ત્યારે મહેલમાં બેઠાં બેઠાં પાપ-પુણ્યની ચર્ચા કરજો. આજે બંગાળનું રાજ્ય બોગવો, દુસ્મનેને દબાવો અને નીતિ કે પરલોક જેવી કાઈ ચીજ હૃદયને પીડતી હોય તો તેને પણ ઉખેડીને ફેંકી દો.” મુર્શિદ-ખાંએ માણેકચંદ શેઠને બંગાળની માદી માટે લલચાવવાની અને રાજનીતિની તાલીમ આપવા માંડી.

“બંગાળની સુબાગીરી મારામાં અધિક શું ઉમેરી શકે એમ છે ? સારી યે મોગલ-સલ્તનતમાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે સોનામહેર અથવા રૂપીયાથી ન ખરીદી શકાય ? અને ગંગાને કંઈ ન્યાસિધી માફ મહિમાપુર હોય છે અને મહિમાપુરની ટંકસાળ આબાદ છે ત્યાંસિધી મારા વૈલવ, મારી સત્તા કે મારા વ્યાપારની સામે હંચી આંગળી કરવાની પંથુ હિમ્મત કાણુ કરી શકે એમ છે ? ફરખસીયર પોતે જ એક દિવસે માચકની જેમ રૂપીયાની બીખ માગતો આ શેઠને આંગણે નહોતો આવ્યો ? આજે એ બાદશાહ બન્યો છે; પણ હું બરાબર માનું છું કે અમારા ધનથી જ એ રાજમુકુટ ખરીદી શક્યો છે અને જે ધડીએ આપણે નાણાં મોકલવાનું મોકૂફ કરીએ તે ધડીયે જ તેનો મુકુટ તેના માથેથી ખસી પડવાનો. રાજ-કાજમાં નીતિ અનીતિના વિચારને ખલે સ્થાન ન હોય, પણ અમારા વ્યાપાર અને વહેવાર તો એની ઉપર જ નભે છે. વેપારી જો પોતાની નીતિ ખૂલે તો ખીજ જ પળે તે જડ-મૂળથી ઉખડી જાય.”

“ત્યારે શું તમે ફરમાનને પાછું વાળશો ?” મુર્શિદ-ખાંની આંખ આશા અને આનંદથી ચમકી રહી.

“ એવી ખૂબીથી પાછું વાળીશ કે ફરખસીયરને જરાય અપમાન ન લાગે, એટલું જ નહિ પણ મુશિંદ-કુલી-ખાં જેવો ઉસ્તાદ, બાહોશ અને સલ્તનતનો અસાધારણ હિતૈષી બીજો કોઈ નથી એવી તેને પાકી ખાત્રી થયા વિના ન રહે. ” માણેકચંદ શેઠે આ શબ્દો એટલા આત્મવિશ્વાસથી ઉચ્ચાર્યા કે મુશિંદ-કુલી-ખાં બંને બીજીવાર ખંગાળના સિંહાસને ખેસતો હોય એવો ભાસ થયો.

માણેકચંદ શેઠે વધુમાં ખુલાસો કરતાં કહ્યું:—“ બાદશાહને હું લખી જણાવીશ કે આપનો હુકમ હું માથે ચડાવું છું, અને મને મળેલી ખંગાળની સુબાગીરી હું ફરીવાર મુશિંદ-કુલી-ખાંના મસ્તકે મૂકું છું. મારા કરતાં પણ મુશિંદ-કુલી-ખાંને હું વધુ યોગ્ય માનું છું. આ પ્રકારનો મારો એકરાર અને અરજ શું બાદશાહ કબૂલ નહીં કરે ? એક હિંદુ ઉઠીને પોતાની સત્તા મુસલમાન અધિકારીને રાજખુશીથી સોંપવા તૈયાર થાય ત્યારે શું તેને ઓછો આનંદ થશે ? મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસમાં આ પ્રસંગ સોનેરી અક્ષરે નોંધાશે. ફરખસીયરને પણ થશે કે પ્રપંચથી છવાયેલા ઘોર અધિકારવાળા વાંતોવરણમાં મુશિંદ-ખાં અને માણેકચંદ જેવા મિત્રો વસે છે; અને ન્યાંસુધી આવી મૈત્રી હૈયાત છે ત્યાંસુધી ખંગાળનો વાંકો વાળ પણ કોઈ કરી શકે એમ નથી ” છેલ્લા શબ્દો ઉપર માણેકચંદ શેઠે ખાસ ભાર મૂક્યો. ખંગાળની માતૃમૂર્તિ તેમની આંખ સામે ખડી થઈ. ખંગાળના શ્રેયઃ માટે આ ભોગ કંઈ બીસાતમાં નથી, એવો આંતરિક સંતોષ તેઓ અનુભવી રહ્યા.

“ પણ અંગ્રેજ વેપારીઓને જે પરગણા સોંપવાનું ફર-

માબુનું છે તેવું કેમ ?” મુશિદ-ખાં જાણે એક પાઠ પુરો કરી ખીજો પાઠ લાણતો હોય તેમ પૂછ્યું.

જન્મ

શે

ઠ

“અંગ્રેજો વેપારીઓ છે; લડવૈયા છે, તેમને દુશ્મન બનાવવા અત્યારે પોસાય તેમ નથી. બાદશાહની આંખે તેઓ પાટા બાંધી શકે છે, અંદર અંદર ખટખટ કરાવી જાણે છે. વખત આવ્યે સહાય પણ આપે છે. એમની સાથે જરા સમાધાની અને ડહાપણથી કામ લેવું પડશે. પરગણાંની માલેકી નહીં, પણ એ ભાગમાં અંગ્રેજીપેઢીના વેપારીઓ જગર જકાતે વેપાર કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરશું.” એટલું કહી માણેકચંદ શેઠ ઉઠ્યા. મુશિદબાદનાં નર-નારીઓ જે વખતે આરામ કે આમોદનો ઉપભોગ કરતાં હતાં તે વખતે માણેકચંદ શેઠ કપાળ ઉપરનો પરસેવો લૂછતાં એકલા પોતાના આવાસ તરફ વિદાય થયા.

“ માણિકદેવી એક દિવસ કહેતાં હતી કે ભાગીરથીના કિનારે એક મંદિર બંધાય છે; મંદિર પુરું થયા પછી અમારાથી ત્યાં પગ પણ નહીં મૂકાય. તે પહેલાં આપની સાથે આવી બાંધકામ અને યોજના બેઠાં લઈ એમ મનમાં થાય છે.” છેલ્લા કેટલાક દિવસો થયાં મુશિદ-ખાં પથારીવશ છે. તેની વજ્ર જેવી કાયા વૃદ્ધાવસ્થા અને કેટલીક માનસિક વ્યથાને લીધે પરવશ બની છે. નવું મંદિર મુશિદ-ખાંથી ન બંધાય, પણ કોઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક મંદિર ચણાવવું હોય તો તેમાં યથાશક્તિ સહાય આપવાની ભાવનાથી તેણે માણિકચંદ શેઠને કહ્યું.

માણિકચંદ શેઠને બે સ્ત્રીઓ હતી. એક માણિકદેવી અને બીજી સોહાગદેવી. એટલું છતાં માણિકચંદને કંઈ સંતાન ન હતું. માણિકદેવી ઉમરે મ્હોટાં હતી. તેઓ પરમ ભદ્રિક અને શ્રદ્ધાસંપન્ન હતી. તેમણે જ શેઠને કહી એક સુંદર જનમંદિર બંધાવવાની પ્રેરણા કરી હતી. મુશિદ-ખાં માણિકદેવીને પોતાની બહેન કરતાં પણ આધક માનતો.

શેઠને પૈસાની ખોટ ન હતી. બંગાળના કુશળ શિલ્પી-ઓને આમંત્રી, મંદિરની યોજના તૈયાર કરી. ભાગીરથીના તીર ઉપર જ, કસોટીના વિરલ શ્યામ પથરવતી આખું

મંદિર નિર્માણ કરવાનો નિશ્ચય થયો. પણ એ વખતે ઇંગ્લાન્ડની શિલ્પકળા આશ્રયદાતાના અભાવે મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં હતી. સૌને પૈસાની જ પડી હતી. આકસ્મિક દુમલા અને લુંટફાટથી આત્મરક્ષણ સી રીતે કરવું એ ચિંતા ન્યાં મુખ્ય હોય ત્યાં શિલ્પ કે કળાનો ભાવ કાણુ પૂછે ? કળાકારો રાજા કે જમીનદારના અંગમૂલત બનવાને બદલે વેડે પકડાતા, અથવા મજૂરી કરીને તેમને પોતાની આજીવિકા ચલાવવી પડતી. એટલું છતાં માર્ચેકચંદ શેડે પોતાની લાગવગના બેરે શિલ્પીઓને મદિમાપુરમાં બોલાવ્યા. ખર્ચની ચિંતા ન કરતાં સારામાં સારું દેવમંદિર ઉભું કરવાનો આદેશ આપ્યો.

સમસ્ત ઇંગ્લાન્ડ, બિહાર અને ઝોરીસાની મહેસુલ જગતશેડે માર્ચેકચંદને ત્યાં એકઠી થતી; અને એ ત્રણે પ્રદેશમાં જગતશેડેની ટંકચાળના જ રૂપિયા વપરાતા. મુસલમાન લખનારાઓ લખી ગયા છે કે જગતશેડેને ત્યાં એટલું નાણું હતું કે જો તેઓ ધારે તો ગંગાજનો પ્રવાહ રોકવા સોના-રૂપાના બંધ બાંધી શકે. ઇંગ્લાન્ડની જગે થએલી મહેસુલ દિલ્હીમાં ભરવા માટે જગતશેડેના હાથની એક ઢુંડી ખસ થતી. મુતખખરીનનો લેખક કે જે એ જ જમાનામાં મોગલ-સમ્રાટનો માનીતો હતો તે કહે છે કે હિંદુસ્તાનભરમાં જગતશેડેની સાથે સરખામણી થઈ શકે એવા બીજા શેડ કે વેપારી ન હતો. દેટલીયેવાર જગતશેડેના ભંડારો લૂંટાયા, મરાઠાઓએ એકવાર તો એ પેટીને નિર્દયપણે ચૂસી લીધી, છતાં જગતશેડેની પ્રતિષ્ઠા અને સમૃદ્ધિ અચળ અને અખંડ રહી. આટલું અમાપ ધનચળ હોય ત્યાં ધર્મમંદિર પાછળ લખવૂટ ખર્ચ થાય એ સ્વાભાવિક છે. લોકકથા તો એવી છે કે જગતશેડે સોનામ્હેરો વડે જ મંદિરના પાયા ધરખ્યા હતા. બીજી રીતે

કહીએ તો એ કસોટીનો પથર જ એટલો દુર્લભ ને દુષપ્રાપ્ય હતો કે સોના કરતાં પણ તેની કીંમત વધી જાય. એ મંદિર ખં-ધાયું ત્યારે જગતશેઠનો ભાગ્યરવિ સહસ્રકળાએ પ્રકાશતો હતો.

કમનસીબે કળાએ લક્ષ્મીને પૂરતો સાથ ન આપ્યો. જે સુવર્ણમુદ્રા ભાગીરથીના જોસખંધ વહેતા પ્રવાહને ખાળવા સમર્થ હતી, તે જ સુવર્ણમુદ્રાઓથી સજાયેલા જીવલવનને તે જ પ્રવાહે, થોડા જ સમયમાં પોતાના પેટમાં સમાવવા માંડ્યું. આજે તે ભગ્ન અવસ્થામાં જગતશેઠના વંશની લુપ્ત કીર્તિકથા અહોનિશ ઉચ્ચારતું ઉભું છે. જગતશેઠના ગૌરવ સાથે મંદિરની મનોહરતા પણ માત્ર એક સ્મૃતિરૂપે રહી ગઈ છે.

મુશિદ-ખાં એક અગ્રગણ્ય મુસલમાન અમલદાર ગણાવા છતાં મંદિરના નિર્માણમાં આટલો રસ લે એ માણેકચંદ શેઠને આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. તેમણે મુશિદ-ખાંમાં એક હિંદુ ભક્તને જાણે તેવી પરાપકારિતા, નમ્રતા, સરળતા આદિ સદ્ગુણો અનેકવાર અનુભવ્યાં હતાં; અને એવી માનવતા હિંદુ મુસલમાનમાં એક સરખી જ હોઈ શકે એમ તેઓ માનતા. મુશિદ-ખાંમાં મુસલમાન સંસ્કૃતિ પરિપાક પામી છે એમ જગતશેઠ સમજતા; પરંતુ આજે મંદિરની વાત નીકળતાં જગતશેઠે સ્નેહભરી, છતાં શંકાશીલ નજરે એવી ઢળે નિહાળ્યું કે મુશિદ-ખાં તેનો અર્થ તરત જ સમજી ગયો.

“હું મુસલમાન અમલદાર છું, છતાં શીલ્પ અને કળાના રસથી છેક અજ્ઞાત નથી. મારી બાળ્યાવસ્થા મેં મંદિરોનાં અભ્યાસ અને દર્શનમાં જ વીતાવી છે. તમે એ હકીકત નથી જાણતા. મારા જીવનનું એ પ્રકરણ આજુકેલ્યું જ રહી જશે; અને આજે આટલે વરસે ઉકેલવામાં લાલ પણ શું છે ?”

મુશિદ-ખાંતો શીઘ્રો મ્હેરો સતેજ બન્યો. દર્દભર્યા એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ સાથે બુલાધ ગએલી વેદના ફરી અનુભવતો હોય તેમ તેણે છાતી ઉપર નિરાશ હાથ મૂક્યો.

માણેકચંદ શેઠે મુશિદ-ખાંતી આ પ્રકારની દશા ધણીવાર જોઈ હતી. પૂછવાનું મન થવા છતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પૂછવાની હિમ્મત કરી શકતા નહીં. આજે તેમનાથી નૂરહેવાયું:

"રાજકાજની ચર્ચા કરતાં મેં તમને ધણીવાર અન્યમનસ્ક બનતાં અને અંતરમાં રાહ્યની વ્યથા અનુભવતા જોયા છે. આટલી સત્તા, વૈભવ અને સુખનાં સાધનો હોવા છતાં આપ કયા અંશમાં વ્યથિત છો તે, હું મિત્ર હોવા છતાં જાણી શક્યો નથી. કાં તો આપનો એટલો વિશ્વાસ મેળવી શક્યો નથી અથવા તો હું આપને સમજી શક્યો નથી." મિત્રના દુઃખમાં લાગ લેવા આત્મા ઉકળતો હોય તેમ માણેકચંદ શેઠે મીઠાશથી કહ્યું.

તૂટુ તૂટુ થતાં સંયમનાં બંધનો ભાંગીને ભૂકા થતાં હોય તેમ મુશિદ-ખાંતે કહેવા માંડ્યું:

- "પુનર્જન્મ તો હિન્દુ માત્ર માને, પણ હું એ કરતાં યે એક ડગલું આધે ગયો છું. એક જ જીવનમાં મેં પોતે પુનર્જન્મ જોયો છે. તમે શ્રદ્ધાથી એ સિદ્ધાંત માનતા હશે, પણ મેં તો મારો જન્માંતર નજરોનજર નિહાળ્યો છે." પુનર્જન્મ શબ્દે જગતશેઠને ચકિત કર્યા. સચ્ચાવશ બનેલો માનવી નબળાંબંધને લીધે આકાશમાં ઉડે એ-તેમને સંભવિત લાગ્યું. પરંતુ સીપાઈગીરીમાં કુશળ ગણાતા ભોગલ-અધિકારીના મ્હેંમાં આ ચર્ચા અસ્થાને લાગી. જગતશેઠ કંઈક બોલવા જતા હતા, પણ મુશિદ-ખાં એમનો આસય કળી ગયા.

“ એક માત્ર માણસજાતને જ સરજનહારે આટલી દુર્બળ કેમ બનાવી ? જગતની રંગભૂમિ ઉપર પ્રકૃતિના અસંખ્ય સર્વો પોતપોતાના ભાવ લબ્ધી બંધ છે, પણ કોઈમાં પાછું ફરીને નિહાળવાની નબળાઈ નથી. પર્વતમાંથી વહેતું ઝરણુ પોતાના ભવિષ્યને જ લાળે છે, એક વાર છૂટ્યા પછી તે પાછું વાળાને જોતું નથી. ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કિરણો વરસે છે, પણ તેમને પાછાં સૂર્ય કે ચંદ્રમાં સમાવાની ઉતાવળ નથી. કેવળ માણસના હૈયામાં જ આવી તાલાવેલી કેમ રહેતી રહે ? ”

જગતશેઠ જોઈ રહ્યા કે મુશિદ-ખાંતે કોઈ અણુચિંતવી વ્યથાએ કવિત્વ પ્રેર્યું હતું. યુદ્ધ અને મહેસુલના વાતાવરણમાં જાંઘી ગાળનાર પુરૂષ આજે આકાશમાં ઉડવા, કલ્પનાની પાંખ ફફડાવતો હતો. મુશિદ-ખાંતું કવિત્વ ખરાબર ન સમજાયું. પણ શબ્દને ભેદી, મુશિદના સારા થે દેહને કંપાવતી વ્યથા છુપી રહી શકે એમ ન હતું.

“ મંદિર, પુનર્જન્મ, પ્રકૃતિ એ બધા વિષયો આપની પાસેથી હું આ પહેલી જ વાર સાંભળું છું. યૌવન અને કવિતાનો મેળ તો મળે, પણ આ વૃદ્ધવયે, આ માંદગીના ખીછાનામાં કંઈક અદ્ભૂત જોવું ભાસે છે. ”

“ જગતશેઠ ? તમને એમાં કવિત્વ લાગશે, કારણ કે તમે હિંદુ તરિકે જન્મ્યા છો અને હિંદુ તરિકે જીવી શક્યા છો. તમને અમારી જીવનકથા અદ્ભૂત લાગશે, કારણ કે તમે જન્મીને એવી કોઈ વસ્તુ નથી ગુમાવી કે જેને લીધે તમને તમારું જીવન અકારૂં થઈ પડે. આ હૃદય ચીરીને જુઓ : તમને જણાશે કે ત્યાં એકી સાથે સો વીંછી ડાંખ મારી રહ્યા છે. કીડીનો ચટકો જોણે અનુભવ્યો નથી તે વીંછીના ડાંખની

વેદના કઈ રીતે સમજી શકે ? ” મુશિંદ-ખાં જેવા મરદનું દેયું પણ પીગળવા લાગ્યું. આંસુનો વેગ તે ખાળી શક્યો નહીં. રણમેદાનમાં હજારો સૈનિકોને સ્વર્ગનો રાહ દેખાડનાર સૈનાપતિ એક બાળકની જેમ રોધ પડ્યો.

“ આ મુશિંદ-ખાં પહેલી જ વાર કહે છે કે હું હિંદુ હતો અને આજે પણ બની શક્યું. હાં મુધી હિંદુ જ રહી છું. બે દિવસ ઉપર મેં મારી એકની એક પુત્રીને બગીચામાં ફરતી જોઈ અને મહામહેનતે છુપાવી રાખેલી વ્યથા સોગણા જોસથી લમૂકી ઊઠી. હકીમો કહે છે કે અતિ અશક્તિને લીધે વખતોવખત મારું મગજ અને મારીર તંપી નર્મ છે. પણ એ બિચારા આત્માનો સંતાપ શું સમજે ? ”

જગતરોઠ અધીરા થયા. મુશિંદ-ખાં પોતાનો જ નતિ-બંધુ છે એ જાણ્યા પછી તેમને બેટવા તેના હાથ તલપી રહ્યા. કહ્યું : “ હું આ શું સાંભળું છું ? મારો પ્રિય મિત્ર મુશિંદ હિંદુ છે ? અને જો એમ જ હોય તો પછી આ સાથે મુસલમાન બન્યો ? ”

“ એ કયા લાંબી છે અને ખરું જોતાં એટલી બધી અસ્પષ્ટ છે કે હું પોતે જ તે ઊંઘેલી શકું એવી સ્થિતિમાં નથી. છતાં મારી બાળ્યાવસ્થા હજી એ મારી નજર સામે તરે છે. દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશોમાં મારા દોરતો સાથે દિવસોના દિવસો મુધી રખડતો અને મારી વૃદ્ધ માતા મને ઘરમાં આવેલો જોઈ વાત્સલ્યથી ઘેલી જેવી બની જતી. મારે એકે ભાઈ કે એકે બહેન ન હતી. મારી મા સાથે હું મંદિરે મંદિરે આગડતો અને માતાના અનુકરણમાં દેવ-દેવીઓને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરતો એનું મને બરાબર સ્મરણ રહી ગયું છે. મંદિરો અમારાં

રમવાનાં અને છૂપાવાનાં સ્થળો હતાં. ખીટથી અન્નપૂરો હું ધણીવાર મંદિરના શિખર સુધી પહોંચી જતો અને ત્યાં બેઠો બેઠો આસપાસના દૂરદૂરના પ્રદેશો નીરખતો. ” આંસુથી ભીંજાયેલા અશક્ત નેત્રોમાં સત્યયુગની આભા ખીલી નીકળી, અને જગતશેઠે જે વચમાં વિક્ષેપ ન નાંખ્યો હોત તો મુર્શિદ-ખાં ક્યાં અટકત તે કહી શકાય નહીં.

“ પણ તમે મુસલમાન શી રીતે બન્યા ? ” જગતશેઠે સીધો સવાલ પૂછ્યો.

“ હું શું બન્યું કે હું શી રીતે મુસલમાન બન્યો ? મને આંખું આંખું પણ એટલું યાદ આવે છે કે એક દિવસે ખરે બપોરે અમારા ગાંમડામાં ધાડપાડુઓનાં ટોળાં ઉતર્યાં, અમારાં ઘર-ખાર લૂંટાયાં, જે જવાંમદોં ગણાતા હતા તેમનાં શબ્દ શેરીઓ વચ્ચે પડ્યાં અને જેમ જાનવરને બાંધે તેમ અમને બાંધ્યા. ભૂખ, તરશ ને ચાકથી હું બ્યારે બેહોશ બનતો હતો ત્યારે પણ ઉપરથી ચાણુક પડતા હતા. આખરે એક ઈસ્પાહાનના શ્રીમંત વેપારીને ત્યાં વેચાયો. પશુની જેમ માણસો વેચાતા હોય ત્યાં ધર્મ કે આચારની પરવા કોણ કરે ? જન્મે જેમ હિંદુ હતો તેમ ખરીદાયા પછી મુસલમાન બન્યો. પણ એ પછી તરત જ હું ઉત્તરિના પગથીયાં ચડતો ગયો. બાદશાહ આરંગ-ઝેબનો માનીતો થયો. દક્ષિણનો દિવાન થયો અને ત્યાંથી અહીં સુધીનો ઇતિહાસ તો તમે જાણો છો જ. ” આ વેદનાનો ઉપાય જગતશેઠની શક્તિ અને બુદ્ધિ બહારનો હતો. મુર્શિદ-ખાંએ કહેલી મંદિર, પુનર્જન્મ અને પ્રકૃતિની વાતોનું રહસ્ય સમજાયું. મુર્શિદ-ખાં પોતે તો ભૂતકાળના આ લડકાથી નખશીખ બળી રહ્યો હતો, પણ તેની જવાબા જગતશેઠના અંગને બાળી રહી.

“ માણસ પોતાનો જૂતકાળ જૂલી શકતો હોત તો કેટલો સુખી થાત ? બધી રીતે બળવાન ગણાતા માણસના જીવનમાં આટલી નબળાઈ શા સારૂ જરવામાં આવી ? ” એક લાંબો નિઃશ્વાસ નાખ્યા પછી મુશિંદ-ખાંએ આવેગને શમાવી કહ્યું : “ મને મુસલમાન બન્યાનો મુદ્દલ પશ્ચાત્તાપ નથી, કારણ કે ઇસ્લામ પૂર્વક મેં ધર્મ બદલ્યો નથી; પરંતુ મને ખરેખર જે કંઈ લાગી આવે છે તે તો એજ છે કે તમારા સમાજના દાર અમ જેવા માર્ગબૂત્યા મુસાફરને માટે પણ ઉઘડી શકતાં નથી. હું તો એ ઝેર ઘોળાને પી નહીંશ, પણ મારી આ પુત્રીએ શું ગુન્હો કર્યો ? બંગાળનો કાષ્ટ દિંદુ યુવાન એવું પાણિ-અદ્વલુ કરે તો મારા ઉત્તરાધિકારી તરિકે હું તેને બંગાળનો શાસક નિમવા તૈયાર છું. તમારે જો પુત્ર હોત તો મારી પહેલી પસંદગી તેની ઉપર જ ઉતરત. દક્ષિણ અને બંગાળના લોહીમાંથી એક અપૂર્વ સંસ્કારસ્વામી અવતરત અને બંગાળ, બિહાર, ઓરીસા ઉપરાંત ઉત્તર અને દક્ષિણમાં પણ પોતાની આણુ ફેલાવત. અકસ્માતના યોગે મળેલા માણેકચંદ અને મુશિંદ-ખાં જો પૂર્વના પ્રદેશોમાં પોતાની છાપ પાડી શકે છે તો એ સહજ સંસ્કાર શું ન કરત ? ”

જગતશેઠ નિરતર રહ્યા. બંગાળના એકાધિપત્યની મધુરી કલ્પના સ્વર્ગસ્થ કરતાં પણ તેમને વધુ રમ્ય લાગી. મુશિંદ અને માણેક મૈત્રીમાં એક છે તેમ જો લોહીમાં એક હોય તો બંગાળનું લાવી કેવું ઉજ્જવળ બને ? આર્થ-સામ્રાજ્યનો વિજયજ્વળ ગ્રાસાદના ચિખરે ફરકતો હોય એ દસ્ય નયન સામે ખડું થયું. પણ ચોડીવારે મોઢમાંથી જગતા હોય તેમ જગતશેઠે સદ્ગતુભૂતિસચક સ્વરમાં કહ્યું:—

“ધર્મ પાસે સામ્રાજ્યસત્તા પણ તુચ્છ છે. રાજ્ય કે વૈભવની લાલચ કોઈ હિંદુ યુવાનને આકર્ષી શકે એમ હું નથી માનતો. વૈભવ અને ધન તો ક્ષણિક છે, ધર્મ અનર-અમર છે. અધર્મથી કદાચ ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન મળતું હોય તોપણ ધાર્મિક હિંદુ તેની સામે ઉંચી આંખ ન કરે.” જગતશેઠે સનાતન વિચાર અને વાણીનો નિર્જીવ અનુવાદ સંભળાવ્યો.

“મને પણ એ જ દુઃખ સાલે છે. મારો-એક હિંદુનો પુત્ર, પુત્ર નહીં તો પૌત્ર અને પૌત્ર નહીં તો દૌહિત્ર આવતી કાલે તમારાં જ મંદિરો તોડશે, તમારાં કુટુંબો ઉપર સીતમ ગુન્નરશે, તમારા શીશ્ય અને સાહિત્યનો નાશ કરશે અને છતાં તમે માનશે કે ‘અમે ધર્મનું પાલન કરી રહ્યા છીએ’. જગતશેઠે ! એ તમારો દોષ નથી. ભારતનું ભાગ્ય જ કંઈ એવા આછા કુંકમે લખાયું છે. તમે કે હું શું કરી શકવાના હતા ?”

અતિશય આવેગને લીધે મુશિદ-ખાંથી વધુ ખોલી શકાયું નહીં. ખીજાના ઉપર જાળવીને પડખું ફેરવ્યું અને જાણે કે હવે કહેવાનું કંઈ બાકી ન રહ્યું હોય તેમ આંખો મીચી લીધી. તેમના પ્રત્યેક નિઃશ્વાસમાં સંતાપના ડુંગર ઠલવાતા હોય તેમ જગતશેઠે જોઈ રહ્યા. પોતાના મિત્રની આવી કરુણા-જનક દશા નીહાળી તેમને ભારે આઘાત થયો. આટઆટલા વરસ સુધી આ પ્રકારની અસહ્ય વ્યથા મુંઝે મ્હોદે જે સહી શકે છે તેનું મનોબળ કેટલું મજબૂત હોવું જોઈએ એ વિચારે તેમના હૃદયમાં મિત્ર પ્રત્યેનું માન ઉભરાવા લાગ્યું. પણ તેઓ નિરપાય હતા. કુદરતનો આખો ક્રમ ફેરવ્યા વિના મુશિદ-ખાંના દર્દ ઉપર મલમપટો બાંધવો તેમને અશક્ય લાગ્યો.

(૬)

સુર્યાસ્તને હજી વાર છે. પણ અંધારું થઈ જશે તો રસ્તામાં જ રોકાઈ જવું પડશે એ ચિંતાથી એક યુવાન મારતે ઘોડે મુશિદાબાદ તરફ ધસી આવે છે. તેનું ગૌર વદન તાપ-અને શ્રમને લીધે લાલચોળ દેખાય છે. પગથી માથા સુધી તેણે એક યોદ્ધાને શોભે તેવા મોગલાઈવેશ પહેર્યો છે. ચહેરા ઉપરની વ્યગ્રતા તેના સ્વાભાવિક સરળતાને આકર્ષક ઓપ આપી રહી છે. આશાના તેજથી દીપ્તિમાન બનેલાં નેત્રા કાંઈ આત્મ-જનને નિહાળવા, રસ્તા ઉપરની વૃક્ષવટાને ભેદી પેલીપાર દષ્ટિ ફેંકવા મથે છે. આ ઉગતી અવસ્થામાં એવું તે શું ચિંતાનું વાદળ-તેની ઉપર વૂટી પડ્યું હશે કે તે આટલો વિદ્વજ અને વ્યગ્ર દેખાતો હશે ?

મુશિદાબાદમાં પહોંચ્યા પછી મુશિદ-ખાંના પ્રમોદભવન પાસે તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. દરવાનના હાથમાં લગામ સોંપી, એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના તે સડસડાટ દિવાનખાના તરફ ચાલ્યો. કાંઈ તેને રોકી શક્યું નહીં, તેમ કાંઈને કંઈ પૂછવાની પણ તેને જરૂર ન લાગી.

દિવાનખાનામાં જોયું તો મુશિદ-ખાં અને માણેકચંદ રોક

વાત કરતા બેઠા હતા. તરતજ તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. જરા થંભ્યો, કંઈક વિચાર કર્યો અને પ્રમોદભવનના પાછલા ભાગમાં ન્યાં અહોનિશ ગંગાનો કલકલ નાદ ગુંજતો અને પુષ્પોની સુગંધ સતત વહેતી ત્યાં આવી સંગેમરમરની એક બેઠક ઉપર બેઠો. આ સ્થાન તેનું અતિ પરિચિત હોય એમ તેની રીત-ભાત પરથી કોઈને પણ લાગ્યા વિના ન રહે.

ક્યાંઈ સુધી તે ત્યાંને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. રાત્રિ પડતી હતી અને દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપતો હતો, પણ તેની આ યુવાનને ઝાઝી પરવા હોય એમ ન લાગ્યું. સાધકની દશા અને યુવાનની અત્યારની સ્થિતિ લગલગ સમાન હતી.

“કાણુ શુભ ? તું અહીં ક્યારે આવ્યો ? અયોધ્યા છોડ્યે કેટલા દિવસ થયા ? આપુને મળ્યો ?” ઇષ્ટદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં ભક્તજન ગદ્ગદ ચિત્તે અનિમેષ નેત્રે નીહાળી રહે તેમ શુભએ હંચું બેચું. તેની સામે ખંગાળના નવાબની માનીતી કન્યા-મયના ઉભી હતી. યુવાન નિરૂત્તર રહ્યો.

વિજળીના વેગ જેટલી ત્વરાથી તેને કેટલાક તરંગો આવ્યા અને ઉડી ગયા. બે વરસ પહેલાં જે મયનાને બોધ હતી તેમાં અને આજે સાંમે ઉભેલી મયનામાં આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર પડી ગયું હતું. મયના કીશોરી મટી યુવતી બની હતી. જેને નયન ભરીને નીહાળવા તે આટલો વ્યગ્ર હતો તેનામાં આંચલ્ય કે ચપળતાને બદલે ગાંભીર્ય અને સહજ સંયમ આરોપાયો હતા. તે માનતો હતો કે મયના, પાસે આવતાં જ હર્ષોન્મત્ત બની, હાથ પકડી પહેલાંની જેમ ભવનની અંદર તાણી જશે અને એવા અર્થ વગરના પ્રશ્નો ઉપરા ઉપરી પૂછશે કે કેવળ હાસ્ય સિવાય તેનો બીજો કોઈ ઉત્તર ન

સંભવે. અયોધ્યાનાં પરાક્રમે એક પછી એક વર્ણવવાની પણ તેણે ગોઠવણ કરી રાખી હતી. પરંતુ મયનાના ગાંભીર્ય અને અકબંધૈર્યે તેની મનોરથસૃષ્ટિમાં પ્રલયકાળ આણ્યો.

“ શુભ ? ” બાપુ બે અઠવાડીયાં થયાં બીમાર છે. તું કેમ કંઈ બોલતો નથી ? ” મયના કંઈકે વધુ ઉત્સુક દેખાઈ.

“ હું હમણાં જ ત્યાં જઈ આવ્યો. જગતશેઠની સાથે વાત ચાલતી હતી એટલે મેં તેમાં વિક્ષેપ ન નાખ્યો. સીધો અહીં આવી તમારી રાહ જોતો બેસી રહ્યો. ” શુભની નિરાશા તેની વાણીમાં વધુ સ્પષ્ટ બની.

“ હીક, ચાલ; જરા સ્વસ્થ થા. બહુ થાકી ગયો જણાય છે. પણ હા, તને અયોધ્યા કેવી લાગી ? જનક, રામ અને સીતાની એ લીલાભૂમિ ખરેખર રમણીય હશે. એક દાસી રાજ મને થોડું થોડું રામાયણ સંભળાવે છે. તું તો એ અયોધ્યામાં જ વસે છે. તારા ભાગ્યની કોને ઇર્ષ્યા ન આવે ? ”

શુભ આ કુટુંબમાં જ ન્હાનેથી મ્હોટો થયો હતો. મયના અને શુભએ નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થાના સોનેરી દિવસો એક સાથે રમીને ગાળ્યા છે. પણ તે આજે મયનાને કેવી રીતે કહી શકે કે અયોધ્યાની તીર્થભૂમિ મયના વિના તેને નિર્જન જેવી બાસતી ? ગમે તેમ પણ તે મુર્ષિદ-ખાંનો આશ્રિત હતો. ખોરાસાનને બૂલી મુર્ષિદખાંને જ પોતાનું વતન માનતો થયો હતો. મુર્ષિદનો આશરો ન હોય તો શુભ માર્ગના એક બીખારી કરતાં વધુ સારી સ્થિતિમાં ન હોય.

વળા અયોધ્યાને તીર્થભૂમિ માનવા જેટલા સંસ્કાર શુભમાં ન હતા. તે પાકો મુસલમાન હતો. મુર્ષિદ-ખાંના સહ-

વાસે તેનામાં ઉદારતા અને ગુણાનુરાગ ખીલવ્યાં હતાં. મય-
નાની સાથે રહેવાનું થાય તો પોતે પણ સારો સંસ્કારી અને
અધ્યાત્મી બની શકે એમ તે માનતો. કમનસીબે તેમને
અચાનક ઈર્ષ્ટ પડ્યું પડ્યું. અયોધ્યામાં કોઈ વિશ્વાસપાત્ર
અમલદાર ન હોવાથી મુર્શિદ-ખાંએ તેને તત્કાળ ત્યાં મોકલી
દીધો. અયોધ્યામાં તેણે બે વરસ શી રીતે ગાળ્યાં તે તેના અંતરાત્મા
જણે છે. મુર્શિદખાં અને મયના હવે તેની સાધનાનો વિષય
બન્યો હતો.

“ જો તું પાછી હતી તેવી બાલિકા બને તો હું તને
અયોધ્યા લઈ જવા તૈયાર છું ” એમ તેને કહેવાનું મન
થયું. પણ શુભ પોતાની સ્થિતિ સમજતો હતો. માલીકની
કન્યાને લોભાવવામાં કેટલો અનર્થ છે તેના કલ્પના તે કરી શક્યો.

“ અયોધ્યા મુર્શિદખાં જેટલું સુંદર ન લાગ્યું. આ
આરામ, આ વિનોદ અને વૈભવ ત્યાં ન હતાં અને સાચું કહું
તો મયના ! મને ત્યાં કોઈ માણસ હૈયાવાળું ન લાગ્યું. જ્યાં
જઈ ત્યાં માત્ર સ્વાર્થની જ ગડમચલ ચાલતી. બાપુ જો નાખુશ
ન થાય તો હું હવે ત્યાં મુદ્દલ જવા નથી માગતો. બાપુની
ખીમારીનું બહાનું મળતાં તરત જ આ તરફ દોડી આવ્યો. ”

શુભ ભલે પોતાના મનોભાવ છુપાવે, પણ મયના સમ-
જતી હતી કે અયોધ્યા કરતાં મુર્શિદખાંને સુંદર માનવામાં
એક સખળ કારણ છે અને અયોધ્યાનાં નરનારી તેને હૈયા
શતાં લાગ્યાં હોય તો તે મયનાની સ્નેહશક્તિનો જ પ્રતાપ છે.
તેનું નારી હૃદય આથી જરા વધુ અભિમાની બન્યું.

એટલામાં એક દારી સુવર્ણપાત્રમાં શરબત જેવું કંઈક

લક યાવી. મયનાએ તે પાત્ર પોતાના હાથમાં લઈ શુભ પાસે
ધરું અને કહ્યું:

જગત

રો

ઠ

“અયોધ્યામાં આવું સરખત હરો, પણ આટલો મમ-
તાળુ હાથ નહીં હોય. લે!” શુભને લાગ્યું કે મયના માત્ર
ગંભીર જ નથી બની, થોડી નિષ્કુર પણ બની છે. આના કરતાં
ખુરાસાનમાં હોત તો કેટલો સુખી હોત? કેટલી સહેલાઈથી
રમણીતો રનેહ છતી શક્યો હોત? આવતી કાલે મુશ્નિદ-ખાંની
આંખો મીચાય તો અહીં મારું કાણુ? મયના જો ન મળે તો
જીવનમાં અન્ય સિવાય બીજું શું રહે? તેના મહેરા મ્હાન
બન્યો. હતાશ હૃદયમાંથી એક દર્દભરી આહ છૂટી.

મયના ચમકી ઉઠી. તે કંઈક બોલવા જતી હતી એટ-
લામાં ત્યાં કોઈકનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. બન્નેનાં
આંતર નેત્રો તે તરફ વળ્યા. બેયું તો માણેકચંદ શેઠ તેમની
તરફ જ આવતા હતા. શુભ વિનયપૂર્વક તેમની સામે ગયો.
મયના સંકોચને લીધે એક તરફ ઊભી રહી.

“અયોધ્યાના શું સમાચાર છે? જગીરદારો પણ નવા-
બના માયાના મળ્યાં છે, ખરું ને?” જગતશેઠે શુભની પીઠ ઉપર
હાથ ફેરવ્યો અને જાણે મુશ્નિદ-ખાંનો પોતાનો બાળક હોય
તેમ રનેહથી અભિનંદો.

“હમણા તો કોઈ ઉચું માયું કરી શકે એમ નથી.
ખંભાળના પ્રતાપ પાસે તેમને નમવા સિવાય છુટકો જ નથી.”
શુભની કીર્તિ અને શક્તિ વિષે જગતશેઠે પહેલાં પણ સાંભ-
ળ્યું હતું. તેમને શુભનો આ ઉત્તર કેવળ નિરભિમાન લાગ્યો.
આ શુભ-સંવાદ મુશ્નિદ-ખાંને પહોંચ્યાડવા જગતશેઠે

શુભને લઈ તેમની પાસે ગયા. શુભને જોતાં જ મુર્ચ્છિ-
ખાંતો ચહેરો સતેજ બન્યો.

“જેટા શુભ ! કીક થયું કે તું આવી પહોંચ્યો. હવે કદાચ
મોત આવશે તો હું ખુશીથી આત્મસમર્પણ કરી દઈશ. ”
જગતશેઠ તરફ જોઈ ઉચ્ચાર્યું:—“મારી બંધી આશા આ
યુવાન ઉપર અવલંબી રહી છે.”

જગતશેઠ મુર્ચ્છિ-ખાંતી સ્નેહદુર્બળ સ્થિતિ બરાબર
સમજી ગયા હતા. એમની આશા અને શ્રદ્ધા એ બધું એમની
એક પુત્રીમાં જ સમાય છે એ વાત પણ તેમણે હમણાં જ
મુર્ચ્છિ-ખાં પાસેથી જાણી હતી. તેમને ખાત્રી થઈ કે
મુર્ચ્છિ-ખાંતી પસંદગી કોઈ અપાત્ર ઉપર નથી ઉતરી.
મયનાનો પતિ થવાને જેમ તે યોગ્ય છે તેમ જો સારા
સલાહકારો મળે તો અયોધ્યા અને બંગાળનો સ્વતંત્ર શાસક
પણ બની શકે એવું પાણી આ યુવાનમાં છે.

ઔરંગઝેમે મુરગો બોદી રાખી હતી, અંદર દારૂગોળો પણ
 ભરપૂર લયોં હતો. માત્ર એક ચીણુગારીની જ રાહ જોવાતી
 હતી. ઔરંગઝેખાનું મૃત્યુ થતાં ભરતખાંડની ચારે દિશામાં
 જવાલામુખી ફાટી નીકળ્યો. મયૂરાસન તો સહિસલામંત ન રહ્યું,
 પણ વજીરો, મુખેદારો ને નવાબોનાં પગ નીચેની ધરતી પણ
 કુચ ઉડી. અદારમા સૈકાનું પ્રભાત જ રક્તરંગી હશે ! એ
 વિગ્રહો ખુલા અને સકારણુ હોત તો ઇતિહાસનાં પાનાં
 આટલાં કલંકથી રંગાયાં ન હોત. બાઈ-બાઈની વચ્ચે, પિતા-
 પુત્રની વચ્ચે, આશ્રિત ને આશ્રયદાતાની વચ્ચે છુપા કાવતરાં
 રચાયાં અને અનેકાનાં અણુધાર્યાં બલિદાન લેવાયાં. એ સૈકાના
 રથૂલ ઇતિહાસને નીચોવીએ તો આજે પણ તેમાંથી લોહીનાં
 બે દીપાં નીતરે. પૃથ્વી માર્ગ દે અને રસ્તે જતો પ્રવાસી
 અંદર સમાઈ જાય તેમ કેટલાયં મુકુટધારીઓ, વજીરો, નવાબો,
 દિવાનો, મુખાઓ, શરફો અને શીપાદસાધારો જોતજોતામાં
 એ બીપણ કાન્તિના ભોગ થયા.

ઔરંગઝેખની પાછી તેના પુત્રો વચ્ચે સમગ્રેર ચાલી. ત્રણ
 બાઈઓને મારી ચોથો પુત્ર બદાદુરશાદ ગાદીએ આવ્યો. તેના
 પુત્રો પણ પિતાના પગલે ચાલ્યા અને જહાંદરશાહે પોત ન

ત્રણ ભાષ્યોના ખુનથી રંગાયેલા હાથે રાજદંડ લીધો. એક વરસમાં જ તેના ભત્રિજાએ એ રાજદંડ આંચકી લીધો અને જહાંઘર તથા જીલદિકરખાંના લોહીથી મોગલ મહેલ રંગાયો. જહાંઘરના એ ભત્રિજાનું નામ ફરખસીયર. ફરખસીયર પણ સુખ કે શાંતિનું જીવન જીવી શક્યો નહીં. એ સૈયદ ભાષ્યોએ તેને ઉખેડીને ફેંકી દીધો. તે પછી રંગભૂમિ ઉપર સૂત્રધારની દોરીથી હાલતા-ચાલતા પૂતળા જેવા બાદશાહો આવ્યા અને માત્ર નામનિશાન મૂકી ચાલતા થયા. આખરે મહમદશાહ સત્તર વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઓગણીસ વરસ લગી રાજમુકુટ પહેર્યો; પણ એ મુકુટમાંનાં કાંટાની વેદનાથી બચી શક્યો નહીં. આત્મા વિનાના દેહની જેમ મોગલ સામ્રાજ્યના અંગોપાંગ સડતા, પડતા અને વિખરાતા જોવાનું દુર્ભાગ્ય જ તેના લલાટે લખાયું હતું.

માણેકચંદ શેઠ ને મુર્શિદ-ખાં જીવ્યા ત્યાં સુધી બંગાળ બિહાર ને ઓરીસાનું રાજતંત્ર, જવાળામુખીના ઉત્પાત અને ધરતીકંપના આંચકા વચ્ચે પણ નિષ્કંપ રહી શક્યું. બંગાળના નામધારી નવાબને બદલે મુર્શિદ-ખાં સાચો નવાબ બન્યો હતો. જે વખતે દિલ્હીના તખ્તને વફાદાર કહેવરાવનારા વજીરો અને નવાબો વહેવારમાં વિરક્તતા દાખવી રહ્યા હતા તે વખતે માત્ર બંગાલ નિયમિતપણે મહેસુલનો મોટો ભાગ શહેનશાહની સેવામાં ધરી જીનો સંબંધ જાળવી રહ્યું હતું.

ફરખસીયરનો માણેકચંદ શેઠ પ્રત્યે ખુલ્લો અનુરાગ અથવા પક્ષપાત હતો. શેઠે પોતે જ ન્યારે આગ્રહપૂર્વક બંગાળની નવાબી સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી અને મુર્શિદ-ખાંની મહત્તા માન્ય કરી ત્યારે એ પક્ષપાતમાં સહભાવ અને સન્માન ઉમેરાયાં. માણેકચંદ શેઠની સલાહ તેને અમૂલ્ય લાગી.

શહેનશાહ મહમદશાહે પણ એ હકીકત જાણી અને તેણે સમ્રાટ તરિકે માણેકચંદ શેઠને " જગત્ શેઠ " ના બિરદથી ખીજવાર અબિનંદા. ઇતિહાસલેખકો માને છે કે મોગલ દરબારે સૌથી પહેલાં જગતશેઠને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી નવાજ્યા અને તે પછી ઇસ્લામ આપવાની પ્રણાલિકા ગોઠવાઈ. " જગતશેઠ "ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાબની ગાદી પાસે ડાખી ખાલુ ખેસવાનો હક્ક મળ્યો. જગતશેઠને એ જમાનાની રાજરીત પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, હાથી અને પાલખી પણ સસ્તનત તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ઉલ્લેખયોગ્ય વિશેષતા તો એ છે કે બંગાળના નવાબને વખતો વખત સમ્રાટ તરફથી ભારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જગતશેઠની સલાહ અથવા અનુમતિ વિના રાજશાસનનું કોઈ પણ મહત્વનું કામ ન થવું જોઈએ. જગતશેઠ સ્વતંત્ર રહેવા છતાં આ રીતે શહેનશાહતના હૃદયરૂપ બની રહ્યા.

મુશિદ-ખાંના મૃત્યુ પછી તેનો જમાઈ શુબહદીન બંગાલની ગાદી ઉપર આવ્યો. શુબને મુશિદ-ખાંએ પોતાની હૈયાતી દરમ્યાન જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં મોકલી રાજવહીવટ શીખવ્યો હતો. મયનાના પ્રેમમાં તેનું સ્વર્ગ સમાધું હતું. મયના પોતે જ બંગાલની ભાગ્યલક્ષ્મી હતી. શુબ અને મયના જગત્ શેઠનું મૌરવ સમજતા. જગતશેઠ પણ તેમને પુત્રવત્ માનતા.

પરંતુ પંદર વરસ વીત્યાં ન વીત્યાં એટલામાં બંગાળના ઇતિહાસનો ક્રમ પલટાયો. મુશિદ-ખાં અને માણેકચંદ થોડે અંતરે દાળની આગને આધીન થયા. માણેકચંદ ગાદીએ તેમનો ભાણેજ ફતેહચંદ શેઠ આવ્યો અને પછી તેનો પુત્ર સરફખાં બંગાળના સિંહાસને

બેઠો. મયના અને શુભ જેવા ગ્રેમી દંપતીના લાડમાં ઉછરેલો સરક વિવેક, નીતિ અને પૂર્વસંબંધને વિસરી ગયો. રાજ-ક્રાંતિનું પ્રલયચક્ર ચારે કોર મહાવેગથી ધુમી રહ્યું હતું તેનું તેને લાન ન રહ્યું.

જળ્મજર જહાજ દરીયામાં ફૂળે અને આસપાસ પર્વત-પ્રમાણ મોજાં ઉછળે તેમ દિલ્હીની ફૂલતી શહેનશાહતે દેશ-લરમાં તોફાનનાં મોટાં મોજાં ઉપજાવ્યાં હતાં. બંગાળ પણ સરકના બેવકુશીને લીધે એ વમળમાં વહેલું સપડાયું. જગતશેઠ સાથે કલેશ કરી તેણે બંગાળનો વિનાશ વહોરી લીધો, બંગાળના પગમાં પરતંત્રતાની જાંજીરો પહેરાવવાનો પ્રસંગ નજીક આણ્યો.

મુશિદ-કુલી-ખાંનો લય તદ્દન અસ્થાને ન હતો એમ સરક-ઉદીને સિદ્ધ કર્યું. મુશિદ લલે વિચિત્ર સંયોગોમાં મુસલમાન બન્યો હોય, પણ તેનું હિંદુ હૃદય ઘણીવાર આક્રંદ કરતું: “મારા જ સંતાનો આવતી કાલે પોતાને પરદેશી માની આ દેશનાં દુર્બળ નર-નારીઓને પંજવશે, એમની દર્દલરી ચીસો સાંભળી આમોદ અતુલવશે, જેમનાં બહુમાન થવા ઘટે તેમને અપમાનિત કરશે.” એજ ચિંતા મુશિદ-ખાંને કેટલીયે વાર ઉદાસ અને બેચેન બનાવી મુકતી. પોતાની પુત્રી માટે પૂરી પરીક્ષા પછી શુભઉદીન પાત્ર પસંદ કર્યું હતું. મુશિદ-ખાં જીવ્યા ત્યાંસુધી સહલાગ્યના બળે તેમણે એક બેસુરો અવાજ ન સાંભળ્યો: તેમનો આત્મા સંતોષાયો.

પણ શુભ-ઉદીનની જીવનલીલા સંકેલાતાં જ લયના પડવા ગુંજ રહ્યા. શુભ પોતે મુશિદ-ખાંના સહવાસમાં સંસ્કાર પામ્યો હતો, અને વધુમાં મયનાના નિર્મલ રત્નેહે તેના હૃદ-

યના દિવ્ય તાર ઝલ્લઝલ્યાવ્યા હતા. પરંતુ એક જ પડદો ઉચકીએ તો શુભના પિતા સાદત-ખાંતું ચરિત્ર સાંભળતાં કોઈને પણ શરમથી માથું નમાવી દેવું પડે. સરંક-ખાં પિતાના સુહૃદો આધિકારી ન થયો, પણ વિધિની કોઈ અન્ય લીલાથી સાદતના દુર્ગુણોનો ઉત્તરાધિકારી બન્યો. તેના જેવો મીઠાશ વિષયી, વિલાસી અને વ્યસની નવાળા ખંગાળની મસનદ ઉપર બાગ્યે જ કોઈ આવ્યો દરો !

સરંકની વિષયવાસના અને પામરતાએ ખંગાળ ઉપર અરાબકતાનાં ઘેરાં વાદળ ઉતાર્યાં. બીજી તરફ એ વાદળને વીખેરવામાં જગતશેઠે જે સામર્થ્ય વાપર્યું તેનું મૂલ્ય પણ કંઈ જેતું તેવું નથી. જગતશેઠ કૃતોદયદે એ અધિકારયુગમાં પણ પોતાની ન્યોત જાળવી રાખી અને માર્ગભૂલેલાઓને સાચો રાહ બતાવ્યો. ખંગાળના ઇતિહાસમાં જગતશેઠનું નામ એક ન્યોતિધર્મરૂપે મદાજનોની મોખરે આજે પણ ઝળકી રહ્યું છે.

(૮)

જગતશેઠનું મકાન ખંગાળના જમીનદારે અને અમલ-
દારોનું મંત્રણાગૃહ બન્યું હતું. ખંગાળ, ખિહાર ને ઓરિસાનું
સાગ્ય જગતશેઠને ત્યાં ધરાતું. આજે તો એ મકાન ગંગાના
ગર્ભમાં મળી ગયું છે અને જે ખંડીયેરો દેવાત છે તે પણ આ
અને વેલાઓથી દંકાઈ ગયાં છે. પ્રવાસીઓ કહે છે કે એ સ્થાને
પગ મૂકતાં જ આંસુ ખાળી શકાતાં નથી. આજે બસે વરસ
પછી પણ જાણે એ પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવમાંથી વિષાદનો ઉચ્છ્વ
વાયુ વહેતો આપણે અનુભવીએ છીએ. એ અશ્વર્ય કોઈના મંત્ર-
બળે રેતીના ચરની માફક ઉડી ગયું છે. મહિમાપુરનો એ ઉજ્જ-
વલ મહિમા પણ કોણ જાણે કોના આપને સીધે આજે વિકટ
મૂર્તિ ધરી રહ્યો છે. જે રાજભવનમાં રત્નખચિત દીપમાળ પ્રકાશ
રેલાવતી ત્યાં આજે સાધારણ દીવો કરનાર પણ કોઈ નથી.

નાદીરશાહનું લશ્કર ન્યારે તીડના ટોળાની જેમ દિલ્હીની
આબરૂ અને અશ્વર્ય શોષી રહ્યું હતું, ત્યારે ખંગાળના જમી-
નદારે જગતશેઠના ભુવનમાં એકત્ર થઈ ખંગાળને બચાવવા
મંત્રણા ચલાવી રહ્યા હતા. ખર્દવાનના મહારાજ તિલોકચંદ,
ઢાકાનો નવાબ રાજવલ્લભ, રાય આલમચંદ તથા હાજી અહમદ
પણ એ મંત્રણામાં સામેલ હતા.

" નાદીરશાહ દિલ્હીથી પાછો વળે એ માની શકાય નહીં. ઈરાન જેટલા દૂર દેશમાં બેઠા જેણે દિલ્હીની સમૃદ્ધિની કલ્પના કરી, તે ખંગાલને બિહારની દોલતથી છેક જ અગ્રણ્યો રહેશે ? અને શહેનશાહનું સમ્મિલિત બળ જેની સામે રોધ ન કરી શક્યું તેની સામે આપણું સૈન્ય ઉભું રહી શકશે ? " હાથ અહમદના ચહેરા ઉપર ચિંતા. અને ગ્લાનીની મ્લાન હાથા પથરાંઈ. દિલ્હીના લુટાચેલા ભંડાર અને ખુનામરકીએ તેને શોકસાગરમાં ધકેલ્યો હતો. જમીનદારો કરતાં પણ તેને અધિક ગુમાવવાનું હતું. નાદીરશાહ સામે નિષ્ફળ નીવડે તો તે આખી હાંદગી દારી ભય એવી સ્થિતિ હતી.

" એક તો મરાઠાઓ ખંગાળને છૂટાછવાયા છુંદી રહ્યા છે, સરહદનાં ગામડાં તેમના ત્રાસને લીધે ઉલ્લંઘિત બનતાં ભય છે. પૂરી મહેસુલ પણ મળી શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં નાદીરશાહનો એક જ દિવસનો મુકામ, સારાચે ખંગાળને વેરાન બનાવી મુકશે. " ખર્દવાનનાં મદારાણા તિલોકચંદ્રએ જમીનદારોના પ્રતિનિધિ રૂપે પોતાનું દુઃખ નિવેશ્યું.

રાજવંશજ આવી કંઈ અવ્યવસ્થા અથવા રાજ્યકાંતિ થાય તો પોતાને વધુ લાભ થાય એમ માનતો હતો. તે હાકાનો કાયમી નવાબ ન હતો. તેને પોતાની શક્તિ અને નિપુણતા બતાવવાના કોડ હતા. તેણે કહ્યું:— " જે બનવાનું હોય તે બને, આપણે તો આપણી સૈન્ય સંબંધી તૈયારી કરી વાળવી જોઈએ. "

રાય આલમચંદ મૌન રહ્યો, તેને જગતશેઠ ઉપર શ્રદ્ધા હતી. સૌની શોકકથા સાંભળ્યા પછી તેણે ફત્તેહચંદ સામે નીલાબ્ધું. જગતશેઠ કંઈ માર્ગ બતાવે છે કે નહીં તે બાણવા સૌ આતુર બન્યા.

જગત

“કાં તો લડી લેવું અને નહીં તો રાજપુત્રીથી લૂંટાવું એ સિવાય બીજો માર્ગ દેખાતો નથી.” જગતશેઠ ન હ્રટકે બોલ્યા.

શે
ઠ

‘લૂંટાવું’ અને તે રાજપુત્રીથી ?’ જગતશેઠ જેવો જવાબદાર માણસ આમ બોલે ત્યારે કોને દુઃખ ન થાય ? હાજી અહમદની નજર બંગાળની મસનદ ઉપર ફરી હતી. તેના હૃદયમાં જગતશેઠના આ ઠંડા જવાબથી ખંજર ભોંકાયું.

“બંગાળને લૂંટાવું એમાં કંઈ નવીનતા નથી. દરરોજ લૂંટાય છે, મહિને મહિને છુંદાય છે. નાદીરશાહ આવીને ભલે બંગાળનું હાડપીંજર ચૂસી જાય !” રાજા તિલોકચંદ્ર જીતો અવાજ આવેશથી ધ્રુજી રહ્યો. સૌને પોતાની નબળાઈનું પુરેપુરું ભાન હતું. બંગાળના ગણ્યા ગાંઠ્યા જમીનદારો અને સુબેદારો સિવાય નાદીરની સામે જાતી કાઢીને ઉભવા કોઈ તૈયાર ન હતું. જગતશેઠ સૌની શક્તિનું માપ કાઢવા માગતા હતા.

“બંગાળની ભૂમિ ઉપર નાદિર આવે તો સૌ પહેલાં હાકામાંથી જ હું એ હજાર સીપાઈઓ સાથે સામનો કરવા તૈયાર છું. બીજા જમીનદારો મને શું મદદ કરશે એ મારે જાણી લેવું જોઈએ.” રાજવલ્લભે મૂળ મુદ્દાની વાત શરૂ કરી.

“રાજવલ્લભ ! તમે હજી બંગાળીઓ, તામીલો અને મરાઠાઓનાં જ યુદ્ધ જોયાં છે. પંજાબની પેલીપારના પહાડી, જમદૂત જેવા ખખડખજના પ્રલય નથી જોયાં. એટલે જ એ હજાર માણસ સાથે મેદાનમાં પડવાનું સૂઝે છે. શહેનશાહ પાસે લશ્કર ઓછું હતું ? છતાં તે કેમ હાર્યો ?” હાજી અહમદના આ સ્પષ્ટ ખુલાસાથી રાજવલ્લભ શરમાયો. અનુભવી અને પીઠ રાજદારીઓની વચમાં આ પ્રકારનું સાહસ કરવા બદલ તેને મનમાં પશ્ચાત્તાપ પણ થયો.

હાજી અદમદની સ્થિતિ કદંગી હતી. તેને લડી લેવું પાલવે તેમ ન હતું. મુશ્કિલાદની નવાખી મળે તો લઈ લેવા ઉત્સુક હતો. અને તે માટે લોહી રેડવાં પડે તો પણ તેને વાંધો ન હતો. પણ નાદીરશાહ સાથે લડતાં મરવું એ તેના અંતઃકરણને અનુકૂળ ન હતું.

જગતશેઠે જોઈ લીધું કે આ રીતે ચર્ચાનો પાર આવે એમ નથી. દિલ્હીનો ખજાનો લૂંટ્યા પછી નાદીરશાહનો આત્મા તુમિ પામે એ અશક્ય વાત હતી. એટલે બેહુકું મ્હોડું, મને યા' કમને પણ ખગાળને થોડો ભોગ આપવો પડશે. પણ એ તો બવિધમાં જોઈ લેવાશે. તે એમ પણ સમજતા કે જેઓ આજે નાદીરશાહની સામે થતાં સંક્રાંચાય છે, તેઓ વખત આવશે ત્યારે શરમ કે આજરના માર્યા મ્યાનમાંથી શ્વમશેર ખેંચ્યા વિના નહીં રહે અને એટલું છતાં હારશે તો સંધરી રાખેલાં ધનધાન્ય લૂંટાશે એ પણ દીવા જેવી વાત હતી.

એ રીતે વર્તમાન સ્થિતિનો આંક નીકળ્યા પછી જાણે બધી રકમોનો સરવાળો કરતા હોય તેમ એકત્ર થએલા મુત્સદ્દીઓને સંબોધી કહ્યું:—

“આપણે ગણખુશીથી લૂંટાવું નથી તેમ સામે જઈને નાદીરશાહને મુદ્દતું આમંત્રણ પણ આપવું નથી. વખત આવ્યે બધું જોઈ લેવાશે. છતાં જો મારા જેવા એક વેપારી હિપર આપની શ્રદ્ધા હોય તો સલામતીનો એક રસ્તો સૂચવું.” જગતશેઠેને પોતાના અધિકારના વિષયમાં પણ આવી નમ્રતા મતાવવાની ટેવ હતી; જમીનદારોએ એને બહુ મદત ન આપ્યું. સલામતીનો રસ્તો જાણવા સૌની નજર પુનઃ જગતશેઠ-બહી વળી.

“આ વેપારીનો રસ્તો છે. પુરં સાંભળ્યા વિના કોઈએ ઉતાવળ ન કરવી. સૌને રૂચે તો જ આપણે એ માર્ગે જશું.” જગતશેઠ રહેજ થંભ્યા. સૌના મ્હેં ઉપરની રેખાઓ ઉઠેલી. “નાદીરશાહ નાણાંનો ભૂખ્યો છે. તેને રાજ કે તાજ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. હું એમ માનું છું કે જો ખંગાળ ધર્યા પૂર્વક એક લાખ જેટલી સોનામ્હોર સામે જઈને ધરે તો એને આટલે મુઠ્ઠી આવવાની જરૂર ન રહે. એક તો એનું લસ્કર થાકેલું છે, છેલ્લી કત્લમાં તેના ઘણા માણસો કપાઈ મુઆ છે અને ઘણું કરીને બાદશાહ મહમ્મદ સાથે તેને કંઈ બેર નથી. એક લાખ સોનામ્હોર ખંગાળના રાજભંડાર માટે બહુ મ્હોટી વાત નથી.”

જમીનદારોની સભા કંઈ નિર્ણય આપે તે પહેલાં જ રાય આલમચંદ રહેજ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યા:—“આ બધી વાણીયા-શાહી છે. એ તો વાધને સામે જઈને પોતાનું લોહી ચખાડવા બરાબર છે. માણસના લોહીનો સ્વાદ લીધા પછી વાધ જો સંતોષાય તો જ ખંગાળની લાંચથી નાદીરશાહની ભૂખ ભાંગે. આવી વાતો કરવામાં આપણે શુદ્ધિનું જ લીલામ કરીએ છીએ.”

લાલચ આપી નાદીરને ખંગાળમાં આવતો અટકાવવો એ વાત કયા વીરને રૂચે? જગતશેઠ પણ એ વાત ઉચ્ચારતાં સંકોચાતા હતા. લાલચ એ યુદ્ધનું આજે છેલ્લામાં છેલ્લું શસ્ત્ર હતું. તેનો ઉપયોગ કરી છૂટવાની તેમની ધારણા હતી.

“હા, પણ એક વાત કહેવાની રહી જાય છે.” જગતશેઠે જુનો તાર સાંધતા કહ્યું: “એક લાખ સોનામ્હોર મારી ટંકશાળમાં જ ઢગશે અને તેની ઉપર નાદીરશાનું નામ તથા મ્હોર રહેશે.”

“એનો અર્થ એ જ કે અમે આપને અમારા શહેનશાહ તરિકે સ્વીકારીએ છીએ, એમ આડકતરી રીતે નાદીરશાહને જાહેર કરવું અને તેના ગયા પછી જેમ અત્યારે ચાલે છે તેમ ચલાવવું. વખત બેઠને પીઠ ફેરવવાની વિદ્યા વૈશ્ય સિવાય કોને વરી છે?” હાજી અહમદ જગતશેઠ ઉપર આક્રીન થતા હોય તેમ તેની વિકરાળ દેખાતી આંખોમાં આનંદની પ્રભા પથરાઈ.

રાય આલમચંદ અને રાજવલ્લભ ઉધા ન ઉતરે એટલા સારૂ જગતશેઠે ઉમેર્યું: “આ વૈશ્યનો માર્ગ છે—યુદ્ધવીરના માર્ગ નિરાળા હોય છે.”

“યુદ્ધવીર હોય અને વૈશ્યવીર ન હોય? આપનો માર્ગ વૈશ્યવીરનો માર્ગ છે; અને આજે કંગાળ બંગાળને મરણ બચાવવાને એ જ ઔપધની જરૂર છે.” રાજા તિલોકચંદણ પણ જગતશેઠને સમ્મત થયા.

“મારી એક ખીજ પણ દરખાસ્ત છે.” હાજી અહમદે ઉચ્ચાર્યું: “સોનામ્હેર સાથે એક ખીજ અરબ મુગ્ધરવી: બંદગીમાં આ દેશના બાદશાહ તરિકે આપનું જ નામ ઉચ્ચારાય છે એમ નાદીરશાહને જણાવવું.”

રાજવલ્લભને એ ન ગમ્યું. પણ આજે તેા દરકોઈ રસ્તે આત્મરક્ષણ કરવાનું હતું; બંદગીમાં નાદીરશાહનું નામ રહે કે મદમદશાહનું, એની સાથે કોઈને લાંબી નીચત ન હતી.

વિદાયગીરીના દરબારી વિવેક તરિકે જગતશેઠે હાજી અહમદની સામે પાનદાન ધર્યું. રાજા તિલોકચંદણ અને જમીન-

દારો પણ ઉઠવાની તૈયારીમાં જ હતા. રાત્રીના બીજા પહોરનો અમલ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. જગતશેઠના મહેલમાં જે પ્રકાશ હતો તેની સ્પર્ધામાં મહેલ બહારનો અંધકાર પોતાનું જોર જમાવતો હતો. ભાગીરથીનો નાદ, કાંઈ યોગીશ્વરના મુખથી ઉચ્ચારાતા ઝંકારનું સ્મરણ કરાવતો.

એટલામાં મહોલ્લાનાં નર-નારીઓની, આકાશ અને અંધકારની છાતી વીંધતી હોય એવી કારમી કીકીઆરી સાંભળાઈ. નિરાંતે સૂતેલા પંખીના માળામાં કાંઈ પારથી હાથ નાખે અને ઉંઘમાંથી અબડેલાં નિદ્રોંષ પંખીડાં એકાએક ચીચીઆરી કરતા પાંખ ફફડાવી અંધારામાં પણ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરે તેમ, આખો દિવસ મહેનત-મજુરી કરી શાંતિથી ઉંઘતાં મહિમાપુરનાં નર-નારીઓએ એકાએક ધરતી બહાર નીકળી, બહાર કાંઈ મોટો અકસ્માત થયો હોય એવો કાલાહલ કરી મૂક્યો. કાંઈ કાંઈ વાર મહોલ્લાઓમાં આવા પ્રસંગો બનતા. એ વખતે રૂદન જ જેનું બળ છે એવાં સ્ત્રી-પુરૂષો ધરતી બહાર નીકળી પોતાની નબળાઈનું પ્રદર્શન કરાવતાં.

ઘડીનો પણ વિલંબ કર્યા વિના જગતશેઠ સલાવાળા ધરતી બહાર આવ્યા. જગતશેઠને જતાં જોઈ હાજી અહમદ પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

થોડે દૂર ગયા નહીં એટલામાં જગતશેઠનો એક તોફાર સામે દોડતો આવ્યો અને શેઠને કાનમાં કંઈક કહ્યું. હાજી અહમદ આંધ્રે હોવાથી તે કંઈ સાંભળી શક્યો નહીં. પણ તોફારની વાત સાંભળ્યા પછી જગતશેઠનું મોં કાંઈક ઉગ્ર બનેલું તે બરાબર જોઈ રહ્યો.

જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ જગતશેઠે પોતાના મન ઉપર સંયમ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા. જે વાત સાંભળી રામેરામમાં પ્રકોપની આજ સળગી હોઈ તેને મનુષ્ય ક્યાં સુધી દબાવી શકે? શબ્દોચ્ચાર કરે તો જ માણસ પોતાના અંતરના ભાવ સમજાવી શકે એમ હંમેશા નથી બનતું. જગતશેઠનો વાણી ઉપરનો સંયમ હૃદયની જ્વાળાને ખૂઝાવી તો ન શક્યો, પણ બીજી અનેક રીતે તેણે પોતાનો માર્ગ શોધી કઢાડ્યો. કોઈ જમીનદારે જગતશેઠનું આણું ગંભીર અને ભાવશુદ્ધ રૂપ નહીં નિહાળ્યું હોય.

“ક્યાંક આગ લાગી હશે કેમ?” જગતશેઠ સામે જોઈ રાય આલમચંદે પૂછ્યું. આ પ્રશ્ને સંયમનો એક બંધ તોડ્યો.

“હા, આગ લાગી છે, પણ ક્યાં લાગી છે અને કેટલી વિનાશકારક નીવડશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. એ આગને હવે તો ગંગાતું પાણી પણ ઓછું પડશે. કદાચ એ આગમાં આખું બંગાળ હોમાઈ જશે: મારા તમારા જેવા એ આગમાં એવા તો બધા જશે કે આખરે રાખનો પણ પતો નહીં મળે.” જગતશેઠનો આ પ્રકારનો આવેશ કદાચ સંયમના બધા બંધનો તોડી નાંખત. પણ હાજી અહમદ વચમાં જ બોલી હુક્યો:—

“પણ ખરી વાત શું છે?”

“ખરી વાત એ છે કે જેને માટે આપણે રાતના ઉજાગરા કરીએ છીએ, જેને બચાવવા આપણાં લોહી રેડવા તૈયાર થયા છીએ, એ જ માણસ આજે મનુષ્ય મટી હેવાનથી પણ બદ-તર બનતો જાય છે. પેલો નીચ સરક?” જગતશેઠ એથી વધુ

જગત

શે

ઠ

કંઈ બોલી શક્યા નહીં. આટલું પણ અસાવધ દશામાં બોલાઈ જવાયું હોય એમ મૈન રહ્યા.

સરકરાજને બધા ઓળખતા હતા. તેનું નામ જ તેના અભાચાર માટે બસ હતું.

“આપ સૌ જમ શકો છો. આપને તકલીફ પડી હોય તો દરગુજર ચાલું છું.” સભ્યોની સામે વિનયપૂર્વક હાથ જોડી જગતશેઠે વિદાય માગી. અને “લતીફ-ખાને કહો કે બસો ઘોડેસ્વાર સાથે તૈયાર થાય !” પોતાના એક અનુચરને આજ્ઞા કરી. જગતશેઠે સૌને મુખ્ય દરવાજા સુધી વળાવી પાછા ફર્યા.

(૯)

નારીનું એક પ્રકારનું રૂપ વિષયાંધ કોઈ દિવસ જોઈ શકતો નથી. જેને અમૃત માની ઓઠે લગાડવા જાય છે તે જ તેની અધમતાના સ્પર્શે હળાહળ ઝેર બને છે, જેને સ્વર્ગની દિવ્યતા સમજી ગ્રહવા મથે છે તે જ તેના પડછાયા માત્રથી અલગાઈ નારકીના રૂપમાં પલટાઈ જાય છે.

સરકરાજે તો કેવળ તે ચૌદ વરસની બાળાની ખુશામતી-આઓના મુખથી સૌંદર્યકીર્તિ સાંભળી હતી. એ બિચારાને સૌંદર્ય સમજવાનો કદી અવસર પણ નહોતો મળ્યો. રૂપજીવી વેશ્યાઓના હાવભાવ, મદિરાના મોહક કુવારા અને વાસનાના વમળ વચ્ચે તે પામર જીવન ગાળતો. શીકારી તાજાં લોહીની શોધમાં રહેતો તેમ તેની વાસના નિત્ય નવી ઉત્તેજના શોધતી. તેના આશ્રિતો ને સ્વાર્થીઓ પાપની બને તેટલી સામગ્રી એકઠી કરી સરકના આ સદા સળંગતા અગ્નિકુંડમાં હોમતા.

એ અકર્મીએ એક વાર પણ હિંચી આંખ કરીને આ અંબળા સામે ન જોયું. આવી, અંબળાઓને સરક, રાત્રી વિત્યા પછી ફેંકી દેવાતા પુલંહાર જેવી જ સમજતો. તેની આંખો અત્યારે મદિરાના ઘેનથી ઘેરાતી હતી. જન્મદૂત જેવાં ચાર સીપાઈઓ ચિંત્રની જેમ સ્તબ્ધ બંની થોડે અંતરે ઉભા

હતા. જગતશેઠના મહોદ્ધામાંથી એક અખળાને ઉપાડી અહીં લઈ આવનાર આ જ પિશાયો હતા. ધનામની મ્હોટી આશાએ કાંઈપણ પ્રકારનું અપકર્મ કરવાને તેઓ ટેવાયલા હતા.

નિષ્કંપ દીપશીખાની જેમ નીચે સરકતી સન્મુખ ઉભી રહી. આરંભમાં તેણીએ પોતાના બચાવ સાથે વલખાં મારી જોયાં. પણ હવે તે બરાબર સમજી કે આ માણસ જેવા દેખાતા પશુના પંજમાંથી છૂટવું એ સહજ નથી અને પશુની સામે લજ્જા કે સંકોચ પણ શા કામનાં ?

નીચું દુર્લોચ્ય માત્ર એટલું જ કે તેને પરમાત્માએ સૌંદર્ય અને લાવણ્ય પૂરા પ્રમાણમાં આપ્યું હતું. કાંઈ શ્રીમંતને ત્યાં જન્મીને મ્હોટી થઈ હોત તો કદાચ અંતઃપુરની ચાર દીવાલો વચ્ચે વિધવિધ વર્ણની આવી આછી પોતળી રેખાઓ તેની મુખમુદ્રા ઉપર ન અંકાત. સ્વર્ગીય પટ ઉપર સંસાર રાત દિવસ અવિશ્રાંતપણે જે પીંછી ફેરવે છે તેનું મૂલ્ય નીચેને નથી જોઈ તે કદિ નહીં સમજી શકે.

સરક સાવધ હોત તો દેવતાએ દીધેલા નારી-સૌંદર્યમાં સંસારનું દૈન્ય કેટલી કઠિનતા ઉપજાવે છે તે જોઈ શકત. સ્વાવલંબનના આતાપ નીચે ઉછરતી અખળાના આત્મામાં કેટલી નિર્ભયતા ને અડગતા ભરી હોય છે તે જોઈ શકત. કમનસીબ સરક ! તારા પાપનો પ્યાલો ભરચક ભરાયો હશે, નહિંતર તું અવળે માર્ગે ન ઉતર્યો હોત અને નવાળીના તેમજ જુવાનીના મદમાં કદાચિત આડે માર્ગે ઉતરી ગયો હોત તો પણ તપઃતેજથી મઢેલી આવી એક અખળાનો આગ ઝરતો દ્રષ્ટિપાત તારે માટે બસ થાત. તને ભાન હોત તો તું આ સુકુમાર નિર્દોષ પવિત્રતાના પુંજ પાસે મસ્તક

નમાની, ખીજેજ દિવસે મુશિદ-ખાંના કૂળને દિપાવવા ઉઘત થાત. પણ તું શું કરે? વિધાતાની જ એ વિડંબના કે શુભ અને મયના જેવા ત્રેમીયુગલને ત્યાં અવતરવા છતાં તું આટલો વાસનાવશ અને સ્વચ્છંદી નીવડો ! ખંગાળનું જ એ દુર્દેવ કે તારો સ્વેચ્છાચાર આટલા દિવસ નભાવી લીધો, અને વધુ દુઃખની વાત તો એ કે તારા સિંહાસનની પાસે ખેસનાર, સામ્રાજ્યના સ્તંભરૂપ, રાજમાન્ય પુરૂષ જગતશેઠના સાગર સમા અંતઃકરણને તેં આજે સંસ્કૃધ્ધ કર્યું !

થાકીને લોથ થયેલા ઘોડાને ચાણુક મારી સતેજ કરવામાં આવે તેમ થોડી પળોમાં સરફે મદા મહેનતે તેની મૂર્ચ્છિત પશુપ્રકૃતિને ઉત્તેજિત કરી. રહેજ ઉભા થવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેણે પૂછ્યું.

“ તારું જ નામ નીર ? ”

નીર મૌન રહી. રૈયતનો રક્ષક ગણાતો યુવાન નવાળ આટલો નિર્લજ્જ અને દુષ્ટ હશે એવી તો તેણીને કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય ? જે માણસ આ...રીતે લાલસાની ધગધગતી આગમાં પોતાની માણસાર્ધ હોમી રહ્યો હોય તેને નવાળ પણ કંઈ ભાષામાં વાળવો ?

“ સાંભળ્યું છે કે નવાળનો. કર તમે આ વખતે નથી ભર્યો. ” મેંદાતું લોહી પીવા વર જે યુક્તિ વાપરે તેનું અનુકરણ કરતો હોય એમ એક યમદૂત બોલ્યો.

“ અમે ગરીબ માણસ છીએ. જગતશેઠના આશરે ગુજરાન કરીએ છીએ. હવે હું જઈ છું. ” જરા યે સંકેત કે

ભય વિના દ્રઢતાપૂર્વક નીરૂંઝે ઉત્તર આખો અને આ નરક-ગારમાંથી છુટવા એ ડગલાં પાછી ફરી.

સરફનો પાળેલો એક પીશાય નીરૂંઝી આડે આવી ઉભો રહ્યો. લોહના મજબૂત સળીયા વચ્ચે સપડાયેલો શીકાર કદાચ છટકી શકે, પણ આ પાપભૂમિમાં એક વાર પગ મૂક્યા પછી કોઈ સહિસલામત ન રહે એમ તે જૂદી રીતે સૂચવવા માગતો હતો.

“જગતશેઠના આશરે રહે કે નવાખના અંતઃપુરમાં રહે એમાં કંઈ તફાવત નથી. નવાખની સેંકડો બેગમો સાથે તારું સ્થાન પણ થઈ જશે.” નવાખના પ્રતિનિધિ રૂપે પેલા કાળ-મુખાએ મૂળ વાત કહી.

નીરૂંઝે આસપાસ નીહાળ્યું. સરફે અને તેના નોકરોએ વિચાર્યું કે જળમાં ફસાયેલું હરિણ હવે હતાશ થવાની તૈયારીમાં છે. નીરૂંઝે વિચારવા લાગી કે “હું અહીં રોકઝક કરવા જઉં તો મારું કોણ ?” એટલામાં અચાનક તેની નજર સરફના ઓશીકા ઉપર પડી. નીરૂંઝી ક્ષીણ થતી આશામાં વિજળીનો તરંગ વહ્યો.

જાણે કે જેને શોધતી હોય તે સામે આવીને હાજર થતું હોય તેમ તે સંભાળપૂર્વક શય્યા પાસે ગઈ અને ત્યાં જ સરફના માથા પાસે બેસી ગઈ. પાસવાનોનાં મ્હોંમાંથી વિકટ હાસ્ય છૂટ્યું. નીરૂંઝે આટલી રહેલાઈથી વશ થશે અને સરફની શય્યાસહચરી બનશે એમ કોઈએ નહોતું માન્યું.

તેની પીળા પડી ગયેલી-નિસ્તેજ મુખમુદ્રા ઉપર લાલીમા રેલાઇ.
પણ નીરનો સ્પર્શ કરવા તે પોતાનો હાથ પસારે તે પહેલાં જ
આંખના એક પલકારામાં સરકના ઓશીકા નીચે છુપાયેલી
છરી નીરએ ખેંચી સરકની આંખ સામે ધરી.

નીરનો દેહ ધ્રુંગાડા ભારતી ઝેરી નાગણની જેમ થરથરી
હિયો. સરકરાજે આજ સુધીમાં રમણીઓ, કામિનીઓ ને
કામલાંગીઓ જ ભેઠી હતી. અખળાતું ચંદીરૂપ તેના નિત્યના
અનુભવ ખંદારની વસ્તુ હતી. સંસાર આજે તેને જૂદા જ
સ્વરૂપમાં દેખાયો.

નવાખના ગુલામો જે આ પહે નીરની પાસે ધસી આવ્યા
ન હોત તો સરકના લોહીથી ખંગાળની મસનદ ઉપરનું કલંક
કદાચ ધોવાઇ જાત. દારૂ અને દુરાચારના દરિયામાં ગળકાં
ખાતો એક દુષ્ટ નવાખ, નીરના હાથે બેઠો સદ્ગતિ પામત.
પણ નીર જરા ઉતાવળી થઇ ગઇ. આથે ઉભેલા સીપાઇઓની
હાજરી જૂલી ગઇ.

સરકનો નીસો એજ પહે ઉતરી ગયો. સીપાઇઓએ દોડી
આવી નીરના હાથમાંની છરી ખૂંચવી લીધી અને એક જથ્થો
એવો ઝટકો માર્યો કે તે પડતાં પડતાં રહેજમાં બચી.

નીરને ખચવાનો હવે કાઈ ઉપાય ન રહ્યો. દુખળો ઉપર
સીતમ ગુજરીને રીઘા થઇ ગયેલા આ નરાધમોએ કાણુજાણે
નીર ઉપર કેટલો ય અત્યાચાર કર્યો હોત. પણ નીરના સદ્-
માએ ભેર કહ્યું. સરક અને તેના સીપાઇઓ સ્વસ્થ બને તે
પહેલાં જ રંજશુવનના પગથીયા ઉપર કોઇના પગ પડતાં
સંભળાયા.

સરફ ફાટી આંખે આ નવા આવનાર સામે જોઈ રહ્યો. એ જગતશેઠ ફેતેહચંદ હતા. કોઈ દિવસ નહિ અને આજેજ મહોડી રાતે વિલાસમાં વિધન નાખવા સિવાય જગતશેઠના આગમનનો ખીજો શું આશય હોઈ શકે ? સરફ પોતાના સ્વચ્છંદમાં પોતાને સ્વતંત્ર સમજતો. વિલાસના વિષયમાં કોઈને જવાબ આપવાનો હોય એ તેને હજી સમજાયું જ ન હતું. વહીવટ કે વ્યવસ્થા સંબંધે જગતશેઠની હાજરી કે સલાહની જરૂર હોઈ શકે પણ ભોગવિલાસમાં જગતશેઠ જેવો શહેરી માથું મારે એ તેને અસહ્ય લાગ્યું. નવાખી એટલે જ રંગરાગ અને નિરંકુશતા, એમ તે નહાનપણથી શીખ્યો હતો અને એ અભ્યાસના દોષને લીધે તેણે જનાનખાનામાં એટલી બધી બેગમો ભરી હતી કે વીશ વરસ પછી અંગ્રેજોએ જ્યારે એ જનાનખાનાનો કબજો લીધો અને બેગમોને વર્ષોસન બાંધી આપવાનો ઠરાવ થયો, ત્યારે અંગ્રેજ અધિકારીઓ સરફની બેગમોની સંખ્યા જોઈ દિગ્મૂઠ બની ગયા હતા. વિષયના આવા જન્તુને જગતશેઠની આકસ્મિક હાજરી ત્રાસરૂપ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

એક તો નિરંતરની નિરંકુશતાને લખતે તે નબળો પડ્યો હતો, ખીજું નીચે જેવી એક સાધારણ સ્ત્રીએ તેની સામે તેની પોતાની જ છરી ઉગામી હતી અને એ બધું અધુરું હોય તેમ જગતશેઠ ફેતેહચંદ, અકાળે ચડી આવતા વાવાઝોડાની જેમ ચડી આવ્યા. સરફરાજના દીલમાં ધગધગતું તેલ રેડાયું. તે સફળો બેઠો થયો અને અંતઃપુરમાં એકદમ ધસી આવવાનું કારણ પૂછવા જતો હતો એટલામાં જ જગતશેઠ નીચે સંબોધીને કહ્યું :

“તું જઈ શકે છે. તને સહિસલામત પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત કરીને જ હું આવ્યો છું.”

જગત

શે

ઠં

લતીફને બોલાવીને આદેશ આપ્યો:—“ દસ ઘોડેસ્વાર સાથે નીચની પાલખી અત્યારે ને અત્યારે જ મહિમાપુરના ભુવનમાં પહોંચી જાય ! ”

લતીફ, જગતશેઠનો સેનાનાયક હતો. એ હજાર ઘોડેસ્વારોનું દળ તેના તાબામાં હતું. એ સૈન્ય અને સેનાનાયકના પગાર જગતશેઠ તરફથી ચૂકવાતા. દિલ્હીના શહેનશાહની સમ્મતિથી જ એ સૈન્ય જગતશેઠના આદેશને અનુસરતું.

સરકારના એક પ્રેક્ષકની જેમ આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો. તેને ચાલુ કે “ નવાબ કોણ ? જગતશેઠ કે હું ? જગતશેઠ મારા અંત:પુરમાં વગર સંકોચે ધુસી આવે છે અને ક્ષમાનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના, શિકારને નસાડી મૂકે છે; એનો અર્થ તો એટલો જ કે જગતશેઠ બંગાળના નવાબ છે અને હું તેમના આશ્રિત જેવા છું ! ”

“ મારા અંત:પુરમાં આવેલી જીને લંછ જવાનો તમને કંઈ જ હક્ક નથી ! ” નિરંકુશ નવાબીનો બોક્તા આખરે એક ફર્માદીની જેમ બંબડયો.

“ નવાબ સાહેબ ! એટલું પણ ન બોલ્યા હોત તો સારું ચાત. બંગાળની દીન રૈયત આ બધા અત્યાચાર મુજે મ્હોઢે સહી લે છે ત્યાંસુધી ઠીક છે. બાકી હજારો ધમંડ લારાયું હોય તો આટલું ચોક્કસ માનજો કે વિનાશને બે દહાડા બહેલો બોલાવશે ” પેદીમાં ધરાકને સમજાવતા હોય એટલી ધીરજ અને મીઠાશથી જગતશેઠે નવાબ આપ્યો.

એ ધીરજ અને મીઠાશ માત્ર સપાટી ઉપર જ તરતા હતાં; તેમના અંતરમાં એ વેળા વડવાનળ સળગતો હતો. અને ત્યાંસુધી નવાળવું માન જળવવું અને આ પ્રસંગને કોળાદળ વગર પસાર થવા દેવો એ તેમની આંતરિક ઇચ્છા હતી.

એમ કરવામાં બીજું એક કારણ હતું. નીર જગત-શેઠના આશ્રયે મહિમાપુરના એક મહોલ્લામાં વસતી. જગતશેઠે એ કન્યા સ.થે પોતાના પુત્રનો વિવાહ સંબંધ યોજવાની ધારણા રાખેલી. નીરપમાના હરણનો પ્રસંગ પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાં પોતાની પણ અપમાતિ થોડે ઘણે અંશે ચમા વિના ન રહે.

અર્ધ નિદ્રામાં ચાલતો હોય તેમ સરફ જગતશેઠની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. બીજું તો કંઈ બળ ન હતું, પણ કમંજેરી સાથે જડાયેલા ગુસ્સાનો છેલ્લીવાર ઉપયોગ કરી લેતો હોય તેમ તેણે જગતશેઠની સામે હાથ ઉપાડ્યો. “એક તો મારા બાપના એક કરોડ રૂપિયા રાખી બેઠા છો અને ઉપર જતાં આટલી શીરજેરી કરવા આવ્યા છો ?” એમ કહી જગતશેઠના મ્હોં ઉપર એક લપડાકે લગાવી દીધી.

જગતશેઠ એ કરતાં પણ વધુ ખરાબ પરિણામ માટે તૈયાર થઈને આવ્યા હતા. એક અબજાનું રક્ષણ કરવા જતાં કદાચ બે-પાંચ માણસોનું લોહી રેડવું પડે એમ નીકળતી વખતે માનેલું. શળાની સજા કાંટાથી પતી જતી હોય તો આટલું અપમાન મુંગે મ્હોટે પચાવી લેવું તેમને વધુ ઠીક લાગ્યું.

તેઓ ધારત તો સરફની સાન ઠેકાણે લાવી શકત. સરફ બેકામ અને સાધનહીન હતો. જગતશેઠ બધી રીતે તૈયાર હતા.

સરફ ખંગાળની રૈયત અને જમીનદારોની આંખમાં કણીની જેમ ખૂંચતો, જગતશેઠ એટલા જ લોકપ્રિય હતા. સરફને શાસન કયું હોત તો ખંગાળ અને ખંગાળે બહાર તેમની પ્રશંસા થાત. પણ તે વખતે તેમણે મન ઉપર સંયમ રાખ્યો. સામાન્ય શારીરિક સગ્ન કરતાં, બુદ્ધિમાનની દુનિયા જીંદગી-બર માફ કરે એવી સ્વાભાવિક સગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને જાણે કંઈ જ થયું નથી એમ શાંતિપૂર્વક સરફના પાપ-ગૃહમાંથી પાછા ફર્યા.

જગતશેઠ જતાં સરફનું, દીપખચિત પ્રમોદભુવન નિસ્તેજ બન્યું. સરફ પણ પોતાના નિષ્ફળ ક્રોધને પરિણામે ધવાયેલા જેવા પથારીમાં પડ્યો જીંદગીમાં આ પહેલીજ વાર, ત્રણ મોટા પ્રાંતોનો નવાબ હોવા છતાં પોતે કેટલો નિરાધાર છે તે સમજ્યો. જગત્ તેને અકારં થઈ પડ્યું. આકોશ અને ધરતી એકાકાર થઈ જતાં હોય તેવી બેચેની અનુભવી રહી.

જગત

શે

ઠ

૧૧

(૧૦)

“ એ વાત તો હવે લગભગ ભૂલાઈ ગઈ હશે, કેમ લતીફ ? ” જગતશેઠે પંદરેક દિવસ પછી કંઈક પ્રસંગ નીકળતાં ચાર લતીફને પૂછ્યું.

લતીફ જગતશેઠનો કુટુંબી જેવો જ ખની ગયો હતો. કેટલીય વાર તેણે જગતશેઠનાં ઘર-ખાર અને કુટુંબનું જીવના જોખમે રક્ષણ કર્યું હતું. જગતશેઠનો તે બહુજ વિશ્વાસપાત્ર હતો.

લતીફ લડવૈયો હતો તેવો જ અવકાશને વખતે વાચાળ ખની જતો. તેને પોતાનાં પરાક્રમે વર્ણવવાની ટેવ હતી, પણ એ ટેવ કરતાંય વધુ તો પોતે મર્મજ્ઞ અને સાહિત્યવેત્તા છે એમ ખતાવવાની હેંશ રહેતી. જગતશેઠને તે સાંભળેલા કીરસાઓ હોરથી સંભળાવતો અને એ રીતે શેઠને સલાહ આપવાનું તથા દીલ બહલાવવાનું કર્તવ્ય બજાવતો.

“ દુનીયાનું એજ દુઃખ છે નામવર ! કે જે ભૂલી જવું જોઈએ તે પકડી રાખે છે અને જે યાદ રાખવું જોઈએ તે ભૂલી જાય છે. તે દિવસની ઘટનાને લોકો જુદા જુદા રૂપ આપી, છાની છાની ગુફતગો કરે છે અને મેં તો એમ પણ

સાંભળ્યું છે કે બાવા, ફરીર અને ક્રખાઉલોએ તેનાં ગાન રચ્યાં છે અને સરફની દુષ્ટતા તથા આપની ખામોશી ગામડે ગામડે ગવાય છે. ” લેતીફે કહ્યું.

જગતશ્રેષ્ઠને આજે અવકાશ હતો. પાસે લાંબી નળાવાળો રૂપેરી હોંઘો પડ્યો હતો. હોંઘાની નળામાંથી ધુમાડાના ગોટા કાઢતાં જગતશ્રેષ્ઠે પૂછ્યું; “ એવી નમાલી વાતો સંઘરી રાખવામાં લોકોને શી મોજ મળતી હશે ? ”

લેતીફ પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવાનો લોભ કાશુમાં રાખી શક્યો નહિ. તે બોલ્યો:—“ અમારા પર્શિયન સાહિત્યમાં એક વાર્તા છે. તેની મતલબ એવી છે કે હસન નામનો એક સારો સોદાગર હતો. તે જીવન હતો. તેના લગ્ન બાદશાહી ઠાઠમાઠથી થવાના હતાં. સેંકડો ખાનદાન કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરુષો લમને દિવસે હસનને ત્યાં મીઠામાન તરિકે પધાર્યા. ખુદાએ દૈક્ષત તો જોઈએ તે કરતાં પણ અધિક પ્રમાણમાં આપી હતી. ઝળહળતી શેરાની, ભાતભાતનાં ખાન-પાન, અત્તર, શુક્રાબજજ અને ઢગલાબંધ પુષ્પોની સુવાસથી હસનનું ઘર સ્વર્ગ જેવું બની રહ્યું હતું. સૌની વચ્ચે હસન હંસતે મુખડે ફરતો અને નિર્મળ હાસ્યના કુવારા ઉડાડતો હતો. એટલામાં કમનસીબે હસનનો પામંજમે ઉતરી ગયો અને પરાણાઓ એટલા જોરથી ખડખડાટ હસી પડ્યાં કે હસનને તો ધરતી માગ આપે તો સંતાપ જવા જેવું થયું. એ બિચારો એટલો બધો શરમાયો કે એજ વખતે ત્યાં એક ઘોડો બાંધ્યો હતો તેની ઉપર સ્વાર થઈ મારતે ઘોડે ગામ બહાર નીકળી ગયો અને ગામ બહાર ગયા પછી પણ શાંત ન રહ્યો-કોસોના કોસો સુધી આગળ નીકળી ગયો. ”

હસનની કમનસીબી સાંભળી જગતશેઠના ગંભીર મુખ ઉપર શ્મિત ફરક્યું. “ બિચારો શરમાળ જુવાન ! પરાણાઓની મશ્કરીનો ભોગ થઈ પડ્યો ! ” જગતશેઠના મુખમાંથી આપો આપ ઉદ્ગાર નીકળી ગયા.

“ પણ નામવર ! મૂળ વાત તો હજી હવે આવે છે. ” લતીફ જરા અધીરો થતો હોય તેમ બોલ્યો.

બરાબર એજ વખતે હાજી અહમદ અને રાય રાયન પધાર્યા. જગતશેઠે તેમની સામે બે ડગલાં ચાલી તેમનું સન્માન કર્યું.

“ આપની યુક્તિ આબાદ ફતેહમંદ નીવડી; એ સાર આપને મુબારકબાદી આપવા ખાસ આપની રૂબરૂ આવ્યો. ” જગતશેઠની પડખે ગાદી ઉપર બેસતાં હાજી અહમદે કહ્યું. હાજી અહમદ અજીમાબાદનો સૂબો હતો, તે જગતશેઠની કૃપાથી ખંગાળનો નવાબ બનવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખતો.

જગતશેઠે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર આગ્રહપૂર્વક તેની સામે જોષ રહ્યા. લતીફને તો જાણે લોદાના પાયે પનોતી બેસતી હોય એવી વ્યથા થઈ.

“ હકીકત એવી છે કે દિલ્હીથી છેલ્લા સમાચાર આવી ગયા છે. નાદીરશાહની છાપવાળા આપણા સીકકાથી તે એટલો બધો ખુશખુશાલ થઈ ગયો કે તેણે ખંગાળ તરફ સ્વારી વાળવાનું એકદમ માંડી વાળ્યું અને શહેનશાહ મહમદશાહની સસ્તનતમાં આવા બાહોશ તથા બહાદુરીની કદર કરનારા મહાજનો છે એમ જાણી તેણે બાદશાહ સાથે મૈત્રી બાંધી અને જે તાજ નાદીરના પોતાના માથે મુકાવો જોઈએ તે તાજ તેણે

ભરદરબારમાં આપણા બાદશાહને માથે મૂક્યો. ખુદ બાદશાહના હજુરીઆઓ આ વાત લાવ્યા છે કે જગતશેઠની કુશળતા ઉપર શહેનશાહ મેહમદશાહ આફરીન બન્યા છે. ” હાજી અહમદના મુખથી આ સમાચાર સાંભળી જગતશેઠના મ્હેં ઉપર સતોષ અને પ્રસન્નતા છવાયાં. નાદીરશાહની લૂંટ-માંથી ખંગાળ બચી ગયું એમાં જલ્દી જીવનની એક સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ હોય એટલો આત્મપ્રમોદ અનુભવ્યો.

“ અમારી વાત પૂરી થાય છે. આપ ખુશીથી આગળ ચલાવો, ” રાય રાયને ચાર લતીફ તરફ દ્રષ્ટિપાત કર્યો.

“ બેઅદબી માફ કરજો, પણ લતીફને એની વાત પૂરી કરવાની તક મળવી જોઈએ, ” ખંગાળના બન્ને અધિકારીઓને ઉદ્દેશી જગતશેઠે આછાં રિમત સાથે ઉચ્ચાધું.

“ કંઈ વાત ! ” અહમદે ઉત્સાહથી પૂછ્યું.

“ એ કંઈક હસનની વાત લાવ્યો છે. તમે પણ સાંભળી શકશો. ” જગતશેઠે કહ્યું.

“ ઓહો ? હસનના પાયબભાવાળી ? ” હાજી અહમદની ઢાઢી અને મૂછથી ઢંકાઈ ગયેલા મ્હેંમાંથી ખડખડાટ હાસ્ય છૂટ્યું.

“ હાં, નામવર ! ” લતીફે જુના દોર સાથે નવો તાર સાંધતાં કહ્યું; “ હસન તો બેઆબરમાંથી બચવા દેશ છોડીને ચાલ્યો ગયો. ધર-બાર દોલત તજી અતિ દૂરના બીબા શહેરમાં જઈ વસ્યો. ત્યાં પણ કુદરતે તેને સારી ચારી આપી. લાખો રૂપિયા કમાયો. દસ-પંદર વરસે પાછો દેશમાં આવવાનો

વિચાર કર્યો. એણે માન્યું કે હવે લોકો એ વાત ભૂલી ગયા હશે. જે ગામમાંથી પહેરેલે કપડે નાહો હતો તેજ ગામમાં પાછો આવ્યો. સાંઝ થઈ ગઈ હતી. સીમ અને ખેતરમાં ગએલા મનુરો પાછા ફરતા હતા. એટલામાં બે મનુર જેવી બાઈઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત થતી તેણે સાંભળી:—

“ બહેન ! આ છોકરાની ઉંમર કેટલી હશે ? ” એક બાઈએ બીજી બાઈને પૂછ્યું.

“ ઉંમરની તો ખબર નથી, પણ જે દિવસે હસનનો પાયજામો ઉતર્યો અને નાહો એ દિવસે તેનો જન્મ થયો છે. તું જ વરસ ગણી લે ! ” બીજી બાઈએ જવાબ આપ્યો.

આ વાતચીત સાંભળતાં જ હસનનું મોં ઉતરી ગયું. એ બિચારો એજ રાતે ગામમાંથી પાછો કર્યો અને વતનમાં આવીને રહેવાનો વિચાર કાયમને માટે માંડી વાળ્યો, હનુર ! લોકવાયકા તો કોઈ અજબ જેવી ચીજ છે. પૃથ્વીના પડ ઉપરની વસ્તુ ભુંસાય પણ એક વાર લોકજીભે ચડેલી ચીજ કોઈ કાળે ભુંસાતી નથી,” લતીફ જાણે મૂળ સૂત્ર ઉપર મોટું ભાષ્ય રચી રહ્યો હોય એવા અભિમાનથી જગતશેઠ સામે નીહાળતો બોલ્યો.

“ લોકો ભૂલતા તો નથી, પણ ઉલટા તેની સાથે સાલ-વારી શરૂ કરે છે. ખરેખર દુનીયા એક અન્યથા વસ્તુ છે.” લતીફને ઉત્તેજન આપતાં જગતશેઠે ઉમેર્યું.

હાજી અહમદ ચંકાર માણસ હતો. પ્રસંગનો લાભ લેવાની તેની શક્તિ તથા બુદ્ધિ ખૂબ કેળવાઈ હતી. મૂળ તો

એ શુભઉદ્દીનના આશરે આવીને રહેલો. હાજી અહમદનો ભાષ અલીવર્દીખાં કરીને હતો. તે પણ શુભના વખતમાં એક મામુલી સીપાઈ હતો. બન્ને ભાઈઓ શુદ્ધિબંધ અને બાહુબળના પ્રતાપે જૂદા જૂદા ગ્રાંતના સૂબા બન્યા હતા. અલીવર્દીખાં પટણાનો સુબો હતો અને હાજી અહમદ અજમાબાદનું શાસનતંત્ર ચલાવતો.

“લોકો અતિશયોકિત કરે એ ખોટું: બાકી ભંગાળના દરબારમાં એવો કયો અમલદાર કે જગીરદાર છે, જેનું સરકારાજે ખુલ્લું અપમાન ન કર્યું હોય ?” હાજી અહમદે એ રીતે ચક્રમકનો એક તણખો પાડ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે જગતશેઠ જેવા અધિકારીઓના અત્મામાં પ્રકાપનો જે દારૂ દબાઈ રહ્યો છે તે ધીમેધીમે સળગી ઉઠેલો જોઈએ.

રાય રાયાનનું પણ એક વખતે આ કરતાં યે વધુ આકર્ષ અપમાન થયું હતું. તે જરા તત્ત્વજ્ઞાનીની ભાષામાં બોલ્યો “વસ્તુતઃ સરકારાજ પોતે જ પોતાની કબજર ખોલી રહ્યો છે. અમલદારોને અપમાની એ કેટલા દિવસ ભંગાળની નવાબી ભોગંવી શકવાનો હતો ? બધા અપમાનો જ્યારે એકા સાથે બળ કરશે ત્યારે સંરક્ષ આપોઆપ ઉચલી પડશે.”

એ આઘાત જગતશેઠના અતિ આળા ભાગ ઉપર પડતા હતા. મહાન પુરોને અપકીર્તિ મૃત્યુના સહોદર જેવી જ લાગે છે. જગતશેઠ એ નબળાપથી પર ન હતા. તેઓ માણસ હતા અને સ્વાભાવિક મહત્તા તેમને સ્વયં વરી હતી. સંરક્ષ જેવો એક વિષયી દુર્બળ નવાબ તેમનું અપમાન કરે, જગતશેઠના મહિમાપુરના મહોલ્લામાંથી તેમની જ આશ્રિત એક કન્યાને લેપાડી જાય અને એનો પશ્ચાત્તાપ કરવો તો એક બાબુએ રહ્યો,

પણુ ઉલટો સામે ધસી આવી શીંગડા માંડે એ તેમને માટે અસહ્ય થઇ પડ્યું હતું. એટલું છતાં નવાઓની સાથે પરા-પૂર્વથી જે સહભાવ ચાલ્યો આવે છે તેમાં અવિચાર કે ઉતાવળને અંગે વિક્ષેપ ન પડે એ પણ તેમને જોવાનું હતું. તેઓ આ અપમાનનું ઝેર પી જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પંદર-પંદર દિવસ થયા, પણ એ ઝેર ન પચ્યું. “ જગતશેઠને સરફે લપડાક મારી કાઢી મૂક્યા: જગતશેઠની પુત્રવધુ ઉપર અત્યાચાર થવા છતાં જગતશેઠ ફતેહચંદ લમણે હાથ મૂકી ખેસી રહ્યા: સરફને જગતશેઠનું છુપું ઉત્તેજન ન હોય તો આમ બને જ નહીં. ” એવી એવી કાંઈ પારવિનાની ચિત્ર-વિચિત્ર વાતો ઘાટે, વાટે ને ચોટે ચાલતી હતી. લતીફે તો હસનની વાર્તા પ્રાસ્તાવિક રૂપે કહી, પણ જગતશેઠ જોઈ શક્યા કે આનો પ્રતિકાર વખતસર નહીં કરવામાં આવે તો જગતશેઠના વંશના કપાળે એક એવું કલંક ચોંટશે કે જે કાંઈ દિવસ નહીં ભૂંસાય. આટલી જાહેજલાલી, આટઆટલી લાગવગ એ સર્વ આ કલંકમાં દબાઈ જશે. કીર્તિ કરતાં કલંક વિરાટ રૂપ ધરશે.

લતીફ, હાજી અહમદ અને રાય રાયનની વાતોમાંથી પણ જગતશેઠે એજ સાર ખેંચ્યો. “ સરફ સરખા મચ્છરને મસ-નદ ઉપરથી ઉડાડવો એ જગતશેઠને માટે કંઈ મ્હોટી વાત હતી ? ” વડવાનલની જેમ એ પ્રશ્ન જગતશેઠના અંતરતલને ખળભળાવી રહ્યો. હુક્કાની નળી હાથમાંથી સરી પડી. મ્હોં ઉપર વિલસતા શાંતિ, સ્થિરતા અને વિનોદના ભાવો ધીમે ધીમે અદશ્ય થયા.

એ વાત પણ તમે સાંભળી તો હશે." અગ્રિય પ્રકરણના પાના પથટાવી નાખવાની ઇચ્છાથી જગતશેઠ બોલ્યા.

"એ જ્ઞાને એક કરોડ મળી જતા હોય તો ખોટું શું? એની બદ્ધાનત તો પગલે પગલે ખુલ્લી પડે છે." હાજી અહમદે ઉચ્ચાધું.

"મારે એના કરોડ રૂપિયા રાખીને શું કરવું છે? એવા ખોટા આજ ન મૂકતો હોય અને સીધી રીતે માંગતો હોય તો તેને કાણ ના પાડે છે? એનામાં માણસાઈ હોત તો આ ટંકશાળ એની નહીં તો બીજા કોની છે?" પિતા, પુત્રને ઉદ્દેશી વાત કહેતો હોય એવી સ્થિતિ ગંભીર ઢબે જગતશેઠે અંતરનો ઉભરો ઠલવ્યો.

"એજ બધા દુઃખનું મૂળ છે, નામવર!" લતીફ આશ્વાસન આપતો બોલ્યો.

વિનાદથી આરંભાયેલ વાંત વિપાદના પહેલા પગથીયા સુધી આવી પહોંચી. સરફ સામે ઠેરઠેર અસંતોષ. ફાટી નીકળ્યો છે એનો આ એક સખંજ પૂરાવો હતો. વખતસર ચેતવામાં ન આવે તો રખે બંગાળ વિદ્રોહનો ભોગ મ્મ પડે. દુસ્મનોનાં આક્રમણ કરતાં પણ આ આંતરવિગ્રહ બંગાળને હજારગણો વધુ કંગાળ બનાવી દે. શસ્યશ્યામલા મલયજ શીતલા બંગાલ-જનની ફરી સૈકા-એ સૈકા સુધી પગભર બની સકે નહીં. જગતશેઠનાં મનમાં આ પ્રમાણે ચિંતાનું તુમુલ તોફાન ચાલી રહ્યું.

"બંગાળના બધા મુખ્ય જમીનદારોને બોલાવી, તેમની

જગત
શે
ઠ

સલાહ લઈ કંઈક રસ્તો તો શોધવો જ પડશે. ” અનુક્રમે હાજી અહમદ અને રાય રાયાન લણી જોઈ જગતશેઠ ઉપસંહાર કર્યો.

“ જમીનદારો અને રૈયત માત્ર આપન જ ઓળખે છે. આપનો નિર્ણય એજ સમસ્ત ખંગાળનો નિર્ણય. કોઈ એવો જમીનદાર નથી, રૈયતનો કોઈ એવો મુખી નથી કે જે આપના ઉપકાર નીચે નહીં દબાયો હોય. વરસતી ચાંદની જેવી આપની કરુણા મહેલથી માંડી ગરીબની ઝુંપડી સુધી પહોંચી ચૂકી છે. લોકો તો માને છે જ કે ખંગાળનો ઉદ્ધાર આજે નહીં તો કાલે, આપના હાથે જ થોળશે. આપ શાંત છો એટલે જ ખંગાળ શાંત છે. આપ જે દિવસે ખુદાર આવી એક પડકાર માત્ર કરશો તે દિવસે હજારો ખંગાળીઓ મેદાનમાં આવી ઉભા રહેશે. ” હાજી અહમદ આગળ બોલે તે પહેલાં જ જગતશેઠ બોલી ઉઠ્યા:—

“ મારે વિદ્રોહ નથી જોઈતો. ખંગાળનું એક તરણું પણ ન દુભાય એવી રીતે મારે રાજપલટો આણવો છે. એટલે જ આપણે સૌએ સાથે બેસીને વિચાર કરવો જોઈએ. ” જગતશેઠની આ સૂચના સાથે સૌ સમ્મત થયા.

(૧૧)

ઉપા રોજ કરતાં આજે બેઠી ઉઠી, ભાગીરથીના નીતર્યા
જળમાં પોતાનું પ્રતિબિમ્બ નિહાળતી સ્તબ્ધ બની આભને
આરે ઉભી રહી. અનંત યૌવનના અભિમાને તેના મૃદુતાભર્યા
મુખ ઉપર લાલીમા છવાઇ. મહિમાપુરનો ઘાટ એ વખતે
નિર્જન હતો. રમતીયાળ શિશુ જેવી લહરીઓ ઘાટના પરિ-
ચિત પથરને પંખાળતી પ્રવાહમાં પાછી મળી જતી. લહરીના
અંગુલીસ્પર્શે નિર્મળ ઘાટ ઘડીબર રસિક બનતો અને મહિમા-
પુરના મુલાગી નરનારીઓનાં કાનમાં સનાતન ગીતનાં સૂર રેડતો.

અરીસામાં મ્હેં નીરખતી યુવતીની જેમ ઉપા પણ
પોતાનું ભાન ભૂલી ગઇ. લગ્ન, ગર્વ અને તૃપ્તિના કુંજા
રંગો તેના વદન ઉપર રેલાઇ રહ્યા. ઉત્તર તરફથી પંવનવેગે
બહી આવતી નૌકા ઉપર તેની દ્રષ્ટિ ન પડી હોત તો ટાણુ
જાણે ક્યાંક સુધી તે ત્યાં ને ત્યાં જ થંભીને ઉભી રહેત.
નૌકાનો આરોહી રખેને જોઇ લેશે એવા ભયથી, શિયિલ
વઓને સંકોરતી હિપા આકાશના અંતઃપુરમાં ઉતાવળે આવી
ગઇ. અરધુરાજ એનાં પગલાં સાંભળી ચમક્યો અને અત્રસ-
નેત્ર ખોલી આસપાસ જોઈ રહ્યો.

જગત

શે

ઠ

જોતજોતામાં એક પછી એક પંદર-વીસ જેટલી નૌકાઓ આવી, ઘાટ પાસે ઉભી રહી. મહિમાપુરના ઘાટે ધણીવાર આવી નૌકાઓની ભીડ જામતી. જમીનદારોની સમૃદ્ધિ અને કલાપ્રિયતા આ નૌકાઓમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી. કોઈ મયૂર આકારે, કોઈ ગરૂડ આકારે તો કોઈ દેવવિમાનના અનુકરણે રચાયેલી નૌકાઓ ભાગીરથીના તટને દીપાવતી.

મહિમાપુર પણ રોજ કરતાં આજે કંઈક વધુ ગંભીર હતું. જગતશેઠના વિશાળ મંત્રણાલુવનને પહેલેથી જ રાજ-લુવનની ઢબે શણગારવામાં આવ્યું હતું. સામાન્ય દિવસોમાં જે પ્રાસાદ અસંખ્ય અરજદારો અને કરજદારોથી ભરપૂર રહેતો તેમાં આજે જુદી રોનક દેખાતી હતી. ક્રમે ક્રમે ખંગાળ, ખિહાર ને એમરીસાના લગલગ બધા મુખ્ય જમીનદારો જગતશેઠના મંત્રણાગૃહમાં પોતપોતાના સ્થાને ગોઠવાઈ ગયા. જગતશેઠ ફેતેહચંદનું આગમન થતાં સૌએ ઉભા થઈ તેમનું સ્વાગત કર્યું.

જગતશેઠ જમીનદાર ન હતા; જમીનદારોના એકલા આધારરૂપ હતા. સૌને રાજકર ભરવા જગતશેઠને ત્યાં વખતોવખત આવવું પડતું, અને હવે તો કર પણ એટલા વધી પડ્યા હતા કે કર પૂરતી રકમ એકઠી કરતાં જમીનદારો નાકલીંટી ખેંચતા. વખતસર કર ન ભરી શકે એમને માટે સજાઓ પણ એટલી જ સખત હતી. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે મુર્શિદાબાદની પાસે એક ઉંડી ખાઈ તૈયાર કરવામાં આવી હતી અને તેમાં દુર્ગંધ ભારતા પદાર્થો ભરવામાં આવ્યા હતા. જે કોઈ જમીનદાર કે ખેડૂત વખતસર રાજકર ન ભરે તેને એ ખાઈમાં ડૂબાડવામાં આવતો. મુસલમાન અમલદારો આ ખાઈને “ હિંદુઓનું વૈકુંઠધામ ” કહેતા. આ વૈકુંઠધામની

શિક્ષામાંથી એક માત્ર જગતશેઠ જ બચાવી શકતા. જમીનદારો વેકુંઠધામનું નામ સાંભળતાં જ ઠંપી ઉઠતા.

બંગાળનાં જમીનદારોમાં હિંદુઓ હતા તેમ મુસલમાનો પણ હતા. ઢાકા, પુર્ણિયા, પટણા, રાજશાહી તથા બર્દવાનના પ્રતિનિધિઓ આ મંત્રણામાં ખાસ ભાગ લેવા મહિમાપુર આપ્યા હતા. મંત્રણા સંબંધી એક અક્ષર પણ બહાર ન જાય તે સાર સંભાળપૂર્વક સાવચેતી રાખવામાં આવી હતી. મહિમાપુરનું વાતાવરણ ચિંતા અને ગાંભીર્યથી ઓતપ્રોત બન્યું હતું.

“બંગાળના આજના નવાબ વિશે આપના વિચારો જાણવા મેં આપ સૌ બાંધ્યોને અહીં આમંત્ર્યા છે. તકલીફ તો જરૂર પડી હશે, પણ હું મારા એકલાને શિરે જવાબદારી લેવા તૈયાર ન હતો. જમીનદારોનું હિત જળવાય, રૈયતની શાંતિ અખાધિત રહે અને સૌને સામાન્ય એવી અડચણોનો ઉકેલ થાય તે સાર આપણે એકવાર એકઠા થવાની જરૂર હતી.” જગતશેઠે મંગલ્લાચરણ કયું.

જમીનદારોના જીગરમાં, સરકારના સામેનો અસતોષ ધુંધ-બાધ રમી હતો તે દુતાશના રૂપમાં પ્રકટી નીકળ્યો.

“મહેમુદ પણ માંડ માંડ ભરી ચપ્પીએ છીએ અને તે ઉપરાંત “નજરાણા મોકરખી, જારમાયટ, માયટ શીલખાના, આગવાળ ફોજદારી” જેવા ખાસ કરેા ગરીબ રૈયતના બરડા ઉપર ચામડે મટેલા ચાણકનું કામ કરે છે. જમીનદારોની ખાતર નહીં તો મુંગી રૈયતને ખાતર બંગાળની ગાદી ઉપર દયાળુ નવાબને બેસાડવો જોઈએ.” ઢાકાના પ્રતિનિધિએ પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

“ એકલા દયાળુ નવાબથી નહિ ચાલે. બંગાળ ઉપર મરાઠાઓ દૂટી પડવાની તૈયારીઓ જ કરી રહ્યા છે. પરદેશીઓનો પગપેસારો પણ કંઈ ઉપેક્ષા કરવા જેવો નથી. નખતી ફાંસ પણ જો બળવાન દેહને ખીમાર બનાવી મૂકે તો પછી પરદેશીઓના ત્રિશૂલ ન્યારે બંગાળની છાતી વિંધશે ત્યારે કાચાપોચા નવાબથી આ બંગાળનું રક્ષણ નહીં થાય. ” બર્દવાનના રાજાએ વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું.

સરકની નબળાઈ અને દુષ્ટતા વિષે કોઈને મતભેદ હોય એમ ન લાગ્યું. જગતશેઠ પોતે સરકની વિરુદ્ધ છે એમ સૌએ આગળથી જ માની લીધું હોય અથવા બીજું ગમે તે કારણ હોય, પણ સરકને પદબ્રષ્ટ કરવાની વાતમાં જગતશેઠની સાથે સૌ એકમત થયા. ઇતિહાસ સરકને પદબ્રષ્ટ કરવા માટે એકલા જગતશેઠને જ જવાબદાર માને છે, પણ બંગાળના જમીનદારોની સલામાં જ એ નિર્ણય થયો હતો એની નોંધ એજ ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. જગતશેઠનું સરકે અપમાન કયું હતું અને તેમના આશ્રયે રહેલી એક કન્યાને રંજીતી હતી; એ બાબત ભલે બહુ મતભેદ ન હોય; પણ બંગાળનું ભવિષ્ય સ્વતંત્ર પરીક્ષાની એરણ ઉપર ધડાયું હતું એ નિઃસંદેહ છે.

સરકરાજ અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પરંતુ તેની જગ્યાએ કોને બેસાડવો એ વિષે જમીનદારો એટલી સહેલાઈથી એકમત થઈ શક્યા નહીં. બંગાળને આજે એક એવા અધિકારીની જરૂર હતી કે જે રૈયત ઉપરનો કરભાર ઓછો કરે, પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કરે, અને તે ઉપરાંત વખત આવ્યે કોઈની ઉપર આધાર ન રાખતાં, આક્રમણકારીઓની સામે તલવાર પકડી ઉભો રહે.

જમીનદારોમાં પણ કેટલાક એવા જોરાવર હતા કે સરકનું

આસન ઝુંટવી લેવું એ તેમને મન બહુ મ્હોટી વાત ન હતી. પરંતુ તેઓ જગતશેઠની ધાકને લીધે એ પ્રયોગ અજમાવવાનું સાહસ કરી શકતા નહીં. જગતશેઠ, દિલ્હીની શહેનશાહતના પ્રાતનિધિરૂપ છે અને તેઓ મનમાં લે તો જ શહેનશાહનો પરવાનો મેળવી આપે એ વાતની સૌને ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. પટ્ટણનો હાજી અહમદ અને ઢાકાનો રાજવલ્લભ, બંગાળની મસનદ માટે ઉમેદવાર હતા. પણ નવાબની યોગ્યતાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતાં તેઓ મૌન ધરી રહ્યા.

" બંગાળનો નવાબ મુસલમાન જ જોઈએ એવો આગ્રહ હું નથી રાખતો. જો કોઈ હિંદુ વીર 'મસનદ' માટે બહાર પડે તો તેનો પક્ષ લેવા હું તૈયાર છું. " જગતશેઠે ઢાકાના રાજવલ્લભ સામે જોઈ આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. હિંદુ જમીનદારો આવી ઉત્સાહમાં આચ્યા.

રાજવલ્લભના પરિચયમાં આવનારા તેને એક કૂશળ રાજ-પ્રકરણી પુરૂષ તરિકે ઓળખતા; પણ તે જોટલો કૂશળ હતો તોટલો જ ખેલાડી હતો. તે ક્યારે ફરી જામ અને દ્રોહ કરી બેસે એ કંઈ કહી શકાય નહીં. રાજવલ્લભ પોતાની યોગ્યતા જગતશેઠની રૂબરૂ સિદ્ધ કરતાં સંકોચાયો. એમ પણ હોય કે તેને પોતાની પ્રપંચકૂશળતા ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે ખુદી સભામાં ઉમેદવારી નોંધાવવી એ તેને ન રચ્યું હોય.

" અને આપણા અહમદ સાહેબને તો ઉત્કલ સવાય ખીજે પ્રદેશ પસંદ નહીં આવે. " જગતશેઠે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું. જમીનદારો આનો અર્થ સમજી ગયા અને સભ્યતાના ખાતર પણ આની સભામાં હસવું એ ઠીક નહીં એમ માની પરાણે હેઠ ઢાળ્યા. હાજી અહમદની નવાબ પદવીની આવૃત્તતા એક

પળમાં પીગળી ગઇ. જગતશેઠ માત્ર દારબાર કરી બન્યો, છૂપી વાતોના મર્મ ધુ' સમજે? એ પ્રકારનો તેનો બ્રમ ઉડી ગયો.

“ ખંગાળ ને ઉત્કલ ક્યાં જૂદા છે ? ” હાજી અદમદે શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું.

“ ભલે જૂદા ન હોય: પણ એક રમણીની ખાતર ઉત્કલનાં અંતર ઉકાળનાર અમલદાર પાસેથી ખંગાળની રૂંચ ધન-સાધની આશા શી રીતે રાખી શકે ? ” જગતશેઠ ફતેહચંદની હેયાતીમાં સીધી રીતે ખંગાળની મસનદ મેળવવાનો હાજી અદમદેનો આશા તંતુ એટલેથી જ ટૂટી ગયો. ઉત્કલના એક ખૂણામાં ગુજરેલો જુલમ જગતશેઠ સુધી પહોંચી શકે છે એ જાણી તેનું મ્હેં ઉતરી ગયું.

‘નવાખ’ પદને માટે નાલાયક ઉમેદવારોનો નિર્ણય તો થયો, પણ અજ્ઞાત મંડળમાંથી લાયક પુરૂષને શોધી કાઢવાનું કામ આખરે જગતશેઠ ઉપર આવી પડ્યું. કાચના ટુકડાઓમાંથી હીરો પારખી લેવો એ માત્ર જગતશેઠથી જ બની શકે એમ સૌને લાગ્યું.

“ મારી નજરે એક માણસ ચડે છે. કેટલાકાને તો એ નામ તદ્દન અપરિચિત હશે. તે બંને મુસલમાન હોવા છતાં એક હિંદુ સંન્યાસીના સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછર્યો છે. હિંદુ અને મુસલમાનને એક આંખે જોઈ શકે એવી તેનામાં શક્તિ છે. તેનું આજ સુધીનું ચારિત્ર એટલું જ નિષ્કલંક છે. શુભ-ઉદ્દીન પણ તેના પ્રત્યે ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવતો. યુદ્ધમાં તે કોઈથી ગાંબ્યો જાય તેવો નથી.” અંધાર અટવીમાં દીપકનો પ્રકાશ પાડતા હોય એમ જગતશેઠે પ્રસ્તાવના રચી. જમીનદારો અધરશ્વાસે એ પુરૂષનું નામ સાંભળવા જગતશેઠની સામે મીટ માંડી રહ્યા.

હાથણી કળશ ઢોળતી હોય એવી હશે તેમણે આસ્તેથી ઉચ્ચાર્યું:—“ એનું નામ અલીવર્દી-ખાં.”

જગત

શે
ઠ

હાજી અહમદનો એ સગો ભાઈ થતો હતો. આ નામ સાંભળતાં જ અહમદ ઉત્સાહમાં આવ્યો. રાજવંશના અને તેના અનુરાગીઓને કંઈ ખાસ વિરોધ દર્શાવવાનું કારણ ન હતું. અલીવર્દી-ખાંને જેઓ ઝોળખતા હતા તેમને જગતશેઠની પસંદગી ગમી અને જેઓ અપરિચિત હતા તેમણે જગતશેઠ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી પોતાની સમ્મતિ આપી.

સલાનો વિધિ એ રીતે સમાપ્ત થયો. અલીવર્દી-ખાંને ખંગાળની ગાદી ઉપર બેસારવાને, દિલ્હીશ્વરનો પરવાનો મેળવવાનો અને સરકારના જે તોફાન જગાવે તો તેને પહોંચી વળવાનો બધો ભાર જગતશેઠને માથે આવી પડ્યો.

વસ્તુતઃ લોકમત જાણવા સિવાય આવી સલાઓ બોલાવવાનો જગતશેઠનો ખીજો હેતુ ન હતો. દિલ્હીશ્વરે જગતશેઠમાં જે વિશ્વાસ મૂક્યો હતો તે અસ્થાને નથી એમ પૂર્વે પણ તેમણે ધણી વાર સિદ્ધ કર્યું હતું. આજ પણ એવો જ એક પ્રસંગ હતો. નવાબો કે દિવાનો કરતાં ખંગાળની રાજનીતિ ધડવામાં જગતશેઠ પોતાને વધુ જવાબદાર માનતા. રાજ અને પ્રજા વચ્ચે હિલા રહી, બંનેને અકૃત્રિમ સ્નેહ-સાંકળથી જકડી રાખવા અને જમાનાએ સ્વીકારેલી નૈતિક મર્યાદાના બંધનમાંથી કાઢીને પણ ચસકવા ન દેવા એ તેમનું વ્યવહાર સૂત્ર બન્યું હતું. અનિચ્છાએ-અલિપ્તભાવે તેમને આવી અનેક મંત્રણાઓમાં દોરાવું પડતું. પ્રતિભા, લાગવગ અને સમૃદ્ધિનું સંઘટિત બળ તેમને હંમેશા આવીજ યશસ્વગી પહેરાવતું.

જગતશેઠની એક ધારણા ખોટી પડી. તેમણે માનેલું કે મંત્રણાનો ભેદ છતો નહીં થાય; પરંતુ સરકારજને કોષએ ચેતવ્યો. જાંદગીમાં પહેલી જ વાર હાથમાં દથીયાર લઈ અલીવર્દી-ખાંની સામે લડવા નીકળ્યો. ઘેરીઆના મેદાનમાં સરક અને અલીવર્દી-ખાં લડ્યા. સરક મરાયો. સરકની પાછળ કોષએ આંસુનું ટીપું ન પાડ્યું.

જગતશેઠનો હાથ પકડી, અલીવર્દી-ખાં ખંગાળની મસનદ ઉપર બેઠો. તે જ્યારે પટણામાં હતો ત્યારે એક સાધુજને, તેને ખંગાળનું રાજ્ય મળશે એવું ભવિષ્ય લાખેલું. જગતશેઠની અમીરશ્રી એ સ્વપ્નસિદ્ધિમાં નિમિત્તરૂપ બની. અલીવર્દી અને આપુદેવ શાસ્ત્રી નામના એ વખતના એક પ્રસિદ્ધ પંડિત વચ્ચે ગાઠ મિત્રાચારી હતી. એ શાસ્ત્રીના શિક્ષણના પ્રતાપે અલીવર્દી હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં એક સરખો પ્રિય બની શક્યો.

ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે અલીવર્દી-ખાંના ધાર્મિક જીવનના પ્રભાવે મુશિદબાદનો રાજપ્રાસાદ પવિત્ર તપોવન જેવો બન્યો હતો. મસ્જિદે મસ્જિદે નમાજ અને મંદિરે મંદિરે યોગ્ય સમયે પૂજાપાઠ ચતાં. ગરીબોને છૂટથી અન્ન તથા વસ્ત્ર વહે-

ચાતાં. અદાલતમાં ન્યાય અને નીતિનું જ પાલન થતું. અવ-
કાશના સમયમાં મૌલવીઓ તથા શાસ્ત્રીઓને બોલાવી અલી-
વર્દી-ખાં શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો. વેશ્યાઓ
આરણ્ય પાસે ફરકી શકતી નહીં. નાચરંગને રાજકાર્યમાં
કલંક લગાડવાનો તલમાત્ર અવકાશ મળી શકતો નહીં. એવું
કુટુંબ મ્હોટું હતું. ભાઈ, બહેન, બનેલી, પુત્રીઓ અને
પુત્રીઓના સંતાનોને લીધે તેને ભાગ્યશાળી માનવાનું કાષ્ઠપણ
ગૃહસ્થને મન થાય. અલીવર્દી-ખાં પોતે પણ વિસ્તૃત કુટું-
બમાં અભિમાન લેતો. “સંસાર એ જ સાચું યુદ્ધક્ષેત્ર છે
અને એ યુદ્ધભૂમિની અંદર જે માણસ રનેલીઓનાં અત્યાચાર
સહન કરી શકે છે તે જ ખરો વીરપુરુષ છે” એ તેનો મુદ્રા-
લેખ બન્યો હતો. બંગાળના કમનસીબે એ સૌભાગ્યે પલટો
ખાધો. રાજસોબે સગાંઓની અંદર કલેશની હોળી મળગાવી
અને આખરે બંગાળની તથા કમે કમે સમસ્ત ભારતમૈયાની
સ્વાધીનતાનું બલિદાન દેવાયું.

અલીવર્દી-ખાં બંગાળની ગાદીએ આવ્યો કે તરત જ
મરાઠા સૈન્યોનાં ઉપરા ઉપરી આક્રમણ શરૂ થયાં. એક વરસ
પુરું નહીં થયું હોય એટલામાં સસ્તનતની પામર રિયતિનો લાભ
લેવા એક તરફ ખાલાજીએ અને બીજી તરફ રામેજીએ લૂંટફાટ
શરૂ કરી દીધી. એ વખતે અલીવર્દી-ખાંની ઉમ્મર લગભગ
પંચાવન વરસની હતી. એટલું છતાં આક્રમણ, વિગ્રહ કે
ખળવાના સમાચાર મળતાં, એક દાણનો પણ વિલંબ કર્યા
વિના લશ્કરને મોખરે આવી ઉભો રહેતો. થયાંસ વરસ તે
મસનદ ઉપર રહ્યો. પંચ એક વરસ એવું ખાલી નહીં ગયું
હોય, જેમાં અલીવર્દી-ખાંનિ યત્નનો સામનો કરવો પડ્યો
ન હોય. મરાઠાઓ જે વખતે મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપવા

સારાયે ભારતવર્ષને ખુંદી રહ્યા હતા તે વખતે બંગાળનો તારણહાર જે કાઠ હોય તો એક અલીવર્દી-ખાં.

અલીવર્દી-ખાંને બંગાળનો આંતર વહિવટ સંભાળવાનો અવકાશ મળ્યો હોત તો કંપની સરકારનો ઇતિહાસ કંઈક જુદું જ સ્વરૂપ ધરત. એક તરફથી મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો, બીજી તરફથી અંગ્રેજો-ફ્રેંચો અને હવે વેપારીઓ પોતાનાં ચાણાં જમાવવા મંડ્યા, ત્રીજી તરફ અલીવર્દી-ખાંના સગા-સંબંધીઓ રાજલોભમાં ભાન ભૂલી અંદર અંદર આથક્યા. અને સૌથી ભયંકર અનિષ્ટ વાત તો એ બની કે અલીવર્દી-ખાં પોતાના ભાણેજ સીરાજ-ઉદ્દૌલાનો મોહ કેમે મૂકી શક્યો નહીં. આ બધાં સામટા અનિષ્ટોએ એક સામટો હલ્લો કર્યો. બંગાળની ગાદી તો રૂની જેમ પીંખાઈ, એટલું જ નહીં પણ વામન સ્વરૂપમાં દેખાતી કંપની સરકારે અહીંથી જ પોતાનું વિરાટ સ્વરૂપ પ્રકાશવા માંડ્યું.

બંગાળના ઇતિહાસમાં “બર્ગીના તોફાનો” ખાસ સ્થાન રોકે છે. બાદશાહ ઓરંગઝેબ જેમને પર્વતના ઉદરડા કહી અપમાનતો, અને હજુરીઆઓ જેમને કીડીની માફક છુંદી નાખવાનું અભિમાન ધરતા હતા, તેજ મરાઠાઓ વખતે જતાં કોકણના હુંગરાઓની બહાર નીકળ્યા અને બરાબર હુંગરાઓના પ્રબલ જલધોધની માફક બંગાળ, બિહાર અને ઓરીસામાં ફરી વળ્યા. દિલ્હીનો બાદશાહ સમ ખાવા પૂરતો રહ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી ‘ચોથ’ ઉધરાવવાનું ફરમાન એ બાદશાહે જ મરાઠાઓને લખી આપ્યું. બાહુબળવડે એ કર ઉધરાવતા તેઓ બંગાળમાં આવી પહોંચ્યા. એમણે બંગાળમાં જે ખુવારી કરી તે “બર્ગીના તોફાન” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભાગીરથીનો પશ્ચિમ કીનારો દશ એ તોફાનોથી અણ-
સ્પર્શ્યો રહ્યો હતો. ઢાકા અને મુર્શિદાબાદ જેવી રાજધાનીમાં
પગ મુકવાની આ મરાઠી સૈન્ય હિમ્મત કરી શકતું નહીં.
એટલામાં એક દિવસે પશ્ચિમ કીનારા ઉપર બંગાળીઓનું
ગગનભેદી આક્રંદ સંભળાયું. મરાઠાઓ ભાગીરથીની આસપાસના
ગામો લૂંટતા, ધરો સળગાવતા, ઘોડાની ખરીઓથી ઊભો પાક
છુંદતા લગભગ મુર્શિદાબાદ પાસે આવી પહોંચ્યા. સ્ત્રી, પુરુષો,
બાળકો અને વૃદ્ધોનાં ટોળે ટોળાં ભાગીરથીના સામે કીનારે
પહોંચવા અને હરકોઇ પ્રકારે છવ બચાવવા દોડાદોડી કરી
રહ્યાં. અલીવર્દી-ખાંને જેવા એ સમાચાર મળ્યા કે તરત જ
તે જગતશેઠ કુતોદયંદની પાસે ગયો.

“ભૂખ્યા વરના ટોળા જેવા મરાઠા, પશ્ચિમ કીનારે
આબ્યા છે. મુર્શિદાબાદને બહુ ખીક નથી. છતાં તમે આપણાં
કુટુંબોને કોઇ એક સલામત રથળે રાખ્યાં આવો.” અલી-
વર્દી-ખાં પોતાનાં સગાં રનેહીઓ અને અસંખ્ય દાસ-દાસીઓ
કરતાં પણ જગતશેઠ ઉપર અધિક શ્રદ્ધા રાખતા.

“કુટુંબના રક્ષણના વિષયમાં આપ નિશ્ચિંત રહેશો. પણ
મુર્શિદાબાદ કેને ભળશે ?” જગતશેઠે પૂછ્યું.

“મીર હુખીબની પાસે ઘોડું લસકર મૂકતો જઈ છું. તે
બધાને પહોંચી વળશે.” નવાબે ઉતાવળે ઉત્તર વાળ્યો.

મીર હુખીબની ‘મુર્શિદાબાદમાં હાજરી હોય તો જગત-
શેઠને ખદાર નીકળવામાં કંઈ ચિંતા જેતું ન રહે એમ નવાબ
માનતો. જગતશેઠ પણ એને ઘોડે અંશે ઓળખતા.

જગતશેઠ બાદશાહી પરિવારને ' ગોદાગાડી ' નામના સહિસલામત સ્થળે મૂકી આવ્યા. આ તેજ સ્થળ છે કે બ્યાં મહાનંદા અને પદ્માના બળવાન મોજાંઓ નિરંતર નિર્ભયતાના ઘેરા નાદ સુણાવે છે. બે મહાનદીઓનાં નીર જાણે કોઈ જન્મજન્મંતરના વિન્નેગી આત્માને આલોંગતા હોય તેમ અભિન્ન બની મહાસાગરમાં સમાવા ઉતાવળા વહાં જાય છે. અહીં એક ન્હાનો સરખો કીલ્લો પણ હતો. જગતશેઠને થયું કે આવો જ એક કીલ્લો મુશિદાબાદની આસપાસ હોય તો મુશિદાબાદ કેટલું નિર્ભય બને ? અલીવર્દી-ખાંનો જમાઈ નવાજેસ મહમ્મદ અને જગતશેઠ ગોદાગાડીમાં રહ્યા.

અલીવર્દી-ખાં પોતે જખ્ખર રણજેદો હતો. તેણે માનેલું કે મરાઠા-સૈન્યનો પરાભવ કરવામાં તેને બહુ બળ વાપરવું નહીં પડે. અને મરાઠા-સૈન્યની સંખ્યા જોતાં અલીવર્દી-ખાં એવું અનુમાન કરવામાં વાજબી હતો. પણ આ મરાઠાઓ રાજ્યો જીતવા નહોતા નીકળ્યા. તેમને તો હરકોઈ પ્રકારે લૂંટ ચલાવવી હતી, લોકોનાં મકાન સળગાવવાં હતાં અને એ રીતે મરાઠા સૈન્યની ધાક બેસારવી હતી. ડુંગરાઓમાં જે યુદ્ધ-નીતિને તેઓ અનુસરતા તેજ નીતિ આ સપાટ પ્રદેશમાં પણ તેમણે સ્વીકારી. અલીવર્દી-ખાંનું સૈન્ય જેવું સામે આવી ઉભું રહ્યું કે તરત જ મરાઠા સૈન્ય બે લાગમાં વહેંચાઈ ગયું. એક લાગ અલીવર્દીની સામે લડવામાં રોકાયો અને બીજો લાગ જૂખ્યા વડની જેમ મુશિદાબાદ તરફ ધસી ગયો. અલીવર્દી-ખાં એ બાજી તરત સમજી ગયો; પણ વ્યૂહમાંથી નીકળી છૂટવાની તેને કોઈ તક ન મળી.

લૂંટફાટની ખાતર મુશિદાબાદમાં આવેલા મરાઠાઓને

મીર હુખીએ જો ધાયું હોત તો મારીને પાછા કાઢી શકત. પણ છેવટની ઘડીએ તે બેવફા નીવડ્યો—અલીવર્દીએ મૂકેલો વિશ્વાસ માત્ર આંધળા સ્નેહમાંથી જન્મ્યો હતો એમ તેણે પુરવાર કર્યું. મીર હુખીએ લૂંટમાં લાગ મેળવવાની આશાએ મરાઠાઓ સાથે મળી ગયો. મુર્શિદાબાદ ગઢવિનાનું ખુલ્લું પડ્યું હતું. મીરની શીખવણીથી મરાઠાઓ પહેલો જ હલ્લો જગત-શેઠની પેઢી ઉપર લઈ ગયા. આખો દેશ લૂંટવાથી તેમને જે સોનું-રૂપું ન મળી શકત તેટલું અહીં તેમને પ્રાપ્ત થયું. જગત-શેઠ અને તેમનો પરિવાર, ખાદશાહી કુટુંબ સાથે હોવાથી મરાઠાઓની સામે બચાવ કરવા કોઈ ખંદાર ન પડ્યું.

જગતશેઠની પેઢી લૂંટાય છે અને મુર્શિદાબાદ ઉભજડ બન્યું છે એ સમાચારથી વિબુલ બનેલો અલીવર્દી એકદમ મુર્શિદાબાદ તરફ દોડ્યો. પણ લૂંટવાની, નાસવાની અને છુપાવાની કળામાં પૂરા પાવરધા ગણાતા મરાઠાઓને તે યોગ્ય આસન કરી શક્યો નહીં. જે જગતશેઠ નવાબ-પરિવારનું રક્ષણ કરવા પોતાની પેઢી છોડીને ગયા હતા તેમને જ ત્યાં આવી લૂંટ થએલી જાણી નવાબ ધણો ગુસ્સે થયો. જગત-શેઠ બ્યારે પૂછશે ત્યારે પોતે શું જવાબ આપશે ? તપાસ કરતાં મીર હુખીએ પણ દેશ તજીને નાસી ગયો હોય એવી ખાતમી મળી. બીજાં બધાં વૈર ભૂલી જવાશે, પણ નવાબના આત્મીય જેવા જગતશેઠની પેઢી લૂંટાઇ એ વૈર તો કોઈ કાળે પણ ન ભૂલવાની અને તેનો યોગ્ય ખદલો લેવાની અલીવર્દી-ખાંએ પોતાના મન સાથે મજબૂત ગાંઠ વાળી.

પુનઃ શાંતિ સ્થપાતાં અલીવર્દી-ખાં જગતશેઠની જાણે મારી માગતા હોય તેમ પેઢી લૂંટાયાની વાત કરી. પણ

એ વાત સાંભળી લીધા પછી જગતશેઠના મ્હોં ઉપર વિસ્મય,
ચિંતા કે ખેદની એક પણ રેખા ન અંકાઇ. એ લૂંટ જગતનો
એક અતિ સામાન્ય પ્રસંગ હોય એવી એપરવાઇથી કહ્યું:—
“ પાતાળ કૂવાનું પાણી, કોઇ દિવસ તરસ્યા પીનારાઓ ખુટાડી
શક્યા છે ? પેઢી એક એવો કૂવો છે કે જેમાં ક્યાંથી ફટલી સર
વહે છે તેનું માપ હજી કોઇ કાઢી શક્યું નથી. મરાઠાઓ તો
કૂવામાંથી નહીં, પણ કૂવા પાસેના ખાખોચીયામાંથી જ થોડું
પાણી પીને નાસી ગયા ! એમાં અફસોસ કરવા જેવું શું છે ? ”
અલીવર્દી—ખાંને થયું કે પોતાને રીઝવવાને સાર જ જગત
શેઠ આ પ્રમાણે ખહારનો દેખાવ કરે છે. બાકી મહામહેનતે
એકઠું કરેલું નાણું લૂંટાઈ જાય તો કોને આઘાત ન થાય ?

સમકાલીન મુતખખરીનનો લેખક કહે છે કે પેઢીની લૂંટ
જગતશેઠને મન એક નજીવી વાત હતી. લૂંટને બીજેજ દિવસે
તેઓ દશ કરોડની દર્શની હુંડી લખી આપવાને શક્તિમાન
હતા. જગતશેઠની સમૃદ્ધિ, હિંદુસ્થાનમાં ચાલતી અસંખ્ય આ-
શ્ચર્યકથાઓ પૈકીની એક કથાવસ્તુ બની હતી.* મરાઠાઓની
ઘાડ પછી પણ જગતશેઠનો વેપાર પહેલાંની જેમજ ચાલતો.

એ બનાવને એક વેરસ વીત્યું નહીં હોય એટલામાં બે
સળળ શત્રુઓ બંગાળ ઉપર ચડી આવ્યા. એક તરફ બાલાજી
અને બીજી તરફ ભાસ્કર પંડિત. બે દુશ્મનોની સામે એકી

* કલાઈવે પોતાની ઉપર મૂકાયેલા લાંચના તહોમતનો પ્રતિકાર
કરતાં ઉમરાવો સમક્ષ કહેલું કે “ હું ” ન્યારે મુર્શિદાબાદમાં ગયો
અને ત્યાં સોના-રૂપા તથા ઝવેરાતના મોટા ગંજ જોયા ત્યારે હું
મારા મનને કેવી રીતે કાબુમાં રાખી શક્યો એ માત્ર મારો અંત
રાત્ના જાણે છે ! ”

સાથે શી રીતે લડવું એ મુંઝવણ ઉભી થઈ. બાલાજીને જો બંગાળની ચોથના બદલામાં દસલાખ રૂપિયા આપવામાં આવે તો તે લડ્યા વિના પાછો જવા તૈયાર હતો. અલીવર્દી પાસે એટલું નાણું ન હતું. જમીનદારોનું કરજ કરીને પણ બાલાજીનું મન સંતોષ્યું.

ભારત્કર પંડિતને સમજાવી પાછા વાળવાની જવાબદારી જગતશેઠ ઉપર આવી. માનકરાના મેદાનમાં, જ્યાં ભારત્કર પંડિતનું સૈન્ય પડ્યું હતું ત્યાં તેની સાથે વાટાઘાટ ચલાવવા જગતશેઠ ગયાઃ અલીવર્દી-ખાં જૂદી હાવણી જમાવી પરિણામની રાહ જોઈ રહ્યો.

ભારત્કર પંડિત, મરાઠા સૈન્યનો કેાઈ કંદાવર, વાધ જોવો વિકરાળ અને મહા મુસદ્દી સેનાનાયક હશે એમ જગતશેઠે માનેલું. પણ તેને જોતાં જ જગતશેઠની એ ભ્રમણા ભાંગી મઈ. ભારત્કરનું ખીલણું યૌવન, દક્ષિણના પદાડી સૌંદર્ય જેવું જ મનોરમ અને આકર્ષક હતું. વંશપરંપરાથી ઉતરતું ગૃહસ્થાચિત ગાંભીર્ય તેના મ્હેં ઉપર તરવરતું. તેની આંખોમાં રથુરાગને બદલે વિશેષે તો નિર્દોષતા જ નીતરતી હતી. દુસ્મનોને પણ પ્રિય થઈ પડે એવા આ યુવાનને એનાં મા-બાપે આટલે દૂર યુદ્ધના મેદાનમાં મોકલવાની હિમ્મત ક્યા હિસાબે કરી હશે ? જગતશેઠને ભારત્કર વિષે પોતાના સંતાન જેટલો જ અતુરાગ ઉદ્ભવ્યો. જે દેશ પોતાના આવા અમૂલ્ય ધનને, રમતના એક પાસા તરિક્કે મેદાનમાં ફેંકી શકે છે તે પોતાનો ભગવો મુડો સમસ્ત ભારતવર્ષ ઉપર ફરકાવવાના મહાભિલાષ કેમ ન રાખે ? આવા કંઈ કંઈ વિચારો જગતશેઠના અંતરમાં રમણીય મુંઝવણ ઉપજાવી રહ્યા.

જગતશેઠ ભારકર પંડિતને લાંચ આપી, પાછો સ્વાના કરવા આવ્યા હતા. પંડિત ખંગાળના કાળરૂપે ખંગાળની છાતી ઉપર ઉભો હતો. વાટાઘાટ પડી લાંગે તો એજ ભારકર અસંખ્ય નારીઓને ધરખાર વિનાની બનાવવા, બાળકોને નિર્દયપણે રડાવવા અને ગૃહસ્થોનું સત્યાનાશ વાળવાને તૈયાર હતો. આવા માતૃભૂમિના એક દુસ્મન તરફ થોડો પણ સ્નેહ દ્રવે એ શું નબળાઈનો એક પ્રકાર ન ગણાય ?

ખરેખર, જગતશેઠ એજ ક્ષણિક નબળાઈના ભોગ બન્યા. તેઓ વયોવૃદ્ધ હતા. તેમને ત્યાં દીકરાના દીકરાઓ ખેલતા. ભારકરને જોયા પછી તેમનું સ્નેહાળ અંતઃકરણ અવશ બન્યું. તેમને થયું કે મારા પૌત્ર જે આ રીતે પરદેશમાં લડવા જવાની હડ પકડે તો આ દુર્બળ હૃદય ખીજીજી કણે ધબકતું બંધ પડી જાય ! પરિવાર પ્રત્યેના ઉભરાતા સ્નેહમાંથી જ આ નબળાઈ જન્મી હતી.

ભારકર સમજતો હતો કે જગતશેઠ ખંગાળના કર્તાહર્તા છે. અલીવર્દી કરતાં પણ જગતશેઠનો મોભો ચડીયાતો છે. તેણે વિવેકપૂર્વક જગતશેઠને સન્માન્યા અને પોતાના કોઈ આત્મીયને મળતો હોય તેટલા બહુમાનથી પોતાની પાસે બેસાર્યા. નવાબના માણસો જગતશેઠ પ્રત્યે જે અદબ રાખતા તે કરતાં ભારકરના આ વિવેકમાં તેમને વધુ સ્વાભાવિકતા સમાવેલી હોય એમ લાગ્યું.

“ દક્ષિણના નૌજીવાનોનાં લોહીથી ખંગાળની ભૂમિ રંગાય એમ અમે નથી ઇચ્છતા. તમ જેવા જીવાનો માઆપોને મન વહાલા હોય તે કરતા ખંગાળ માતને તમે વધુ વહાલા લાગો છો.” જગતશેઠના હૈયામાં જે મનોભાવ હતા તે હોઠે આવ્યા.

“અમારા મા-બાપોને અમારાં શરીર બદલાં નથી. અમારી રજીબેરીના નાદ તેમને ઉન્મત્ત બનાવે છે. મરાડી-સામ્રાજ્યના મનોરથ તેમને પુત્ર તથા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે.” ભારકર એની સ્વચ્છ દંતપંકિત સમું નિર્મળ હાસ્ય હસ્યો.

“શહેનશાહ પોતે જો મરાઠાઓની ચોથ મંજુર રાખતા હોય તો પછી અમારાથી એની સામે શી રીતે વાંધો લઈ શકાય ? બોલો, બંગાળ, બિહાર ને ઓરીસાની ચોથના બદલામાં આપ કેટલી રકમ સેવા તૈયાર છો ?” જગતશેઠે સમાધાનીની શરૂઆત કરી.

“બાલાજીને તમે દસ લાખ આપી પાછો કાઢ્યો; પણ શ્રોત્રોનો આ પ્રતિનિધિ એમ નહીં છેતરાય.” પિતામહની પાસે બાળક લાડ લડતો હોય એટલી મધુરતાથી ભારકરે પોતાનો અસ્પષ્ટ નિશ્ચય દર્શાવ્યો.

“અમે તો સમજતા હતા કે અમારા બંગાળના જમાઇ-ઓમાં જ આવી મનોદશા હશે.” જગતશેઠે ધીમેથી ઉચ્ચાર્યું.

“એટલે ?” ભારકરે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“એટલે એમ કે અમારા જમાઇઓ, સાસરાની ગરજ નોંધને એટલા પૈસા પડાવે છે કે સાસરો ઘરબાર વિનાનો થઈ જાય, કરજમાં ડૂબી જાય કે બૂખે મરતો થઈ જાય તેની પણ તેમને દરકાર નથી હોતી. ત્રણ-ચાર કન્યાનો બાપ થયો એટલે અમારા બંગાળમાં કન્યાના બાપને ભીખ જ માગવી પડે !” જગતશેઠે આડકતરી રીતે બંગાળની સ્થિતિ સમજવવા માંડી.

ભારકર કંઈક સમજ્યો પણ ખરો; પરંતુ તે બંગાળની ‘ચોથ’ને કબજેરો ભાંડાર સમજતો હતો. તેણે કહ્યું:—

“ તો કંઈ નહીં. ખંગાળના એ સારા શહેર લૂંટશું તો પણ દસ લાખ કરતાં વધુ મોલ તો અવશ્ય મળી રહેશે. ”

“ લૂંટફાટ. ” તું નામ સાંભળતાં જ જગતશેઠના કાન ચમક્યા. તેમને રહેશે શીકો પડ્યો.

“ ખંગાળને લૂંટશે અને છતાં મરાઠી-સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના અભિલાષ રાખશે ? જગતમાં ક્યાંય લૂંટારાઓએ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં જાણ્યાં છે ? શિવાજીમહારાજના ભગવા ઝુંડાને સમસ્ત ભારતવર્ષ નમે છે, પણ એ ઝુંડો આજે તમારી લૂંટફાટથી કલંકિત બન્યો છે. એવા ઝુંડાના આશરે ઉભું રહેવું તે કરતાં પરદેશીના આશરો લોકો વધુ પસંદ કરશે. ” મરાઠાઓનાં ઉપરાઉપરી આક્રમણોનું સ્મરણ થતાં જગતશેઠ આવેશને વશ થયા. “ ખંગાળની દશા આજે તો તેના દુશ્મનોના દીલમાં પણ દયા આણે એવી છે. તેનું કાષ્ઠ ધણીધારી નથી. દિલ્હીમાં બેઠો બેઠો શહેનશાહ દેશને લૂંટાવી રહ્યો છે. આજે ખાલાજીને, કાલે રાધોજીને, તો પરમદિવસે અંગ્રેજ વેપારીને નવાનવા કરારો અને દસ્તાવેજો લખી આપે છે. બીજી તરફ જમીનદારો સ્વતંત્ર થતા જાય છે. ન્હાના ન્હાના સીપાઈઓ પણ જાણે સમ્રાટના સગા ભાઈ હોય એવા સ્વચ્છંદ માણે છે. ખંગાળની જ વાત હું કહી રહ્યો છું. ખંગાળ આજે ચારે કોરથી ચૂસાય છે. ખંગાળના લોહીથી તમે મહારાજાને સમૃદ્ધ બનાવવા માગો છો ? નિર્બળ ખંગાળના નિશ્વાસ ઉપર તમારાં અશ્વર્ય શોભશે ? અને ચિરસ્થાયી રહેશે ? ”

ભાસ્કર પંડિત ઝંખવાયો. વૃદ્ધ વૈશ્યનું હૈયું માતૃભૂમિની કંગાળીયત બેઠું ભીતરને ભીતર સળગી રહ્યું છે એમ તે સ્પષ્ટ બેઠું શક્યો. થોડીવાર પહેલાના અને અત્યારના જગતશેઠમાં જાણે બહુ ફેરફાર થઈ ગયો હોય તેમ તેને લાગ્યું.

ભાસ્કર ઇંગાળની ચોથમાંથી ઓછું કરવા તૈયાર થયો. પણ કેટલું ઓછું લેવું તેનો નિર્ણય ન કરી શક્યો. કહ્યું:—
“આવતી કાલે આપણે વધુ વિચાર કરશું—નવાબ અલીવર્દી—ખાં પણ લાલે આવે.”

જગતશેઠ સમ્મત થયા. તે દિવસ તો એમને એમ પસાર થઈ ગયો. વગર યુધ્ધે જો ઇંગાળની તીજોરીમાંથી થોડું ઓછું નાણું મળતું હોય તો તે લેવા ભાસ્કર પંડિત લલચાવ્યો. જગતશેઠની વાત સાંભળ્યા પછી તેનું હૃદય જરા કુણું બન્યું હતું.

બીજા દિવસનું પ્રભાત ઉગ્યું. માનકરાના મેદાનમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી હતી. એ શાંતિ ઉપર અટ્ટહાસ્ય કરતી હોય તેમ તાલવૃક્ષોની પંકિત કંપતી ઉભી હતી. ભાસ્કર પંડિતનું સૈન્ય યુદ્ધની આશંકા વગર નિશ્ચિત હતું. જગતશેઠ સાથે સંધીની સરતો ધડાય છે એ વાત કાઠથી છૂપી રહી ન હતી.

પહેર કરતાં પણ કંઈક અધિક દિવસ ચડ્યો હશે. જગતશેઠ અને અલીવર્દી—ખાં પોતાની ઇાવણીમાંથી બહાર નીકળ્યા. જગતશેઠે અલીવર્દી—ખાં સામે જોયું. તેની આંખો નીસાથી લાલ બની હોય અને સૂકા ઓહને પળે પળે પીસતો હોય એમ લાગ્યું. યુદ્ધના મેદાનમાં રોજની શાંતિ નિદ્રા ન મળી હોય એવી જગતશેઠે કલ્પના કરી.

ઇંગાળના બન્ને ભાગ્યવિધાતા આગળ ચાલ્યા. પંડિતની ઇાવણી પાસે પહોંચ્યા. પહેરેગીરોએ જગતશેઠને ઓળખ્યા અને સેનાપતિ પાસે જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. પંડિત પણ તૈયાર જ હતો. તેને અલીવર્દી—ખાં જેવા ઇંગાળના એક સાસકને નિહાળવાનો ઉમંગ હતો. જગતશેઠ જેવો પુરુષ

મધ્યસ્થ હોય ત્યાં સંધીની સરતો બન્નેને અનુકૂળ જ નીવડે એવી તેને ગદ્ય કાલથી શ્રદ્ધા બંધાયેલી હતી.

શે
ઠ

યુદ્ધનું મેદાન યુદ્ધની પહેલાં અને પછી પણ રહેલું અને સ્વાગતમાં પ્રેમીઓના વિરલ વિહાર તથા સંકેતસ્થાન જેવું જ હોય છે. આ જ ભૂમિ ઉપર વીરો પરસ્પરને ભેટ છે અને અંતે ત્યાં જ સ્થાયી મૈત્રી બંધાય છે. ભારસ્કર પંડિત યુવાન હતો, વીરતાના સહજ ગુણો તેને વર્ષો હતા.

કેટલીક પ્રાસ્તાવિક વાતચીત પછી ભારસ્કર પંડિતને પેશ્વાના પ્રતિનિધિરૂપે બંગાળ કેટલી ચોથ ભરી શકે એ મૂળ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. અલીવર્દી-ખાં આ બધો વખત કંઈ ઉડા વિચારમાં નિમગ્ન હતો. રોજનો ઉલ્લાસ તેણે ગુમાવ્યો હતો. દશે દિશાઓ તેને ખાવા ધાતી હોય એવી ગભરામણી તેના મોં ઉપર પથરાઈ હતી. સંસારની ઉપાધિ, રાત્ર્યના પ્રપંચો અને માથાઝીકથી કંટાળાને બાળે જીવનના છેલ્લા સૂત્રને તોડી નાખવા ઉતાવળો થયો હોય એવી કલ્પના થઈ શકે.

ભૂતના આવેશથી વિચ્છેદ બનેલો પરવશ માણસ એકદમ ઉઠે તેમ અલીવર્દી-ખાં બેબાકાઓ ઉઠ્યો અને વિજ્ઞાની ઝડપે મ્યાનમાંથી શમશેર ખેંચી ભારસ્કર પંડિતનું માથું ધડકી જૂઠું કરી નાખ્યું ! એક પળવાર તો જગતશેઠ કંઈ સમજી જ શક્યા નહોં. આકાશમાંથી વિજ્ઞાની પડે અને માણસ મુર્ચ્છિત બની જાય તેમ જગતશેઠના હોશકોશ ઉડી ગયા ! અલીવર્દી-ખાં જેવો સંજ્ઞન માણસ આ પ્રકારનો વિશ્વાસ-ધાત કરે એવી તો તેણે સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી નહોતી. એને અત્યારે આ શું સૂઝ્યું ?

“ અલીવર્દી-ખાં ? વિશ્વાસઘાત ? ” પાનાળમાંથી કચ્છ
આક્રંદ આવતું હોય તેમ જગતશેઠે કહ્યું.

“ મરાઠાઓ મુશિદાબાદ લૂંટી ગયા તેની સજા ! ”
અલીવર્દી અપરાધીની જેમ પોતાના મનની સાથે બળકડે.

આસપાસ બધે શાંતિ હતી. ભારકરને એક ચીસ નાખવા
જેટલો અવકાશ મળ્યો હોત તો પણ જગતશેઠ કે અલીવર્દી-ખાં
આટલા સહિસલામત ન રહેત. મરાઠી-સૈન્ય આ વિશ્વાસઘાતથી
તદ્વન અચાત હતું અને તેથી જ સુખી હતું. સમાધાનીની કાણો
ગણાતી હતી તેટલામાં જ અલીવર્દી-ખાં દગો રમી ગયો.

માનકરાના મેદાનમાં એ રીતે બંગાળના નવાબ અલી-
વર્દી-ખાંએ પોતાનો કલંક-સ્તંભ રાખ્યો. તેની આખી જીંદ-
ગીની સરળતા-સાધુતા ઉપર પાણી ફેંચ્યું !

આ ભયંકર વિશ્વાસઘાત જોયા પછી જગતશેઠ ફેતેહ-
ચંદનું હૈયું ચીરાઈ ગયું. અલીવર્દીની સામે ઉઘી આંખ કરીને
જોવાની પણ હિમ્મત ન આવી. રાજપ્રકરણી કામકાજમાંથી
તેમણે સદાને માટે મૌનવ્રત સ્વીકાર્યું. એમણે નિશ્ચય કર્યો કે-
“ બંગાળના જુરા ભાગ્યે જ અલીવર્દી પાસે આ ભયાનક ભૂલ
કરાવી છે. સારી થે શહેનશાહતને તેનું ઝેર ચડ્યા વિના નહીં
રહે. પ્રલયકાળના પડછાયા આ રીતે જ પડે ! ”

જગતશેઠ, એ બનાવ પછી વધુ વખત જીવી શક્યા નહીં.
અલીવર્દી-ખાં તો એક રીતે માનકરાના મેદાનમાં જ મરી
ગયો હતો. ભારકર મરીને અમર થયો અને અલીવર્દી જીવતાં
મૃત્યુની યંત્રણા વેદી રહ્યો. ત્રણ-ચાર વરસના આંતરે બંગા-
ળના એ બે ભાગ્યવિધાતા અનંતતામાં મળી ગયા.

અલીવર્દીને ત્રણ પુત્રોઓ હતી, એકે પુત્ર ન હતો. અલીવર્દીના લાઘ હાથ મહમદને ત્રણ પુત્રો અને એક પુત્રી હતી. અલીવર્દીની ત્રણે પુત્રીઓ હાથ મહમદના પુત્રો સાથે પરણી હતી. એ ત્રણે જમાઈઓ અનુક્રમે પટલામાં પૂર્ણિયામાં અને ઢાકામાં નવાખ નીમાયા હતા. અલીવર્દીને એક ખ્હેન હતી, તેના લગ્ન મીરજાદર સાથે થયા હતા અને મીરજાદર ખંગાલનો સીપાહસાલાર હતો. હાથ અહમદની પુત્રી આતા-ઉલ્લા સાથે પરણી હતી.

અલીવર્દીએ પોતાની હયાતીમાં જ, સીરાજ-ઉદ્દૌલાને (પુત્રીના પુત્રને) પોતાના પોખ્યપુત્ર તરિકે ઉછેરી મ્હેરો કર્યો હતો. અલીવર્દીએ તેને બચપણથી એટલા લાડમાં રાખ્યો હતો કે બે સારી સોખત અને સંસ્કાર ન મળે તો ખંગાળની મસનદ ઉપર તે વધુ વખત ટકી ન શકે એમ રાજદારીઓ પહેલેથી જ માનતા. એક વખતે, સીરાજ બ્યારે ચૌદ વરસનો હતો ત્યારે તેણે અલીવર્દીને-ખંગાળના નવાખને, એક ઓરડામાં પૂરી પૂરા પાંચ લાખ રૂપિયા આપે તો જ ઓરડામાંથી બહાર કાઢવાનો દુરાગ્રહ દાખવ્યો હતો. અલીવર્દી પાસે ગળવામાં એટલા પૈસા ક્યાંથી હોય ? જમીનદારો અને જગતશેઠ એટલું નાણું

આપવાને કબૂલ થયા ત્યારે જ અલીવર્દી ઓરડાંની ખંદાર આવી શક્યો. જમીનદારોએ પોતાના નવાખને છોડાવવા માટે જે પૈસા સીરાજને તે વેળા આપ્યા તેટલાથી તે સંતોષાયો નહીં. તેણે એક વધારાના કર તરિકે દર વરસે એટલા જ નાણાં જમીનદારો પાસેથી કઢાવવાનું નવું ધોરણ શરૂ કર્યું. આ તેના બાળપણનાં લાડ હતાં.

અલીવર્દીના ભાઈ હાજી અહમદે અશુભાખાદ અને પટ-ણીની સુબેદારી ભોગવી હતી. સરકારજ પછી તેને મુર્શિદાબાદના સિદ્દાસન ઉપર બેસવાની હોંશ હતી. પણ તે ફળીભૂત ન થઈ. છતાં પોતાના ભાઈ ઉપર એ કળશ ઢળે અને પોતાનો પુત્ર, પુત્ર નહીં તો પૌત્ર બંગાળનો ભાવી નવાખ બનશે એવી આશા રાખી રહ્યો.

અલીવર્દી-આં પોતાના સ્થાને સીરાજ-ઉદ્દૌલાને સ્થાપવાના છે એવી વાત ફેલાતાં સીરાજની માશીના પુત્રો, મીરજાફર, આતાઉલ્લા, વગેરે વચ્ચે બંગાળની ગાદી માટે હરિફાઈ ચાલી.

સીરાજની રાજનીતિ અને તેના અંગત ચારિત્ર વિષે ઇતિ-હાસવિવેચકોમાં પુષ્કળ મતભેદ છે. કોઈ તેને અતિ કૃશળ રાજદારી પુરૂષ તરિકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો કોઈ વળી તેને નરાધમ કહી વગોવે છે. કોઈ કહે છે કે સીરાજ, અંગ્રેજોનો વિરોધી હતો તેથી અંગ્રેજોએ તેને બચંકર માણસ ચીતર્યો. કોઈ કહે છે કે જગતશેઠ અને બીજા જમીનદારોના સ્વાર્થ ન સધાયા તેથી તેમણે સીરાજની સ્વાભાવિક મદદતા, અપવાદનાં ઘેરાં વાદળવતી ઘેરી રાખી. કોઈ કોઈ તો તેના દેખીતા દુશ્મણોનો બચાવ કરવાની પણ ધૃષ્ટતા કરે છે.

એટલું છતાં તે પૂરો વિલાસી, સ્વચ્છંદી અને અભિમાની હતો એ વિષે બહુ મતભેદ નથી. સીરાજના દરેક દુર્ગુણનો ખ્યાલ શોધનારાઓ પણ એ વાતની ના પાડી શક્યા નથી. સામાન્ય દિવસોમાં પ્રજા એ બધું નભાવી લેત. પરંતુ એ સંક્રાંતિનો કાળ હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રસૂતિની પીડા વેદી રહી હતી. એક તરફ અલીવર્દીનાં સગાંઓ, સીરાજની માશીના પુત્રો, તેમના અધિકારીઓ, પોતપોતાની પસંદગીના નવાખ સ્થાપવા કારસ્થાનો રચતા હતા; બીજી તરફ જગતશેઠ, જમીનદારો અને વેપારીઓનાં દીલ, જૂદાં જૂદાં કારણોને લીધે બેચેન બન્યાં હતાં. એટલામાં સીરાજે ઘોળે દહાડે, હુસેનકુલી-ખાં નામના એક સરદારનું મુશ્કિલાદની શેરીમાં ખૂન કર્યું ! તેનું શબ ખૂરે હાલે શેરીઓમાં રઝળાવ્યું ! પોતાના જ એક પ્રતિનિધિ-જનકીરામનું તેણે ઊંડેચોકે અપમાન કર્યું ! મોહનલાલ નામના એક ગૃહસ્થની બહેન-બંગાળમાં જે સૌથી અધિક સુંદરી અને ક્ષીણાંગી મનાતી હતી તેને પોતાના અંતઃપુરમાં આણી, મોહનલાલનું મ્હેં લાલચથી બંધ કરી દીધું. રાણી ભવાની નામની એક બહુ જ પવિત્ર અને પૂજ્ય ગણાતી વિધવાની પુત્રી-તારાને સીરાજે પોતાની શંખ્યાસહચરી બનાવવાની પ્રપંચબળ પાથરી ! તારા વિધવા હતી. તેને આ પ્રપંચની બાણ થતાં ગંગા કીનારે ચીતા સળગાવી, જીવતી બળી મુઘ ! આ બધાં કારણોને લીધે સીરાજ બંગાળનું દીલ જીતી શક્યો નહીં.

જગતશેઠ ફત્તેહચંદના બે પૌત્રો મહતાબચંદ અને સરપચંદ, રાજપ્રપંચથી અલિપ્ત રહી પોતાના વેપાર તરફ અધિક લક્ષ આપતા હતા. જગતશેઠ ફત્તેહચંદે જ પોતાના છેલ્લા દિવસોમાં મૃત્યુશંખ્યા ઉપર કહેલું કે “ બંગાળના દુર્ભાગ્ય

આડા હવે કોઈથી હાથ દધ શકાય એમ નથી. બને ત્યાં સુધી કોઈ રાજપ્રપંચમાં માથું ન મારતા. ”

એ વખતે મોગલ-સલ્તનતનો સૂર્ય અસ્તાચલની છેલ્લી ક્ષિતિબદ્ધે ખા ઉપર ચંબીને ઉભો હતો. મરણપથારીએ પડેલા માણસની દર્દશરી દ્રષ્ટિ જેવો તેનો આછો પ્રકાશ, દિલ્હીની ચાર દિવાલો વચ્ચે પૂરાઈ રહ્યો હતો. અહમદશાહ અને આદીલશાહ, મોગલ સામ્રાજ્યનાં એવાં જ છેલ્લાં એ કીરણો હતાં. અબ્દુલ્લીની ઉપરા ઉપરી સ્વારીઓને લીધે એ કીરણ પશુ ‘ઓલવાંઈ ગએલા’ અંગારા જેવાં બન્યાં હતાં. એટલું છતાં એ શહેનશાહો જગતશેકના પૌત્ર મહતાબચંદને, જગતશેકની પદવીથી સન્માનવાનું ન બૂલ્યા. મહતાબચંદ જગતશેકના પદે સ્થપાયા એટલું જ નહીં પણ તેમના બાપ સરપચંદ શહેનશાહની સ્વેચ્છાથી ‘મહારાજા’ બન્યાં. અંગાળના પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ “ પારસનાથ ટેકરી ” નું સંપૂર્ણ સ્વામીત્વ પણ આજ બાપઓને શહેનશાહી ફરમાનથી સોંપાયું હતું. જગતશેક મહતાબચંદે ઉત્તર હિંદ જેટલી જ દક્ષિણ હિંદમાં પણ વ્યાપારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હોય એવા કેટલાક ઐતિહાસિક આધારો મળી આવે છે.

છત્તાએ કે અનિચ્છાએ પણ તેમને અંગાળના રાજ-પ્રકરણમાં તણાવું પડ્યું. સીરાજ-ઉદ્દૌલાના સમયમાં, આપત્ત ધર્મના આવા જ કેટલાક વિકટ પ્રસંગો વચ્ચેથી તેમને પસાર થવું પડ્યું. અંગમૈયાની સેવા કરવા જતાં તેમને દેવળ સંપત્તિનાં જ નહીં પણ દેહનાંયે બલિદાન ધરવાં પડ્યાં.

સૌભાગ્ય અને સૌંદર્યે જે થોડાઘણાં નામેને ઇતિહાસમાં અમર કર્યાં છે તેમાં એક ‘ મોતીઝીલ ’ નો પણ સમાવેશ થાય છે. ઢાકાના નવાળ નવાળેસ મદમ્મદે ખૂબ દ્રવ્ય ખરચી આ મહેલ બનાવ્યો હતો. મોગલ રાજદરબારીઓનો ઉદ્યાન-વિલાસ જગજહેર છે. નવાળેસે મોતીઝીલના મહેલ તથા ઉદ્યાન પાછળ ઢાકાનો રાજભંડાર ઠલવ્યો હતો. નવાળેસ કરતાં તેની જોગમ-ધસીટા, ઘણી જ કલાપ્રિય અને ઉદ્યાસભરી હતી. ધસીટા-જોગમની નારી-હૃદયની કુમાર આ મોતીઝીલમાં મૂર્તિમંત બની હતી. સારોયે મહેલ કાળા સંગેમરમરનો બન્યો હતો. ઉદ્યાનનાં ન્હાનાં-મ્હોટાં અસંખ્ય ઝરણા ધડીતો પણ થાક લીધા વિના વર્ષાઋતુના સ્વાભાવિક સૂર આલાપતાં કુંજો અને લતામંડપોમાં બારે માસ વસંત વિહરતી. રાત્રીએ ન્યારે ખંડે ખંડે દીપમાળ પ્રકટતી, સુગંધી ધૂપથી દશે દિશાઓ ઉભરાતી અને ઉદ્યાનમાંથી તાજાં ખીલેલાં પુષ્પોની સુવાસ બહેકતી ત્યારે “ મોતીઝીલ ” માં માનવીનો વાસ હશે કે વાર્તા-માંની પરીઓતું વિલાસભવન હશે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે.

નવાળેસ ઢાકાનો નવાળ હતો, પણ તે રાજવંશભ ઉપર કારભારનો બધો ભાર સોંપી નિશ્ચિંત બન્યો હતો. નવાળેસ

અને ઘસીટાનું મીલન, કુદરતનો એક અકસ્માત હતો. નવાજેસ
'ભગવાનનું માણસ' હતો. રાજવલ્લભ ઢાકાથી જે રાજકર
મોકલતો તેનો ઉપયોગ ગરીબ-ગરબાંઓને અન્નવસ્ત્ર પૂરા
પાડવામાં તથા મંદિર કે મરિજદ બંધાવવામાં જ કરતો.
ઘસીટા એ ધાર્મિકવૃત્તિને એક પ્રકારની ઘેલછા ગણી કાઢતી.
ચૌવનની ઉદામતા અને વૈભવનો ધમંડ તેના વ્યવહારમાં તરી
આવતાં. 'મોતીઝીલ' એ રીતે સેવા અને વૈભવનું એક
વિચિત્ર સંગમક્ષેત્ર બન્યું હતું. નવાજેસ જેટલો લોકપ્રિય
હતો તેટલી જ ઘસીટા-બેગમ લોકબત્રીસીએ ચડી હતી.

એક રાત્રે મહિમાપુરની શેરીઓમાંથી એક બાદશાહી
પાલખી પસાર થઈ અને ક્યાંઈ અટક્યા વિના સીધી મોતી-
ઝીલ તરફ ચાલી ગઈ.

સીરાજના "હીરાઝીલ" ની જેમ અહીં હબસી કે
તુરકીનો સશસ્ત્ર પહેરો ન હતો. નવાજેસના 'મોતીઝીલ' માં
ગરીબમાં ગરીબ ગણાતો ફકીર કે બીખારી વગર પૂછ્યે જઈ
શકતો. નવાજેસના બારણાં અહોનિશ સૌને માટે ખુલાંજ
રહેતાં. તેને કોઈનો ભય ન હતો, કારણ કે તેને એક પણ
શત્રુ ન હતો.

પાલખી તેના આરોહી સાથે મોતીઝીલના ઉદ્યાનને
વીંધી, રંગભવન પાસે આવી પહોંચી. પાલખીમાંથી એક પુરુષ
બહાર આવ્યો. ધીમે ધીમે સંકેત્યાતા દીલે તે પગથીયાં ચડ્યો.
રંગભવનના સુગંધી તેલથી ભરેલા દીપકો પૂર્ણિમાની ન્યોત્સના
સાથે સ્પર્ધા રમી રહ્યા હતા. પાલખી ઉતરી લાવનારા ભૈયા
તરત જ ઉંચી આંખ ક્યાં વિના ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

“ પધારો, જગતશેઠ ! ” વીણાના ઝંકાર જેવા શબ્દો સાંભળાયા.

શે

ક

મહતાબચંદ્રે જોયું તો નવાજેસ મહમદની બેગમ-ધસીટા પોતે અતિથિને આવકાર આપવા સામેથી ચાલી આવતી હતી. તેને આથેથી જોતાં જ જગતશેઠને થયું કે ‘ મોતી-ઝીલ ’ જેવું ભવ્ય છે તેવી જ તેની અધિકારી, પણ જનવત્સ્યમાન છે. ધસીટા યૌવનની સીમા ઓળંગી ગઈ હતી, છતાં તેનો વિલાસ એ ઉણપ પૂરવા સતત મંથન કરતો. ઓલાતા અગ્નિને, છૂટાં છવાયાં તરણાં સળગતો રાખે તેમ વિવિધ વસ્ત્રાલંકાર, ધસીટાના રૂપરાશીને ઉછીનો ઉગ્રશ આપતાં. જે કેટલાક દમામ પ્રેક્ષકને જોતાં જ આઘાત કરે, તે આ બેગમમાં પુરેપુરું આધિપત્ય જમાવી રહ્યા હતા. જગતશેઠ, પ્રયત્ન કરવા છતાં બેગમની સામે મીટ ન માંડી શક્યા. દષ્ટિવિષ સર્પની સામે આવી ઉભા હોય અને અંતરમાં આછી આગ અનુભવતા હોય તેવી બેચેની અનુભવી રહ્યા.

ધસીટા બેગમ અને જગતશેઠનો આ પહેલો જ પરિચય હતો. બન્નેએ એકબીજા વિષે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું. ધસીટા માનતી કે મહતાબચંદ્ર માત્ર વેપારી નથી, શહેનશાહ તેની સલાહ સાંભળે છે. મહતાબચંદ્ર પણ બેગમના રાગરંગ અને વિલાસથી અજાણ્યા ન હતા.

“ જરૂરી કામ માટે મારે આપને અહીં બોલાવવા પડ્યા છે. ” બેગમ સાહેબે એક સુશોભિત પાટ ઉપર બેસતાં કહ્યું. અને તે સાથે જ સામેની તૈયાર બેઠક ઉપર બેસવાનું જગતશેઠને હાથના ધસારાથી સૂચવ્યું.

“ બંગાળના આપ એક દિતચિતક છે, શહેનશાહતના પશુ એક મહારથી છે; છતાં નજર સામે ગુજરતા અન્યાયો સાંખી લ્યો એને આશ્ચર્ય કહેવું કે કમનસીબી કહેવી એ સમજાતું નથી. ” બેગમ પ્રશંસાની સાથે સ્નેહમિશ્રિત ઠપકો આપતી હોય એમ બોલી.

મહતાબચંદે બાદશાહી રંગમહેલનાં રહસ્યો માત્ર કાનેથી સાંભળ્યાં હતાં. આવા માયામંદિરોમાં આવતાં પહેલાં કેવાં અભેદ કવચ પહેરવાં પડે તે તેમને સમજાયું. સ્નેહ, પ્રીતિ, પ્રશંસા અને ઠપકાના જે જે તીર છૂટે તે ઝીલવા તેઓ સવિશેષ સાવધ બન્યા.

“ સીરાજની આ હેવાનીયત ક્યાં જઈ અટકશે તે કંઈ કહી શકશો ? ” બેગમ જાણે પોતાના આત્મીય પાસેથી આગ્રહ પૂર્વક જવાબ માગતી હોય તેમ મહતાબચંદ સામે તાકી રહી.

“ એ બિચારો હજી નવો નીશાળાયો છે. અલીવર્દી-ખાંના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પડતો, આખડતો પશુ રાજધુરા ઉચકશે અને આપના જેવાં સગા-સ્નેહીઓની સહાય હશે તો કાલે બધું થાજે પડી જશે. હજી ગઈ કાલ સુધી જે માતા-મહના બોળામાં બેસી લાડ જ લડ્યો છે, સ્વાર્થીઓના સહવાસે માત્ર મોજશોખ જ શીખ્યો છે, તેની પાસેથી આપણે વધુ શી આશા રાખી શકીએ ? સુધરવાની તક તો આપણે આપની જોઈએ ને ? ” જગતશેઠ મહતાબચંદે નિષ્પક્ષભાવે ઉચ્ચાર્યું.

“ તમને અત્યારે આશાવાદ સૂઝે છે ! અને તમે જેને આવતી કાલ માનો છો તે એક મહિના પછી હિંગે કે એકસો વરસ પછી હિંગે તેની ચિંતા તમારે શાસાત ગાખવી જોઈએ ? ”

તમારા કુરોડોના વેપારમાં એક પાછનીયે ખોટ જતી હોય અને આશાવાદના શિખર ઉપર આમ નિશ્ચિતપણે ઊભા રહેો તો હું તમને શાખાસ કહું ! ભલેને ભલભલી દૂળવધુઓની લાજ હુંટાય, ભલે મુશિદાખાદની શેરીઓ વગરકારણે લોહીથી છંટાય, ભલે આકાશ-પાતાળ એકાકાર થઈ જાય; તમારી પેઢીઓ સહિસલામત રહે ત્યાંસુધી દેશની કે રાજ્યની તમને શું પડી હોય ? તમારી ઉપર દેશની શાંતિનો આધાર છે એમ માનવામાં અમે જ ભૂલ કરી હતી, એમજ ને ? ” દૂશળ નટને પણ શરમાવે એવી છટાથી ઘસીટા-બેગમે વ્યર્થ આકોશનો અભિનય શરૂ કર્યો. મહતાળચંદ કંઈકે બોલવા જતા હતા, પણ ગમે તે કારણે ગળામાં શોષ પડ્યો. જે વખતે એતરફ ન્હાની મ્હોટી રાજ્યક્રાંતિઓ ચાલતી હતી તે વખતે પણ જગત શેઠની પેઢીની આખર અખંડ રહી શકી હતી, એટલું જ નહીં પણ પરદેશી વેપારીઓ જગતશેઠને વેપારીઓના એક ચક્રવર્તી જેવા જ સમજતા, એ વાતનો ઇન્કાર કરી શકાય એવી સ્થિતિ ન હતી. ઘસીટા-બેગમે જગતશેઠના બરાબર મર્મભાગ ઉપર જ ધા કર્યો હતા. એમને એ વખતે બે વિચાર આવ્યા: બેગમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંભળાવી દેવું કે ‘ હું આ રાજકારણમાં મુદ્દલ ભાગ લેવા નથી માગતો ’ અથવા તો ‘ સીરાજ અને પેઢીના વ્યાપાર એ બે સ્વતંત્ર વસ્તુ છે ’ એવી મતલબનો ફોડ પાડવો: પણ બંને ત્યાંસુધી મૌન રાખવાની વૃત્તિએ અંતે જોર કર્યું.

જગતશેઠને વિચારમુગ્ધ જોઈ ઘસીટા વધુ આશાવંત અને મક્કમ બની. સ્ત્રીચોચિત મૃદુતાની મદદ લેતાં તેણીએ કહ્યું:—
 “ સીરાજ અલીવર્દી-ખાંનો સગો છે તો શું અમે આકાશ-માંથી પૂંછડીયા તારાની જેમ ધરતી ઉપર આવી પડ્યાં છીએ ? હું પણ અલીવર્દી-ખાંની જ ન્હાની અને લાડીલી પુત્રી હતી

અને છું, હું પુત્રીરૂપે જન્મી એ જ મારો વાંક અને એ વાંકની ખાતર સીરાજ અમારા ખજાના હુટે, અમારાં માણસોને કુતરાના મ્હોતે રહેંસી નાંખે અને એમ છતાં આપના જેવા સમર્થ પુરુષોના પેટનું પાણી પણ ન હાલે ! ” આટલું કહેતામાં બેગમની પાંપણો આંસુથી ભીંજાઈ. તેના પતિનો ભંડાર, સીરાજે પૈસાના લોભે હુંટયો હતો અને બેગમના પોતાના એક વિશ્વાસુ કારભારીનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો એ બંને પ્રસંગોનું સ્મરણ થતાં તેને રોવું આવ્યું.

આકોશ અને અભિમાન ન્યાં નિષ્ફળ નીવડ્યા ત્યાં આ આક્રંદે વિજય વર્તાયો ! મહતાબચંદની સહાનુભૂતિ પીગળવા લાગી.

“ નવાજેસને ખંદગી, ખેરાત અને મૌન સેવાના ક્ષેત્રમાંથી ખેંચી, બંગાળની મસનદ ઉપર બેસારવો એ તેની ઉપર જીલમ ગુજારવા જેવું નથી ? એવા ફકીર પુરુષથી અત્યારના વિકટ સંયોગોમાં ત્રણ મ્હોટા પ્રાંતોનો કારભાર થઈ શકશે ? એનું હૃદય પુષ્પ જેવું કામળ છે, પણ વજ્ર જેવો હાથ જોઈએ તે ક્યાંથી લાવશે ? ” મહતાબચંદ, ધસીટા-બેગમના પતિ નવાજેસ મહમદને ઓળખતા હતા. એની ઉદારતા, આતિથ્યસેવા ભદ્રિકતા અને શાંતિપ્રિયતા ઘેર ઘેર ગવાતી હતી. તે ઢાકાનું રાજતંત્ર પણ ખરાખર ચલાવી શકતો નહોતો, તેથી જ તે રાજધાની મુશિદાબાદમાં આવીને રહ્યો હતો. સાધુઓ, ફકીરો, ભિક્ષુકોની સેવાભક્તિમાં જ તે પોતાના દિવસો ગાળતો.

“ નવાબો જનમતા નથી, તમારા અને મારા જેવા જ તૈયાર કરે છે. દિલ્હીનું ફરમાન નવાજેસને મેળવી આપો અને જુઓ કે આજનો નવાજેસ અલીવર્દી કે મુશિદને બૂલાવે છે કે નહીં ? ” બેગમે જગતશેહને આટલી મ્હોટી રાતે શા સાફ બોલાવ્યા

હતા તે બેદ ખુલ્લો થયો. મહતાબચંદ દિલ્હીના શહેનશાહને ભલામણ કરીને બંગાળની નવાબીનો પરવાનો મેળવી આપે એ સિવાય આ મંત્રણાનો બીજો કંઈ અર્થ ન હતો.

“ પૂર્ણિયાનો શૌકતજંગ પણ એજ ખટપટ કરી રહ્યો છે, સીરાજ, શૌકત અને નવાબેસ એવા ત્રણ પક્ષો પડી જશે. દારૂડીયાના દાવ જેવી રમત મંડાશે. એમાં કોઇનું ભડું નહીં થાય. ” મહતાબચંદ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

“ ખરું, પક્ષોથી બહીવાનું નથી. ” દિવાલ પણ ન સાંભળી. શકે એટલી ધીમાશયી બેગમે કહ્યું: “ આપણો પક્ષ જેટલો બળવાન છે તેટલો બીજા કોઇનો નથી. જાણો છો કે ઠાકનો અમારો રાજવલ્લભ, છ છ મહિના થયાં કેટલી અને કેવી તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે ? એનો સગો ભાઈ આજે કલકત્તામાં જઈ વસ્યો છે. ત્યાં તે અંગ્રેજોની મદદ મેળવશે. સીરાજ એને પકડવા માગે છે; પણ કૃષ્ણવલ્લભ પકડાતાં પહેલાં તો સીરાજ પોતે જ જંગલોથી જકડાઈ અંધારા ભોંયરામાં જઈ પડ્યો હશે ! ” સૂર્યનો પ્રકાશ ન પહોંચી શકે એવા એક અંતઃપુરમાં વસનારી બાઈ આટલા ઉંડા પાણીમાં રમે છે એ જોઈ જગતશેઠ મહતાબચંદ દિગ્મૂઢ બન્યા. બંગાળની મસનદની આસપાસ કેટકેટલાં કાવતરાં રચાઈ રહ્યાં છે તેવું તેમને લાગે થયું.

“ બોલો, તમે શું સાચ આપશો ? શહેનશાહનું ફરમાન લાવી આપશો ? ” એટલું કહી ધસીટા ચૂપ રહી.

મહતાબચંદ મુંઝાયા. તેઓ સીરાજને માટે નહીં, પણ પૂર્ણિયાના શૌકતજંગ માટે નવાબીનો પરવાનો મેળવવાના વિચારમાં હતા. ધસીટા-બેગમ, કલકત્તાની કાઠીવાળા અંગ્રેજોની

મદદ મેળવી રહી છે એ જાણ્યા. પછી શૌકત અને નવાજેસ વચ્ચે કોને પસંદગી આપવી એ એક ચુંચવણ ઉભી થઈ.

“એટલું જની શકે: હું સામે જઈને કોઈને માટે શહેન-શાહને લલામણુ ન કરું. સીરાજને માટે નહીં તેમ શૌકત માટે પણ નહીં.” જગતશેઠે વચ્ચે તોડ કાઢ્યો.

“તમારે અમને અંદર અંદર લડાવી મારવા છે, એમજ કહી નાંખોને ?” માતીઝીલની અધિષ્ઠાત્રી જરા બીપણુ રૂપ ધરી રહી.

મહતાબચંદ એ વિષે બેદરકાર રહ્યા. ખટપટનાં આટલાં ઉઠાં મૂળ ઉતર્યાં હોય ત્યાં આંતરવિગ્રહ અનિવાર્ય છે, એમ સમજવા છતાં તેમણે વાતને રહેજ પલટાંવી:

“પણુ સખજ પક્ષને પરવાનાની પરવા શા સાર હોય ? દિલ્હીની શહેનશાહત અને તેનો પરવાનો એ બધું પૂછવા કે જાણવા લોકો શું નવરા બેઠા છે ? સૌ સમજે છે કે શહેન-શાહનો પરવાનો કેવળ કાગળને જ શોભાવવા પુરતો છે. પ્રજાની પ્રસન્નતા જેની ઉપર ઉતરે તે વગરપરવાને પણ અંગાળનો નવાબ બની શકે છે.”

“કીક છે. સીરાજને માટે પરવાનો નહીં મેળવો તો પણ અમારે મન તમે અમારા જ છો એમ માનશું.” ધસીટા કડવી દવા ગળા નીચે ઉતારતી હોય એમ બોલી અને અક-ળામણુ તથા ઉકળાટને લીધે થાકી ગઈ હોય તેમ પાછળ રહેલા ઈંચા તટ્ટીયા ઉપર માથું નાંખ્યું. દીપમાળાના સીધા કીરણો તેનાં અમિત વદન અને આભરણોને વધુ ઝલકદાર બનાવી રહ્યાં.

જગત

શે
ઠ

જગતશેઠ મહતાબ્બચંદ અને ધસીટા-એગમનો તે દિવસનો વાર્તાલાપ એ રીતે પુરો થયો; પણ તે પછી જગતશેઠ વધુ સાવધ થયા. દિવસો વહેતા ગયા તેમ તેમ આણકલ્યા છૂપા ભેદો તેમની પાસે પ્રકટ થવા લાગ્યા. શૌકતનગ ખુશી રીતે સીરાજ વિશ્વ પડ્યો હતો. રાજવલ્લભ છુપી રીતે અંગ્રેજો સાથે મસલત કરતો હતો. મીરજીર ખડારથી વઘાદારીનો દંભ રાખવા છતાં સીરાજનું સત્યાનાશ વાળવાનો નિશ્ચય કરીને જ બેઠો હતો. ફત્તેહચંદ જગતશેઠ કહેતા હતા તેમ સારા ચે નવાબી રાજતંત્રની રજેરગમાં છુપું કાતીલ ઝેર પ્રસરતું હતું. જમીનદારોની અકળામણ પણ વધતી જતી હતી. તેમને એક યા બીજા કારણે એકાદ પક્ષમાં લબ્યા વિના છુટકો ન હતો.

જગતશેઠનો અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથેનો પરિચય વધતો જતો હતો. અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો પણ નાણાંની જરૂર પડતી ત્યારે જગતશેઠનાં પગથીયાં ધસતા. રાજદારી ખટપટ મહતાબ્બચંદને પહેલેથી જ પસંદ ન હતી. વિદેશી વેપારીઓ સાથે વ્યાપારના સૂત્રથી બંધાવા છતાં રાજપ્રકરણી ચેપથી બચી શકાય એવો કાઈ ધલાજ ન રહ્યો. રાજમહેલોમાં ઉછરેલી એ મહામારી ભેતભેતામાં વેપારી ખેઠીઓ અને જમીનદારોની કચેરીઓ સુધી વ્યાપક બની. માણસ શ્વાસોચ્છવાસથી બચી શકે તોજ અંગાળની અત્યારની ખટપટથી બચા શકે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ !

(૧૫)

એ દિવસોમાં એક સાંજે, કલકતા તરફથી એક હોડી મહિમાપુરના ઘાટ પાસે આવી ઉભી રહી. થોડીવારે અંદરથી એક માણસ ઉતર્યો. ઘાટ ઉપર બહુ બીડ ન હતી. અંધકાર ઉતરતો, હતો તેમ ઘાટ ઉપરનાં સ્ત્રી-પુરુષો ઝટ ઝટ ધર તરફ જવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. આ નવા આવનારને જાણે કંઈ જ ઉતાવળ ન હોય એમ તે પાછો હોડી ઉપર ગયો અને બૂંધથી કોઈ વસ્તુ રહી ગઈ હોય તેમ પોતાનો સામાન તપાસવા બેઠો. ક્યાંક સુધી તેણે એકની એક ચીજ બે-ત્રણ વાર જોઈ. ઘાટ પ્રાયઃ નિર્જન થયો અને અંધારામાં આંધેથી કોઈ ઝાંઝાળા શકે નહિં એમ લાગ્યું ત્યારે તેણે ઘાટ ઉપર ફરીવાર પગ ચૂક્યો અને સંકોચાતા દીલે ઝાંઝાળા વધ્યો.

એ મુસાફર માનતો કે મહિમાપુરમાં કે મુર્શિદાબાદમાં તેને કોઈ ઝાંઝાળા નહોતું હોય, પણ લોકવાયકા અને જૂદી જુદી રીતે ઝાંઝાળા વધતી:

કોઈ કહેતું કે “ એ જામુસ છે, આઠ-પંદર દિવસે વેશ પલટીને આવે છે.” કોઈ નિશ્ચિત રૂપે કહેતું કે “ એ મૂળ પંજાબી છે : જગતશેઠની કૃપાથી વેપારમાં પાંચ પૈસાં કમાયો છે : જરા ખેપાની છે એટલે લોકો બહેમાયાં છે, એટલું જ.”

કોઈ એમ પણ માનતું કે “સીરાજને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવા માટે જ તે આવ-જા કરે છે અને અંગ્રેજ પેઢીનો પગાર ખાય છે.”

આજે તો એ અનિશ્ચિત અફવાઓનો ઉકેલ ઇતિહાસે કરી નાખ્યો છે. એ મુસાફરનું ખરું નામ ઉમાચરણ. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ તેને અમીચંદના નામે ઓળખે છે. મૂળ તો એ પંજાબનો વતની હતો. પણ વેપાર ધંધાને લીધે કલકત્તામાં આવી વસ્યો હતો. કેટલાકોએ તેને જ જગતશેઠ તરીકે ઓળખાવી જૈન જગતશેઠ-મહતાબચંદ અને કુતેહચંદ વગેરેના નિર્માણ જીવન ઉપર મેશ ભૂંસી છે. કેટલાકોએ “અમીચંદ” ના મિત્ર “માણેકચંદ” ને જગતશેઠ માની જૈન જગતશેઠ વિષે ખોટાં આળ ફેલાવ્યાં છે. આ માણેકચંદ વસ્તુતઃ અલીનગર (કલકત્તા)નો એક ફોજદાર હતો. પાછળથી તે અંગ્રેજોના પક્ષમાં જઈ મળ્યો હતો. એ માણેકચંદ જુના ગ્રંથોમાં મહારાજ માણેકચંદ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ઉમાચરણ અથવા અમીચંદના સંબંધમાં જે પ્રમાણભૂત હકીકતો મળી આવી છે તે જોતાં તેને રખડુ કે સામાન્ય વેપારી કહી શકાય નહીં. ફ્રેંચ મુસાફર ઓર્મ કહે છે કે તેનું વિશાળ મકાન એક રાજમહેલની ઉપમાને યોગ્ય હતું. તેની અંદર સેંકડો ઓરડાઓ હતા. તેના પુષ્પોદ્યાનમાં ફુલઝાડ પાર વિનાનાં ઉગતાં અને હથીઆરબંધ ગ્રહરીઓ તેના મકાનની આસપાસ અહોનિશ પહેરો ભરતા. અંગ્રેજોએ પણ શર-આતમાં તેને એક મહારાજ જ માનેલો. આ પ્રમાણે વૈભવ-સંપન્ન હોવા છતાં તે અંગ્રેજોના આશ્રયે જઈ રહ્યો. અંગ્રેજોના અભ્યુદયમાં પોતાનો અભ્યુદય સમાએલો છે એમ માનવા લલચાયો. “ધનની અપાર તૃણા” સિવાય એ વર્તનનો ખીજ કોઈ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી.

ઉભાયરણને આવતો જોઈ જગતશેઠ રહેજ લેવાયા. અગ્રિય અતિથિને યોગ્ય હંડા આવકારના શબ્દો તેમના મ્હોં-માંથી સરી પડ્યા. અમીચંદના સંદેશમાં લોહીઠિકાળા વિના ખીણું શું હોય, એમ તેમને થયું. પહેલાંની જેમ તે આજે નવાખના માણસોની નજર ન પડે એવી રીતે ચોરી છૂપીથી આવ્યો હતો તેમ તેનું-ભવગ્રસ્ત મ્હોં કહી આપવું હતું.

“કિલપેટ્રીક સાહેબે કહેવરાવ્યું છે કે હવે બધા આધાર આપની ઉપર છે. નવાખને સમજાવી શાંત કરવા એ આપના વિના ખીણ દોષથી બની શકે એમ નથી.” અમીચંદે કોષ પશુ જાતની પ્રસ્તાવના વગર, કલકતાની કોડીવાળા અંગ્રેજ અમલદારોનો સંદેશ સંભળાવ્યો.

“બે વરસ પહેલાં એમ હતું. કિલપેટ્રીક સાહેબને કહેજો કે હવે જગતશેઠનું તો માત્ર ખોળાયું જ રહ્યું છે, અંદરનો આત્મા હીડી ગયો છે. ખોળા વાલીદ કે મહારાજા માણેક-ચંદથી ન બન્યું તે જગતશેઠથી બનવું અશક્ય છે. સીરાજ આજે ધવાયેલી સિંહણની જેમ છંછેડાયો છે. કલકતા અને કાસીમબજારની વાત દૂર રહી, આવતી કાલે મુર્શિદાબાદ કે મહિમાપુરની શી દશા થશે તે પણ કોણ કહી શકે તેમ છે ? સીરાજને પાકો વ્હેમ ગયો છે કે અંગ્રેજો, સીરાજના દુસ્મનોને મદદ આપી રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજોની વકીલાત કરવી એ સીરાજનો કોષ વિના કારણે બ્હોરી લેવા બંદોબસ્ત છે.” જગતશેઠે સાફ શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું.

“અંગ્રેજો સાથે શત્રુતા દાખવી સીરાજ, બંગાળની મસનદ કેટલા દિવસ જાળવી શકશે ?” અમીચંદે અંગ્રેજની વકીલાત આદરી.

“શત્રુતા ? એની શરૂઆત કાણે કરી ? બર્દવાનના મહારાજ તિલોકચંદ્રના મહેલને અંગ્રેજ અમલદારે તાળાં લગાડ્યાં અને તિલોકચંદ્રએ બર્દવાન પ્રગણામાંથી અંગ્રેજ માત્રને હાંકી કાઢ્યા ત્યારે અંગ્રેજોના પક્ષમાં ઉભા રહી તિલોકચંદ્રને ઠપકો આપનાર કાણ હતું ? એ સીરાજ અંગ્રેજોને દુશ્મન શા સારું બનાવે ?” મહતાબચંદ શેઠે ઉકળતા અંતરે ઉદ્દગાર કહાડ્યા.

અમીચંદ બિચારો ચીકીનો ચાકર હતો. તેને પોતાના થોડા સ્વાર્થ સિવાય બીજી કંઈ લાંબી ગતાગમ ન હતી. બર્દવાનના મહારાજ તિલોકચંદ્રવાળા પ્રકરણે વધતા-ઓછા અંશે બધા જમીનદારો અને વેપારીઓના દીલ ઉપર જીજ્ઞાસુ અસર કરી હતી. ખરી રીતે મહારાજ તિલોકચંદ્રનો કંઈ જ અપરાધ ન હતો. મહારાજનો એક સાધારણ નોકર, અંગ્રેજ પેઢી સાથે વેપાર કરતાં ખોટમાં આવી પડ્યો, પેઢીના નોકરોને મુદતસર પૈસા ચૂકવી શક્યો નહીં. આથી અંગ્રેજ પેઢીના અમલદારો આઘોપાઘો વિચાર કર્યા વિના મહારાજના મહેલ ઉપર જપતી લઈ ગયા. એ વખતે તિલોકચંદ્ર બર્દવાનમાં રહેતા હતા, મહેલ ખાલી પડ્યો હતો. પણ મહારાજને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓ ખૂબ ગુસ્સે થયા અને બર્દવાનના પ્રગણામાં જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજ પેઢીની દુકાન હોય ત્યાં ત્યાં તાળાં લગાડવાનાં ફરમાન છોડ્યાં. અંગ્રેજો મુંઝાયા. તેઓ અંગાળના નવાબ-સીરાજના શરણે ગયા. સીરાજે અંગ્રેજોનો પક્ષ લીધો. તિલોકચંદ્રને ઠપકો આપ્યો અને પેઢીની દુકાનો ખોલાવી. જમીનદારો આનો અર્થ સમજી શક્યા નહીં. તિલોકચંદ્ર દેખીતી રીતે નિર્દોષ હતા, છતાં અંગ્રેજોનો પક્ષ લઈ સીરાજે મહારાજને શા સારું ધમકાવ્યા ? જમીનદારોને એ વાત ન રહી.

પણ અમીચંદ કંઈ ન્યાય તોળવા નહોતો આવ્યો. એની દષ્ટિ આડે દ્રવ્યમોહનાં પડળ ફરી વળ્યાં હતાં. અંગ્રેજ પેદીનો તે બચાવ કરી શક્યો નહીં. કહ્યું:

“ અંગ્રેજો વેપારીઓ છે. એમનું હિત જળવાશે તો આપણું વેપાર-ઉદ્યોગ અધિક પ્રમાણમાં ખીલશે. આ નવાબો અને મુબાઓનો શો ભરંસો રાખી શકાય ? ” અમીચંદે આખી વાતનો ગૂઢ મર્મ ઉકેલ્યો.

“ એ આંક હું નથી લખ્યો. એક વેપારી બીજા વેપારીનું હિત ચિંતવે એ માત્ર મોહાની વાતો છે. અને વિદેશી વેપારીઓ આ દેશના વેપારીઓનું કલ્યાણ કરે એ તો કસાઈ; કૂકડા કે બકરાનું કલ્યાણ ચિંતવે એના જેવું છે. પણ એ તો બેયું જાંશે, સૌનાં ભાગ્ય સૌની પાસે છે. ”

જગતશેઠ મહતાબચંદ આજે ઘણા દિવસે પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવતા હોય એમ અમીચંદને લાગ્યું. ઉદાસ, ચિંતા-તૂર અને તટસ્થ જેવા લાગતા જગતશેઠે અકસ્માત આત્માનો અવાજ સાંભળ્યો. હોય અને તેનો જ અનુવાદ કરતા હોય એવી તેની પર છાપ પડી.

અમીચંદ બોલી ઉઠ્યો: “ એ વાત બરાબર છે. પણ હું પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહું છું કે અંગ્રેજો આપના પ્રત્યે બહુ જ માન અને શ્રદ્ધાની નજરે જુએ છે. વાતવાતમાં આપનું નામ બોલે છે, આપની ઉપર જ બધું નિર્ભર છે. ”

“ અમીચંદ ? હું તમને આટલું જ શીખવી રાખું છું કે શબ્દોની ઇન્દ્રજાળનો મોહ મૂકી દેજો. આપણે તો વસ્તુ-

ઓના વ્યાપાર કરીએ છીએ, પણ આ ગોરા વેપારીઓ વાક્યોના વેપાર કરી જાણે છે. તમે કહો છો તેમ જો મારી ઉપર જ આધાર રાખતા હોય તો મારા પગ ઉપર જ પેઢીના અમલદારો કુહાડો ઉગામી રહ્યા છે એ વાત માની શકશો ? ”

જગતશેઠના આ શબ્દો સાંભળી અમીચંદ અમક્યો. “ આપને કોઈએ ખોટી ખાતમી આપી છે. અંગ્રેજોને આપને પોતાના જ સમજે છે. ”

“ તમે મને મોંમાં આંગળા નાખીને બોલાવો છો, તમારા કલકત્તાના ગવર્નર હોલ્વેલ સાહેબ મુશ્કિલાતોની અમારી ટંકશાળ તોડાવી, તેને બદલે પોતાની ટંકશાળ કલકત્તામાં સ્થાપવા દિલ્હીના શહેનશાહ સાથે સંદેશા ચલાવી રહ્યા છે. એમને એકલો વેપાર નથી વધારવો, નાણાં પણ પોતાનાં જ ચલાવવાં છે. આ તો કીક છે કે અમારા પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠા ઉપર આજે નબી રહ્યા છીએ, નહિંતર એમનું આસે તો સૌ પહેલાં આપણી જ હરેરાજી બોલાવે. દિલ્હીના દરબારમાં લાંચ-રૂસ્વત આપવા બે લાખ રૂપિયા તો એ લોકો વેરી ચૂક્યા છે. ”

અમીચંદને માટે આ વાત તદ્દન નવીન હતી. તે અંગ્રેજ વેપારીઓને દેવદૂત સમજતો જગતશેઠના શબ્દો વિષે તે શંકા કરી શક્યો નહીં, તેમ બીજી તરફ ગોરા વેપારીઓ વિષે અશ્રદ્ધા પણ આણી શક્યો નહીં. એક તરફ શ્રદ્ધા અને બીજી બાજુ સ્વાર્થ. અમીચંદની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી બની.

“ ત્યારે આપ શું અમને કોઈ પ્રકારની સહાય નહીં આપી શકો ? ” અમીચંદે છેલ્લો પ્રશ્ન મૂક્યો.

“હું એક સરતે મારું બધું વળન અંગ્રેજોના છાત્રામાં મૂકવા તૈયાર છું.” જગતશેઠે કહેવા માંડ્યું, “પહેલાં તો પેરીન નામનો કોઈયો તોડી નોખવો, બીજું નવાબના દુશ્મનોને કલકત્તા કે કાસીમબજારમાં આશ્રય ન આપવો, અને ત્રીજું એ કે કંપનીના માણસો પરવાનાના નામે પ્રજાને છેતરે છે, ધમકાવે છે એ બંધ કરવું. આ સરત કશુલ હોય તો સીરાજને સમજાવવાનું સાદસ કરું.” જગતશેઠે પોતાનો નિષ્કર્ષ સંભળાવ્યો.

“પણ સીરાજ કેટલા દિ ટકવાનો હતો ?” અમીચંદે પાછળ જોયું. સદ્ભાગ્યે તેની વાત સાંભળનાર બીજું કાંઈ ન હતું.

“એ ખટપટમાં હું પડવા નથી માંગતો. બાંકી તમે એમ માનતા હો કે સીરાજ કુંક ભેગો, હડી જશે અને એને આ વાતની કંઈ જ ખબર નથી; તો એ તમારી ભૂલ છે. તેના જાસુસો ઠેકઠેકાણે ફરે છે. અને હમણા હમણા તો તે એટલો સાવચેત બની ગયો છે કે દારૂ ને ગાનતાનને પણ તિલાંજલી આપી બેઠો છે. તે પોતાની સ્થિતિ બરાબર સમજે છે.” જગતશેઠે પરિસ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ આપતાં કહ્યું.

નિરાશ બનેલો અમીચંદ વંધુ વાતચિત કરી ચક્ર્યો નહીં. પોતાના ગૌરાંગ દેવાને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા તેજ રાત્રે કલકત્તા રવાના થયો.

પણ બીજા દિવસથી જગતશેઠની ઉપર રાહુની કરડી નજર પડી. સીરાજને ખટપટની ગંધ આવી-તેણે તત્કાળ જગતશેઠને દરબારમાં બોલાવ્યા.

સીરાંજ આજે સળગતા દાવાનળની વચ્ચે બેઠો હતો. તેને કોઈ અંતરતું સગું ન હતું, તેમ કોઈ મિત્ર પણ ન હતો. અલીવર્દી-ખાંજે મૃત્યુશય્યા ઉપર સૂતાં જે સલાહ આપી હતી તે હજી તેના કાનમાં ગુંજી રહી હતી. કમનસીબે એ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો તેને અવકાશ ન મળ્યો. રતેહીઓના જીલ્લમ સહવાને તે તૈયાર હતો, પણ એ રતેહીઓ સીરાંજના લોહીના તરસ્યા હશે એમ તેને નહોતું સમજાયું. તેની માશીનો દીકરો બાધ શોકત પૂર્ણિયામાં રહીને વિપ્લવ જગાવી રહ્યો હતો. સીરાંજ એકલે હાથે આ બધા શત્રુઓની સામે શી રીતે થઈ શકે ? આજે તો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે “ સ્વ-દાર માત્રને કાંટાની જેમ ઉખેડીને દૂર કરવા. ”

“ છ-છ મહિના થયાં, દિલ્હીનો પરવાનો મેળવવાનો તમે કંઈ પ્રયત્ન નથી કર્યો. ” સીરાંજને પરવાના વિના કંઈ અટકી રહ્યું ન હતું. પરવાના વિના પણ તે ખંખાળનો નવાજ હતો. પરવાનામાં એવી કોઈ ગુપ્ત શક્તિ ન હતી કે સીરાંજને દાવાનળમાંથી બચાવી લે; પરંતુ હવે તે મુસદ્દી બનવા માગતો હતો. જગતશેઠ ઉપર ખુલ્લો આક્ષેપ મૂકવાને બદલે આડકતરી રીતે તેમને અપરાધી ઠરાવવાની અને ન્યાયનું નાટક ભજવવાની યુક્તિ વાપરી.

એ વખતે બીજો આલમગીર દિલ્હીની ગાદીએ હતો. પણ તે વૃદ્ધ અને નબળો હોવાથી મહમ્મદશાહની વિધવા રાજતંત્ર ચલાવતી. યુવાન વજીરો જનાનખાનાની ખટપટનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા. પંજબ અને રોહિલાની રૈયત મરાઠા તેમજ અબ્દાલીના જીલ્લોમાં રીખાતી હતી. પાણીપતના યુદ્ધની ભૂમિકા ધીમે ધીમે તૈયાર થતી હતી. આ સ્થિતિમાં આદેશાહને ખંખાળની શી પડી હોય ? જગતશેઠ, સીરાંજને

શહેનશાહતની છિન્નભિન્ન સ્થિતિ સમજવી પરવાનાના વિલંબ માટે બચાવ કરવા માંગતા હતા. તેમણે કહ્યું: “આજે પરવાના ઉપર સહી કરવા જેટલો સમય શહેનશાહ પાસે નથી. જૂની પ્રજ્ઞાલિકાઓ તૂટતી જાય છે. બળ અને શુદ્ધિ હોય તો પરવાનો પાણી ભરે!”

સીરાજ એ બધું સમજવા જેટલું ધૈર્ય ખોષ બેઠો હતો: વસ્તુતઃ સમજવા પણ નહોતો માંગતો. ઘસીટા બેગમ, રાજ-વલ્લભ, શૌકતજંગ અને અગ્રેજોની હીલચાલના બલુકાર તે સાંભળી ચૂક્યો હતો. જગતશેઠના ખુલાસાથી તેને સતોષ ન થયો. હજી થોડા દિવસ ઉપર જ શૌકતજંગે, પૂર્ણિયાથી એક પત્ર લખી સીરાજને કઠોર શબ્દોમાં સૂચવેલું કે:—

“બાદશાહી સનદ મેળવી હું જ બંગાળ, બિહાર ને ઓરિસાનો નવાબ બનવાનો છું. તું મારો કુટુંબી છે એટલે તને સાવચેત કરું છું. તારો જીવ લેવાની મને મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. પૂર્વ-બંગાળના કોઇ ગામડાંમાં શાંતિથી જીવવું હોય તો મારી ના નથી. તને અન્ન તથા લૂગડાં પૂરા પાડવાને હું બંધાઈ છું. બાકી તીબેરીમાંથી એક પાઈ લીધા વિના, આ પત્ર વાંચી નાસી જજે. વખત વીતાવવાનો નથી. આંગણમાં થોડો દણહણે છે. પેગડામાં પગ મૂકું એટલી જ વાર છે.”

શૌકતજંગને આવો પત્ર લખવા કોણે ગ્રેયો અને તેને સનદની આશા કોણે આપી, એ જગતશેઠ કે મંત્રીમંડળમાંથી કોઇ નક્કી કરી શક્યું નહીં. સીરાજે માની લીધું કે જગતશેઠની સમ્મતિ વિના શૌકત એકલો આવું સાદસ ન કરી શકે.

તેણે તતકાળ આવેશમાં આવી જગતશેઠને ઉદ્દેશી કહ્યું:

“હું માતું છું કે તમે ધરાદાપૂર્વક મારા માટે પરવાનો નથી મેળવ્યો. એ ઉદ્ધતાઇ બદલ હું તમારો ત્રણ કરોડ રૂપિયા દંડ કરું છું.”

મંત્રીઓ અને જમીનદારો દંડનો આંકડો સાંભળતાં જ વજાહત જેવા બની ગયા. જગતશેઠ જેવા પુરૂષોને ન્યાં આ રીતે સજા થાય ત્યાં પછી બીજું કાણ સુરક્ષિત રહી શકે ?

જગતશેઠને દંડની રકમ અંગાળની રૂંચત પાસેથી જ મેળવવાની હતી. જમીનદારોનું છેલ્લું દીપું ચૂસવું પડે તો પણ સીરાજ સમ્મત હતો; છતાં જગતશેઠે એ દંડનો પ્રતિકાર કર્યો: “મારો પોતાનો દેહ બચાવવા હું રાંક રૂંચતને પીડવા નથી માગતો. મારો અપરાધ લાગતો હોય તો તેને માટે હું એકલો સજા સહન કરવા તૈયાર છું.”

“દંડ ન ભરવો હોય તો તમે અત્યારથી જ મારા બંદીવાન છો.” જુગારીના છેલ્લા દાવની જેમ સીરાજ તાકુક્યો.

મંત્રીઓ અને જમીનદારોની છેલ્લી આશા ઝાકળના બિંદુની જેમ અદશ્ય થઇ. સીરાજના પક્ષકારો પણ આ વાત સાંભળી કંપ્યા. જગતશેઠને સજા એ સમસ્ત જમીનદારો અને પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓના નાક કાપવા જેવો ભયંકર પ્રસંગ હતો. હવે કાંઈને શંકા ન રહી કે સીરાજ પોતે જ પોતાની કબ્જર ખોલી રહ્યો છે.

મીરજાદર આ વખતે મૌન બેસી રહ્યો હોત તો પલાસીના યુદ્ધની લીલા કદાચ મુશિદાબાદમાં જ ભજવાત. તેણે બેયું કે જગતશેઠ અને જમીનદારો ઉપર ઉપકાર કરવાનો અને એ

રીતે પોતાનું મહત્વ સ્થાપવાનો આ હાથ જતો કરવા જેવો નથી. જગતશેઠનો કારાવાસ બંગાળની પ્રજાને કેટલો સંકુબ્ધ બનાવશે તેની કલ્પના તે કરી શક્યો.

“જગતશેઠ જો બંદીખાને પડતા હોય તો મીરજાદર સોગંત ખાધને કહે છે કે બંગાળના નવાબને આ હાથ કે આ સમશેર સ્વપ્નમાં પણ સહાય નહીં કરે.” મીરજાદરે કમરબંધ સહિત સમશેર સીરાજ પાસે ધરી દીધી.

અણુધારી દિશામાંથી ઝટકો પડ્યો હોય તેમ સીરાજ ચમક્યો. ફેંકાયેલો પાસો પાછો ખેંચવા તે વિમાસણમાં પડ્યો. પોતે નવાબ છે અને નવાબનું ફરમાન વજ્રલેપ જેવું જ રહેવું જોઈએ એ આંત્રીનો ઉકેલ કરી શક્યો નહીં. મીરજાદર જેવા એક સગા અને સીપાહસાહ્યારની ખાતર તે જગતશેઠને જ નહીં, પણ બંદીખાનાના બધા કેદીઓને છોડવા તૈયાર હતો. પણ જો ભરદરબારમાં એમ કરે તો પોતે કેટલો પાછો પડે ?

“સમશેર પાછી લ્યો. જગતશેઠ મુસલમાન બનતા હોય તો હું તેમના બધા અપરાધો માફ કરી દઉં.” મીરજાદરને મનાવવા સીરાજે ઇસ્લામના ગૌરવની લાક્ષણ આપી.

“જગતશેઠ વગર સરતે છૂટવા જોઈએ. રાજપ્રકરણમાં મઝહબની વાત ન આવવી જોઈએ.” મીરજાદરે સીરાજની મુક્તિ અરૂણ બનાવી. દરબારીઓ મીરજાદર ઉપર નિઃશબ્દ રોહ અને શ્રદ્ધા સીંચી રહ્યા.

“અત્યારે મારું ફરમાન રદ નહીં થાય. પાછળથી

નેમ લેવાશે.” કંટાળીને સીરાજે કહ્યું. તે દિવસનો દરબાર એ રીતે વિસર્જન થયો.

જગતશેઠને સીરાજે પોતાના મહેલમાં સુખપૂર્વક રાખ્યા. પણ મુર્શિદાબાદ, મહિમાપુર અને ઢાકામાંથી જે સમાચાર આવ્યા તેથી સીરાજ નિરાંતે ઉઘી શક્યો નહીં. જમીનદારો એકી સાથે કદાચ આવતી કાલે જ બળવો પુકારે એમ લાગ્યું.

મધરાતે તેણે મીરજીફરને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું. પણ મીરજીફર ન આવ્યો. તેણે કહેવરાવ્યું: “ સીરાજનો શો વિશ્વાસ ? ”

એટલું છતાં સીરાજ ક્રોધથી ગાંડો ન બન્યો. તેને બગડેલી બાજી સુધારવાની હોંશ હતી. “ નવાબી ” નું મિથ્યા-લિમાન મૂકી તે એકલો પાલખીમાં બેસી “ જાફરાગંજ ” માં ગયો. જાફરાગંજ મુર્શિદાબાદનો જ એક ભાગ હતો. “ હીરા-ઝીલ ” ની જેમ “ જાફરાગંજ ” પણ ખંગાળના પ્રતિહાસનું એક નામચીન અવશેષ છે. મીરજીફરે અહીં પુષ્કળ પૈસો ખરચી પોતાનો મહેલ બનાવ્યો હતો.

મીરજીફરે જાણ્યું કે સીરાજ પોતાને ત્યાં વગર બોલાવ્યો આવ્યો છે ત્યારે તેને સહેજ આશ્ચર્ય તો થયું. તેને લાગ્યું કે એમાં પણ કંઈક છૂપો ભેદ હશે. છતાં તેણે સીરાજનું યથાવિધ સ્વાગત કર્યું.

બન્ને એક દીવાનખાનામાં ગયા. સીરાજ અત્યારે નવાબ નહીં, પણ એક બાળક બનીને પોતાના પુવા પાસે આવ્યો હતો. તેની પાંપણ આંસુભીની બની. ગળગળા સ્વરે તે કહેવા લાગ્યો:

“જાફરઅલી-ખાં, સીરાજ આજે નિરાધાર છે. પવિત્ર કુરાનને નામે એક વાર કહી લો કે-“હું તમારો છું, અંગ્રેજો કે અન્ય કોઇનો નહીં થઉં.” તો તમે કહો તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું. ઈસ્લામના ગૌરવની ખાતર પણ મનમાંથી મેલ કાઢી નાખો અને મારી પડખે આવી ઉભા રહો.”

એક વખતનો ઉન્મત્ત, વિલાસી, વ્યસની સીરાજ આજે પણ નીચે છુંદાતા તરખલા કરતાં પણ વધુ નમ્ર બન્યો હતો. મીરજાફર આ કરુણાભર્યું દૃશ્ય ન જોઈ શક્યો. સવારના અને રાતના સીરાજમાં જાણે જુગાંતર વહી ગયા હોય એમ તેને લાગ્યું.

પણ આંસુનાં જે-આર ટીપાંની ખાતર પાક કુરાનના નામે સોગન ખાતાં મીરજાફરનું દિલ બળવાખોર બન્યું. તેને પોતાની નબળાઈ વિષે ભાગ્યે જ કોઈ દિવસ વિચાર આવ્યો હશે. એક તરફ સોગન અને બીજી તરફ અંગાલ, બીહાર અને એરીસાનું સામ્રાજ્ય ! જેમાંથી કોને વધુ પસંદગી આપવી ? મધ્યરાત્રીની મનોહર શાંતિ વિલસતી ન હોત, મીરજાફરની સામે સીરાજ આંસુબીનો ઉભો ન હોત, તો અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે સોગનની નહીં પણ સામ્રાજ્યની જ જીત થાત ! પણ અત્યારે તો મીરજાફર એના જીવનની નબળાઈ પજોમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. બાળક સીરાજને ખુશી કરવા સોગન લેવા પડતાં હોય તો એકવાર નહીં, જે વાર સોગન લેવા તૈયાર થયો. સોગન લીધા પછી, સોગનના ભોગે સિંદુસન ઉપર બેસનારા ધણા અધિકારીઓનાં જીવન તેણે અનુભવ્યાં હતાં. જગત્ સોગનને નહીં, પણ સામ્રાજ્યને—સત્તાને-વેલવને જ માને છે—પૂજે છે એમ તે અંતઃકરણના

ઉંડાણમાં માનતો થયો હતો. સોગન જેવા રમકડાથી સીરાજ રીઝતો હોય તો શા સારું વિલંબ કરવો ?

તેજ રાત્રે મીરજાફરે નિર્ણય સંભળાવ્યો: “ પાક કુરાનના નામે હું તમારો જ રહીશ..”

સીરાજ રનેહથી મીરજાફરને ભેટી પડ્યો. બીજે જ દિવસે જગતશેહને માનપૂર્વક મુક્ત કરવામાં આવ્યા. સીરાજનો ફરીથી આત્મીય બનેલો મીરજાફર સીરાજના જમણા હાથે રૂપે ખંગાળનું રાજતંત્ર ચલાવવા લાગ્યો. મીરજાફરની વફાદારીના પ્રતાપે જ પૂર્ણિયાનો શૌકત પરાભવ પામ્યો. સીરાજ-ઉદ્દૌલા બાણે પુનર્જન્મ પામ્યો હોય એટલો ઉદ્ધાસ અનુભવી રહ્યો.

(૧૬)

જગતરોડ છૂટીને ઘેર આબ્યા. સીરજીરે મૈત્રીનો સ્વાંગ પહેર્યો. શૌકતજંગ પૂર્ણિયાના મેદાનમાં શરાબ ને સંગીતની સોડમાં સદાને માટે સૂતો. ઘસીટા-એગમ સીરાજની માં પાસે અંતઃપુરમાં આવી વૈધવ્ય પાળી રહી. એ રીતે પ્રલય જગવનારાં તોફાની વાદળાં એક પછી એક વિખરાતાં ચાલ્યાં. સીરાજની શંદવિહોણી નૌકા મધદરિયે ફૂલવાને બદલે અનુકૂળ પવનના યોગે કીનારે પહોંચે એવી આશા બંધાઈ. પણ આ બધું સીધી ગંતિએ, ગણિતના દાખલાની જેમ ચાલે તો ઇતિહાસ કેવો નીરસ ને શુષ્ક બને ?

એટલે જ ભારતની લાઘ્યવિધાત્રીએ ધીમે ધીમે ચાલતાં ધૂટનાચક્રોમાં વિજળાનો વેગ પૂર્યો. અદારમી સદીનો અંત જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મધ્યયુગના અંધકારને ઉલ્લેચી નાખવા તે કચ્છર કસીને કામ કરવા મંડી ગઈ!

પ્રકૃતિની એ બીષણ લીલામાં સીરાજ સપડાયો. તેણે સરદારો, સુબાઓ, અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, અને વેપારીઓ સાથે સમાધાની અને સંધી કરવાના તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. પણ ફરણીત નાટકનો આરંભ ક્યારનો થયે ચક્ર ચૂક્યો હતો. સીરાજની આસપાસ દલાઈવિ, પોટસ, મોં. લો., અમીચંદ,

માણેકચંદ, આદિ પાત્રો ખેંચાઈ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૭ ના જુન માસની તા. ૨૩ મીએ પલાસીના મેદાન ઉપર છેલ્લું દૃશ્ય લખવાયું. એ દૃશ્ય “ પલાસીનું યુદ્ધ ” નામે પ્રસિદ્ધ થયું.

એ યુદ્ધના અંગ્રેજ વિજેતા-કલાધવનાં યશગાન અંગ્રેજ લેખકોએ લલકારી લલકારીને ગાયાં છે. પણ પહેલેથી જ મીરજાદરે અને અમીચંદે કલાધવને સીરાજનો વિશ્વાસઘાત કરવાની ખાત્રી ન આપી હોત તો પલાસીનો આજનો અંગ્રેજ વીર પલાસીના મેદાનમાં પગ મૂકવાની પણ હિમ્મત ન કરી શક્યો હોત. મીરજાદર ને રાયદુર્લભના સૈન્યની પરવા કર્યા વિના, સીરાજનો એક માત્ર વિશ્વાસુ સરદાર મીરમદન જ્યારે અંગ્રેજ સેના સામે તોપના ગોળા છોડી રહ્યો હતો, ત્યારે પણ લાખો આંખાઓથી છવાયેલી આમ્રધટામાં છૂપાએલો કલાધવ ધ્રુજતો હતો; મીરજાદરે તેને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી રાખ્યું હતું કે “ અમે તો માત્ર યુદ્ધનો દેખાવ જ કરશું -તમારે કોઈ રીતે ગભરાવાનું નથી, ” છતાં તેનું ધૈર્ય પીગળતું હતું. આજે તેના વીરત્વની યશગાથા ગવાય છે, કીર્તિસ્તંભો સ્થપાય છે: સીરાજ કાયર અને ભીડ મનાય છે. પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતનો ઇતિહાસ રચાશે ત્યારે કલાધવનાં ગીત કંઈકે જુદાજ રાગમાં ગવાશે.

પલાસીના યુદ્ધ પછી પહેલી સલા જગતશેઠને ત્યાં મળી. કલાધવ અને મીરજાદર જગતશેઠ પ્રત્યે બહુમાન રાખતા; પણ બહારના લપકા કે વાગાડખરથી જગતશેઠ છેતરાઈ નાચ/એવો સંભવ ન હતો. સીરાજ પણ, છેલ્લા એક અપવાદ સિવાય, જગતશેઠનું માન બરાબર ઝળવતો. અંગ્રેજ અમલદારો તો “ જગતશેઠની સલાહ લીધા વિના કોઈ પણ કાર્ય

ન થવું જોઈએ ” એવી દરેક પ્રસંગે આત્મહયુક્ત ભલામણ કરતા અને પૈસા સંબંધી લેણ-દેણમાં તો જગતશેઠની દરમ્યાનગીરી હોવી જ જોઈએ એમ તેઓ વારંવાર કહેતા. એટલું જતાં એ અંગ્રેજ અમલદારો જ જગતશેઠની ટંકશાળ બંધ કરાવવા અને પોતાની ટંકશાળ ચાલુ કરવા ધુપા પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા, એ વાત જગતશેઠના લક્ષ્મ્હાર ન હતી. સીરાજ-ઉદ્દૌલા ન્યારે ન્યારે મોટી લડાઈઓ લડ્યો છે ત્યારે ત્યારે તે પણ જગતશેઠ અને તેમના સૈન્યની સહાય લીધા વિના નથી રહ્યો. ખ્હારના આ બધા વિવેક અને વાહ-વાહના બારીક પડદા પાછળ કેવી કૂટ નીતિ કીડા કરતી હોય છે તે જગતશેઠ સ્વાનુભવથી જોઈ શક્યા હતા.

સીરાજ પછી મીરજાદર જ મસનદ ઉપર આવેલા જોઈએ એમ સૌ માનવું. કારણ કે મીરજાદરે જ જગતશેઠને કારાગ્રહના બંધનમાંથી માનપૂર્વક છોડાવ્યા હતા. મીરજાદરની આખી જીંદગીમાં જો કોઈ સારો ભાગ હોય તો એટલો જ. એ એક જ કર્તવ્ય તેણે એવું ક્યું કે જેથી તે ખંગાળના દીલમાં થોડું પણ સ્થાન મેળવી શક્યો. અલી-વર્દી-ખાંના સમયમાં એક-એવાર મીરજાદરની કસોટી થઈ હતી અને તેમાં કંચનને બદલે કથીરરૂપે જ પુરવાર થયો હતો. મેદિનીપુરના મેદાનમાં, મરાઠાઓ ન્યારે ખંગાળી સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવી રહ્યા હતા ત્યારે આ સીપાહસાહાર-મીરજાદર, વિલાસના તરંગમાં તણાતા હતા. આતાઉલ્લા અને મીરજાદરે મળી અલીવર્દી સામે કાવતરું રચેલું એ વાત પણ ખંગાળના રાજદારીઓથી અબ્બણી ન હતી.

પલાસીનું યુદ્ધ પતી ગયા પછી ઉપરાઉપરી ત્રણ દિવસ, જગતશેઠના મંહિમાપુર-ભવનમાં મંત્રણા ચાલી. જગતશેઠે પ્રસંગોપાત કહી દીધું:

“ જે રાજનીતિ સાથે અસંખ્ય માણસોનાં જન-માલ અને સુખ-દુઃખ સંકળાયેલાં હોય તેનો નિર્ણય કરતી વખતે વ્યક્તિગત ઉપકાર કે અપકારની વાત એક કોરે જ રાખી મૂકવી જોઈએ. સીરાજ હજી મરી ગયો નથી, ખંગાળની જનતા કેને માથે રાજમુકુટ મૂકવા માગે છે તે નક્કી કરવાની જવાબદારી આપણી ઉપર આવી પડી છે.”

જમીનદારો માનતા કે જગતશેઠ પોતે જ મીરજીદરને માટે આગ્રહ કરશે અને જગતશેઠના અવાજમાં ખીજના અવાજ ડૂબી જશે; પણ એમની એ ધારણા ખોટી પડી. જગતશેઠ મધ્યસ્થતામાંથી એક તરફ પણ ન ખસ્યા.

પહેલા દિવસની સભા મુલતવી રહી. ખીજે દિવસે પણ ખૂબ ચર્ચા ચાલી. નદીયાના મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના દીવાન કાલીપ્રસાદસિંહને ખાસ આ મંત્રણામાં ભાગ લેવા રવાના કર્યા. પરંતુ કોકડું એટલું બધું ગુંચવાયું હતું કે દીવાન કાલીપ્રસાદસિંહ પણ કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય આપી શક્યા નહીં.

ત્રીજે દિવસે મહારાજ કૃષ્ણચંદ્ર પોતે આવ્યા. રાજસાહીની મહારાણી ભવાની કે જે અર્ધ-ખંગેશ્વરી તરિકે સારાયે ખંગાળમાં પૂજતી-તેમણે પણ પોતાનો સંદેશ પાઠવ્યો. એ સંદેશો આજે પણ ઇતિહાસમાં અમર રહી ગયો છે:

“ ખંગાળનું ભાગ્ય વિદેશી વેપારીઓના હાથમાં મૂકવાની જો કોઈ ભલામણ કરે તો તેને આ સાથે મોકલેલું સિંદુર, ચુંદડી અને ખંગડી મારીવતી આપજો. ”

મંત્રણાના ત્રણ દિવસો ત્રણ વરસ જેવા વીલા. એટલું છતાં સભા કંઈ નિશ્ચય કરી શકે એમ ન લાગ્યું. આખરે મહારાજ કૃષ્ણચંદ્રે કંટાળાને કહ્યું:

“ જે સભામાં મીરજીદર જેવા માણસો હોય એ સભામાં નવાળીનો અંત આણવાની ચર્ચા થઈ શકે નહીં. જે સભામાં રાયદુર્લભ ને અમીચંદ જેવા માણસો હોય ત્યાં અંગત મહત્વાકાંક્ષા આડે આવ્યા વિના ન રહે. આ સ્થિતિમાં મીરજીદરને જ ખંગાળની મસનદ સોંપવી એ ઠીક છે. ”

કલાધવ અને મીરજીદરને આ નિર્ણય સાંભળી સંતોષ થયો. પણ કેટલી મુશ્કેલી પડી, કેવા વિલક્ષણ સંયોગોમાં આ નિર્ણય થવા પામ્યો તે પણ તેમની જાણ જ્ઞાર ન રહ્યું. મીરજીદર જે ડાંઘો હોત તો મસનદ મળ્યા પછી કંઈક વધુ સાવધ અથવા વિચારશીલ બનવાનો પ્રયત્ન કરત; પણ એના નશીબમાં “કલાધવના ગધેડા”* બનવાનું સર્જાણું તે શી રીતે મિથ્યા થાય ?

● મીરજીદરના દરબારમાં મીરજી-શમરોર-હદીન નામનો એક ઉમરાવ હતો. તે સ્વતંત્ર મીનજનો અને મરકરો હતો. એક વાર તેને કલાધવના એક ગોરા અમલદાર સાથે ઝગડો થયો. મીરજીદરને એ વાતનો જાણ થતાં તેણે તરત જ મીરજી સાહેબને બોલાવ્યા અને કહ્યું:—“ તમે હોંડી કલાધવના માણસનું અપમાન કરો છો ? તમને ખબર છે એ કલાધવ કોણ છે ? ”

મીરજી-શમરોર-હદીને જવાબ આપ્યો:—“આપ શું બોલો છો ? હું કલાધવને ન જાણું એમ બને ? કલાધવને તો શું પણ કલાધવના ગધેડાને પણ હું રોજ ત્રણવાર સલામ ભરું છું. ”

મીરજી-શમરોર, મીરજીદરને રોજ જે ત્રણ સલામ ભરતો તે ખંગાળના નવાળ મીરજીદરને નહીં, પણ કલાધવના ગધેડા મીરજીદરને જ ભરતો એમ તેણે પ્રકાશંતરથી કહી નાખ્યું.

તે દિવસથી મીરજીદર ઇતિહાસના પાના ઉપર “ કલાધવના ગધેડા ” તરિકે પ્રસિદ્ધ થયો.

મીરજીરના કલાધવ સાથેનાં છુપાં કરારનામાં પણ એ જ વખતે ખુલાં થયાં. જગતશેઠને ત્યાં જ ખંગાળનો દ્રવ્યભંડાર ઘોળે દિવસે લૂંટાયો. કલાધવે પોતાનો વીસ લાખનો ફાળો જૂદો તારવી કાઢ્યો. એજ પ્રમાણે વૉલ્સ, કિલપેટ્રીક, મેનીંગ-હામ, બીચર, વૉલ્સ, સ્ક્રેક્ટન, આંટ તથા કાઉન્સીલના બીજા છ મેંબરોએ મળી એકંદરે છ કરોડની લૂંટ વહેંચી લીધી. અભાગી અમીત્યંદ એમાંથી એક પાઠ પણ ન મેળવી શક્યો. અંતે તે ગાંડો થઇને મુવો. એ રીતે છુપા કરારો, ભીષણ દ્રવ્યલાલસા અને ખોટા દસ્તાવેજો ઉપર અંગ્રેજ સસ્તનતનો મૂળ પાયો પડ્યો.

મુશિદાબાદનો રાજભંડાર તળીયાઝાટક-સાફ થયો; પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની કુધા ન શમી. મીરજીરે માનેલું કે થોડાં ઇંધણ નાખવાથી એ આગ ચોલાઇ જશે. પણ જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ એ આગ વધુ ને વધુ ઉગ્ર રૂપ ધરી રહી. જગતશેઠ પાસે નાણાંની ઉપરાઉપરી માગ-ણીઓ થવા લાગી; પરંતુ જગતશેઠ કંઈ કુખેરભંડારી ન હતા. વહીવટની અવ્યવસ્થાને લીધે હવે પુરું મહેસુલ પણ વસુલ થઈ શકતું નહીં. બીજી તરફ નિયમિત પગાર નહીં મળવાથી રાજ્યના નોકરો અને સીપાઇઓ પણ કુંધવાઇ રહ્યા હતા.

મીરજીર હાર્યા જુગારીની જેમ આંખો મીચીને દાવ ફેંકી રહ્યો. કલાધવ વગેરે ગોરા આધકારીઓને તૃપ્ત કરવા તેણે જાગીરો, અગણા અને હક્કપત્રોના પરવાના ઉપર સહીઓ મૂકવા માંડી. એક પરવાનામાં તો તેણે એટલે સુધી જાહેર કરી દીધું કે—

“આ પરથી હુંગલી વિભાગના જમીનદારો, ચોધરીઓ અને ખીજ બધાને જણાવવામાં આવે છે કે તમે હવે અંગ્રેજ કંપનીના તાબામાં ગયા છો, કંપની તમારી સાથે ગમે તે રીતે વર્તે તો પણ તમારે જરા પણ બબડવું નહીં. અમારી ખુદની એ ભતની આગ છે.”

ખિચારો ભીરજીદર શું સમજે કે પોતાની રાંક રૈયતને વિદેશી વેપારીઓના હાથમાં વેચવા જતાં તે પોતે જ પોતાની હરેરાજી બોલાવી રહ્યો હતો.

તે પછી તરત જ તેણે ખીજે દાવ ફેંક્યો અને અંગ્રેજો લાખો રૂપિયા વેરવા પછી પણ જે હજી મેળવી શક્યા ન હતા તે તેમને ભીરજીદર પાસેથી સહેજે મળી ગયા. અંગાળના આ નામના નવાબે લખી આપ્યું:—

“કલકત્તામાં એક ટંકશાળ ખોલવાની અને ત્યાં સોના-રૂપાના સીકા દાળવાની આથી અંગ્રેજ કંપનીને પરવાનગી આપવામાં આવે છે. અંગ્રેજ કંપની મુશિદાબાદની ટંકશાળના જેવા જ માપ અને વજનના સીકા “કલકત્તા” ની છાપવાળા હવેથી પાઠી શકશે. અંગાળ, બિહાર અને એરીસામાં તેનું ચલણ રહેશે. ખજાનામાં પણ તેનું બરણ ચલ શકશે. અંગ્રેજ પેદીના સીકા બદલ જે કોઈ કસર અથવા વટાવ લેશે તો તે સજાને પાત્ર થશે.”

આ ધા જગતશેઠની પેઢી ઉપર પડ્યો. તે દિવસથી જગતશેઠનો વૈભવસર્વ અસ્તાવ્યજ તરફ ઢળ્યો. ભીરજીદરની મૂર્ખતાએ અંગાળના ખીજ અસંખ્ય વેપારો એ જ રીતે બરબાદ કર્યા. અંગ્રેજ વેપારીઓએ કુલમુખત્યારી મેળવી,

નહાની નહાની ચીજોના વેપાર પણ એકહથ્થુ કરવા મંડી ગયા. મૂળ પાયામાં જ કૃટિલ નીતિ ધરખી હોય ત્યાં બીજી આશા શી રીતે રાખી શકાય ?

એ વખતે કલકત્તામાં હોલ્વેલ નામનો પેઢીનો મુખ્ય મહેતો હતો. તેણે જગતશેઠ પાસેથી રૂપિયા માગ્યા. જગતશેઠ કંપનીનાં કારસ્થાનો સારી રીતે સમજતા. તેમણે હોલ્વેલને ચોખ્ખી ના પરખાવી. આથી હોલ્વેલ સાહેબનો મીઠાજ ગયો. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં જ તે બોલી ઉઠ્યો:

“ લવિષ્યમાં જગતશેઠના વંશનું સત્યાનાશ ન વાળું તો હું હોલ્વેલ નહીં ! ” શંખણીના આપની જગતશેઠ જેવા સજ્જન પરવા ન કરી. હોલ્વેલ વધુ ઉશ્કેરાયો. તેણે મુર્શિદાબાદમાં વોર્નર હેસ્ટીંગ્સને તા. ૮ મી : મે : ૧૭૬૦ ના રોજ એક પત્ર લખ્યો:

* “ A time may come when they stand in need of the Company's protection, in which case they may be assured, they shall be left to satan to be buffeted. ”

જે અંગ્રેજ અમલદારો પ્રારંભમાં જગતશેઠની સલાહ વિના

* “ એવો પણ વખત આવશે કે જ્યારે જગતશેઠને કંપનીનો આશ્રય લેવો પડશે. તે વખતે તેમને શયતાનના હાથમાં સપડાવું પડશે, અને ભારે પીડા ભોગવવી પડશે. ”

(જે. એલ. હોલ્વેલનો વોર્નર હેસ્ટીંગ્સ ઉપરનો પત્ર.)

એક ડગલું પણ લરવાની ના કહેતા તે જ અમલદારો,
આધિકાર અને પ્રતાપની પળોમાં કેટલા મદોન્મત બની શકે
છે તે આટલા જ ઉપરથી જગતશેઠે આખા જોષ લીધું.

આ પ્રકારની માણસના મનને મુંઝવી નાખનારી અનેક-
વિધ ઉપાધિઓમાંથી છૂટવા જગતશેઠ મહતાબ્યદે તીર્થયાત્રાનો
નિર્દોષ અને પવિત્ર માર્ગ પકડ્યો. મોટા સમારોહ સાથે તેઓ
શ્રી સુમેતથીખર તરફ ચાલી નીકળ્યા. એમના સીધા આધિપત્ય
નીચેનું બે હજાર સીપાઈઓનું સૈન્ય પણ તેમણે સાથે લીધું.

(૧૭)

જગતશેઠ અથવા તેમનું કુટુંબ હોલ્વેલ સાહેબના આપે, શાયતાનના પંજમાં સપડાય ત્યારે ખરું, પણ મીરજાદર તો શાયતાનની સેનાવડે ચોતરફથી ઘેરાયો હતો એ વાત પ્રત્યેક ઇતિહાસલેખકે સમસ્વરે સ્વીકારી છે. જગતશેઠ યાત્રાએ ગયા અને મીરજાદરે પૂરા અઢી વરસ પણ ભાગ્યે જ નવાખી ભોગવી હશે એટલામાં તો ખંગાળની મસનદ ઉપરથી નીચે ગબડી પડ્યો.

ઇતિહાસની એ કાજળધેરી અમાવાસ્યા હતી. નહાની શી મુબેદારી, વજીરી, દિવાની, જમીનદારો કે નવાખી માટે વિશ્વાસઘાત કરવો, સગાં-સ્નેહીઓનાં લોહી રેડવાં કે નિર્દોષોને રીખાવવા એ એક સામાન્ય વાત હતી. નીતિનાં સૂત્રો અને ઉપદેશો પાનામાં જ સમાયાં હતાં. કુદરતનો કોરડો પણ એટલા જ ભેરથી ફરતો. કર્મોના વિપાકની એ ભયંકર ઝડપ હતી.

અલીવર્દી-ખાં ભાસ્કર પંડિત સાથે દગો રમ્યો અને મરતાં મરતાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હોય તેમ રાતા પાણીએ રોયો ! સીરાજને સંબોધી તેણે આખરે કહેલું—“ અરેરે ! મેં આ બધું કોને માટે કયું ? કુટીલ નીતિને અવલખી આ રાન્યનું રક્ષણ કયું તે કોને માટે ? મેં કેટલી દુર્ગતિ જોયી ? ”

સીરાજ, હુસેનકુલી-ખાનુ' ખૂન કરીને સુખી થઈ શક્યો નહીં. મહમ્મદી બેગ બ્યારે તેનો વંધ કરવા તકવાર લઈ સામે આવ્યો ત્યારે સીરાજને સૌ પહેલાં હુસેનકુલી યાદ આવ્યો. ને બોલી ઉઠ્યો: “ હુસેનકુલી ! મેં જ તને મારી નાખ્યો છે. તેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે આ જીવન ભલે અર્ધેથી જ સંકેલાય ! ” લોહીથી ખરડાયેલા શરીરે બ્યારે તે તરફડતો હતો ત્યારે પણ તેના મ્હેમાં એ જ શબ્દો હતા:—

“ બસ ! બસ !! હુસેનકુલી ! તારો આત્મા હવે જરૂર સંતોષાશે ! * ”

મીરજાફરના પાપનું વિપવૃક્ષ પણ તરત જ ફળ્યું ! બંગાળની મસનદ ઉપર બેસતાં જ તેનો બ્હાલો પુત્ર-મીરાજુ કડકડતી વીજળી પડવાથી ઓચિંતો મૃત્યુ પામ્યો ! વૃદ્ધ મીરજાફરનો દેહ અપંગ બન્યો ! ભૂતાવળની જેમ લેણુદારો રાત-દિવસ તેની સામે તાંડવનૃત્ય બેલી રહ્યા.

મીરજાફરનો જમાઇ મીરકાસીમ, મીરજાફરને પદબદ્ધ કરવા કટિબદ્ધ થયો. અપંગ મીરજાફર અણચિંતવી આપત્તિઓને લીધે અકેળાતો હતો. અંગ્રેજોને મુદતસર હપ્તા ભરી શક્યો નહીં. ઉપરા ઉપરી ઉધરાણીઓ થવા લાગી. અંગ્રેજના નિરંકુશ વેપારને લીધે જકાત આવતી બંધ પડી. ઢાકાના મહેસુલમાંથી રાત્રી પાંચ ન મળી. મહીનાઓ સુધી પગાર ન મળવાથી સીપાઈઓ બળવો કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા. જગત-શેઠ, જગત્રાએ ગયા હતા. મૂર્ખ મીરજાફર, જમાઇ ઉપર

* Enough ! Enough !! Hussin Cooly ? thou art revenged !
—Stewart.

આધાર રાખી બેસી રહ્યો. એ જમાઈ આખરે સાસરાના જ પગલે ચાલ્યો. તેણે વેન્સીટાટને અઢાવન હળર, હોલ્વેલને ત્રીસ હળર, સુમેરને અઢાવીશ હળર અને બાકીના સાત મેંબરોમાં કાઢને પંદર હળર, કાઢને વીસ અને કાઢને પાંચ હળર અશરરીઓ આપવાનું કબૂલી બંગાળનો તાજ ખરીદ્યો.

એ વખતની ભીરબ્રહ્મની મનોદશા ચિત્રપટમાં આ રીતે ઉતારી-શકાય: પલાસીના મેદાનમાં સીપાહસાલાર ભીરબ્રહ્મ ઉભો છે, તેના કદમમાં માથું ઝુકાવી સીરાજ આંસુ વહાવી રહ્યો છે. ભીરબ્રહ્મ ધર્મ અને ઈશ્વરના નામે તેનું સિંહાસન અચાવવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

તરત જ બીજું ચિત્ર ખડું થાય છે. પથરની પ્રતિમા જેવો ભીરબ્રહ્મ સ્થિર ઉભો છે. અંગ્રેજો તરફથી તોપના ગોળા વરસે છે. ભીરબ્રહ્મનું રૂંવાડું પણ નથી ફરકતું. મુશ્કિલાબાદની રાજલક્ષ્મી કાઠ માયાવિતી ડાકણની જેમ તેને મોહમુગ્ધ બનાવી રહી છે.

જે ઉપાયે, જે કીમ્મતે, જે દુકાનમાં તેણે સીરાજને વેચ્યો. એ જ ઉપાયે, એ જ કીમ્મતે, એજ દુકાનમાં જાણે પોતે પોતાના જ જમાઈના હાથે વેચાતો હોય, હૃદય ચીરાતું હોય અને ધીમે ધીમે પડદો સરતો હોય એ એનું હૃદય દૃશ્ય !

x

x

x

x

ભીરકાસીમ યુવાન હતો. તેણે બંગાળની ગાદી ઉપર આવતાં જ જોઈ લીધું કે ખબરનો ખાલી થઈ ગયો છે, સીપાહઓ બળવો જગાવવાની ઘડી-પળ ગણી રહ્યા છે, અંગ્રેજ વેપારીઓ પરવાનાના નામે દેશી વેપારીઓને દબાવી રહ્યા છે.

ભીરકાસીમે મજબૂત હાથે કામ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અંગત ખર્ચો ઝોછાં કરી સીપાઇઓને સંતોષ્યા. આરામ અને વિલાસને બાબુએ મૂકી જતે વહિવટ સંભાળવા લાગ્યો. દેશી સીપાઇઓને અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સૈન્યની પદ્ધતિઓ કેળવવાનું શરૂ કર્યું. અડવાડીયામાં બે દિવસ દરબારમાં બેસી ન્યાય ચૂકવવા લાગ્યો. અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે સાવચેતીથી કામ લેવામાં ન આવે તો દિવસ જતાં તેઓ અંગાળના સ્વામી બની બેસી જાય એ વિશે તેને કોઈ જાતની ચંકા ન રહી.

ભીરકાસીમની આ બધી તૈયારીઓ જોતાં, તેને જે નિષ્ફળતા મળી એમાં વિધિનો જ છૂપો હાથ હોય એમ લાગે છે. અથવા તો બાદશાહી રાજતંત્રમાં જ તેના વિનાશનાં સૂક્ષ્મ અણુ ભર્યાં હોય એવું અનુમાન કાઢી શકાય. છતાં વિપાકની વેળાને પાછી વાળવા ભીરકાસીમ પોતાની બધી શક્તિ, બુદ્ધિ અને વીરતા વાપરવા તૈયાર થયો. તેનો ચનચનાટ જોતાં એમ થાય કે “કમનશીબ કાસીમ! તું દસ વરસ બેઠો જાઓ. હોત તો કદાચ મુસ્લીમ મહારાજ્ય સ્થાપવાનાં તારાં સ્વપ્ન સિદ્ધ કરી શક્યો હોત !”

યુગ પલટાતો હતો. કાસીમે એ કાંજચક્રને પાછું ઠેલવા તપ આદર્યું. પણ શહેનશાહતનાં જૂનાં પાપ પોકારી રહ્યાં હતાં. એ પાપને લીધે જ તે સીધો રાહ ભૂલ્યો.

જગતશેઠને યાત્રાએ જતાં અટકાવવાનું તેણે ફરમાન છોડ્યું. પરંતુ જગતશેઠે તેનો અનાદર કર્યો. તેઓ સમજતા હતા કે અંગાળનો નવાબ પૈસા સંબંધી મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છે. વેપાર અને મહેસુલ જે રાજ્યમાં ખરબાદ થઈ રહ્યાં હોય ત્યાં જગતશેઠ પણ નવાબને કંઈ સહાય આપી

શકે એમ ન હતું. તેમણે પોતાની સેનાના બળે મીરકાસીમની સામે થઈને પણ યાત્રા પૂરી કરી.

એ વખતે તો મીરકાસીમ ગમ ખાધ ગયો, પણ ડંખ ન ભૂલ્યો. એજ વખતે દુર્ભાગ્યે બમણું બળ કયું. એક તો અંગ્રેજ પેઢીના સ્વચ્છંદથી તે ગુંગળાતો હતો, એટલામાં શાહબદો શાહઆલમ નિરાધારની જેમ રઝળતો રઝળતો અંગાળમાં આવ્યો અને અંગ્રેજોના શરણે ગયો. મીરકાસીમે માન્યું કે શાહબદો અંગાલ, બિહાર અને ઝોરીસા અંગ્રેજ પેઢીના ચરણમાં ધરી દે અને અંગ્રેજોની મદદથી દિલ્હીની ગુમાવેલી ગાદી મેળવે તો પોતાને માટે ક્યાંય સ્થાન ન રહે-અંગાળની દિવાની જો શાહબદો પોતે અંગ્રેજોને સોંપે તો પછી મીરકાસીમને તો ભીખ જ માગવી પડે. તેણે અંગ્રેજોની સામે હવે ખુલા દુસ્મનાવટ બતાવવા માંડી. જે કાંઈ વેપારી, અધિકારી કે જમીનદાર સીધી યા આડકતરી રીતે અંગ્રેજોને મદદ કરતો હોય તેની ઉપર તેણે રાજદંડ ઉગામવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતાના અને પરાયાનો ભેદ તે ભૂલી ગયો. જીડને વખતે આડા ધરી શકાય એવા માણસોને તેણે એક માત્ર સંદેહને વશ થઈ બંદીખાને નાખવા માંડ્યા. રાજવલ્લ અને કૃષ્ણચંદ્ર જેવા પુરૂષો બંદીવાન બન્યા. અંગ્રેજો સાથે લડતાં, કંટવાના મેદાનમાં મીરકાસીમ હાર્યો. ઘેરીયાના મેદાનમાં પણ વિજય મળે એવાં કંઈ ચિન્હ ન હતાં. મુશ્કિલાબાદ અંગ્રેજો સર કરી બેઠા હતાં. મીરકાસીમ મોંગીરમાં પડાવ નાખી પડ્યો હતો.

મીરકાસીમે, વીરભોમના ફોજદાર મહમ્મદ તકીખાને ફૂકમ કર્યો: “ જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહારાજ સ્વરૂપચંદને તાકીદે મોંગીરમાં હાજર કરો. ”

અંગ્રેજોની સાથે લડાઈમાં મુંઝાયેલો નવાબ આવા દુકમ
છોડે તેનો અર્થ જગતશેઠ અને ખીજાઓ પણ સમજી ગયા.
ફોજદાર તકી-ખાંએ પૂરેપૂરા સન્માન સાથે મહતાબચંદ અને
સ્વરૂપચંદને "મોતીઝીલ" માં આમંત્ર્યા અને ત્યાંથી સીધા
મોંગીર મોકલી દીધા. જગતશેઠ અને મહારાજ સ્વરૂપચંદ
પણ રાજવંશ અને કુળચંદ્રની જ દશાને પામશે એવી
લોકવાયકા ચાલી.

ધણા મહિના પછી જગતશેઠે મીરકાસીમને આ ખીજ
વાર જોયો: સતત પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્વેગને લીધે તેનું પ્રથમનું
સ્વાસ્થ્ય તે ખોંધ બેઠો હતો. છતાં તેની દૃષ્ટિમાં કંઈ ઝાર
અમક તેઓ જોઈ શક્યા. નવાખીના વૈભવની જડતા લોપ પામી
હતી, તેને સ્થાને કર્મધીરનું ચૈતન્ય તેનામાં અભિપ્રેક્ષ્ય હતું.
જગતશેઠને યુનું કે અંગાળના નવાબોમાં જો કોઈને વ્યક્તિત્વ
હોય તો આ મીરકાસીમ માટે જ નિર્માયું હતું. આજ માણસ
કદાચ મુસ્લીમ સત્તાને મરતી બચાવી શકે. વિનય અને વિવે-
કમાં પણ તે પહેલા કરતાં કંઈક અધિક કેળવાયો હતો.

જગતશેઠને કાસીમે માનપૂર્વક આસન ઉપર બેસાર્થો.
સીરાજ કે મીરજાદર હોય તો પહેલી વાત પૈસાની જ કાઢે.
પણ કાસીમ એવી બૂલ કરે એવો માણસ ન હતો. થોડા
અનુભવે તેને રાજનીતિ અને રાજસીતનો કમ્મો શીખવી
દીધો હતો.

"આપને જગતએ જતાં રોકવાનો મને કંઈજ અધિકાર
ન હતો. આપે મારી બૂલ સુધારી લીધી, એ બહુ ઠીક કયું."
મીરકાસીમે, મુરખીની પાસે મારી માગતો હોય એવો દેખાવ કર્યો.

“ખંગાળનો સ્વામી, અધિકારની મર્યાદા બાંધે એ ન શકે. પણ મેં તો નિશ્ચય જ કર્યો હતો કે આસમાનમાંથી અંગારા વરસે તોયે શીખરછની યાત્રા તો કરવી જ. છંદગીને શો ભડંસો ? યથાશક્તિ દાનપુણ્ય કે તીર્થયાત્રા કર્યા હોય તો પરમાધામીનો ભય ઓછો.” શાંતિથી જગતશેઠ મહતાપ્યંદે ઉત્તર આપ્યો.

“હું એ વાત નથી માનતો. ખંગ-જનનીને દુશ્મનોની દયા ઉપર છોડીને તીર્થ કરવા નીકળવું અને પરલોકને સુધારવાનું અભિમાન લેવું એ વાત હજી મારે ગળે ઉતરતી નથી. તીર્થના રક્ષણ માટે જે તમે કાંઈ દુશ્મન સામે દોડી અયા હોત તો હું તેની મ્હોટી કીંમત આંકત.” મીરકાસીમે પોતાના વિષયને યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવા માંડી.

જગતશેઠ, મીરકાસીમને મદદ કરવાના ખરા અવસરે ખસી ગયા અને તીર્થયાત્રાના અવસરમાં જ ખંગાળનું રાજ-તંત્ર ગુચ્ચવાયું એમ તે સૂચવવા માગતો હતો. વસ્તુતઃ ખંગાળના વ્યાપાર તથા રાજતંત્રની સ્થિતિ જગતશેઠ ખરાખર સમજતા હતા. તેઓ સેવાથી કંટાળીને નહીં પણ પ્રપંચોમાં ભાગીદાર બનવાની અનિચ્છાથી યાત્રાએ ગયા હતા. મીરકાસીમને એ વાત શી રીતે સમજાવવી ?

“કેટલાક પ્રસંગો એવા પણ આવે કે જે વખતે અપવાદને માથાનો મુકુટ માની લેવો પડે. એવાં પણ અવસર સંભવે કે જે વખતે મન ઉપર સંયમ રાખી શાંત બેસી રહેનાર, રાજ્યની ભારે ભક્તિ કરી રહ્યો હોય. ક્યારે કંઈ નીતિ સ્વીકારવી એ વિષે સૌ સ્વતંત્ર હોય છે.” જગતશેઠે મીરકાસીમની વાતને તોડ્યા વિના, સીધી રીતે પોતાની નીતિનું પ્રતિપાદન કર્યું.

“ અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે મળી જનાર, અને હિપરથી તટસ્થપણાનો દેખાવ કરનાર, અંગ્રાજનો હિતચિંતક હોઈ શકે એમ જ કહેવા માગો છો, ખરું ને ? ” મીરકાસીમે નવાબી નીતિનું પ્રદર્શન કર્યું.

જગતશેઠને યુદ્ધનું આ સ્પષ્ટ આબ્હાન ગમ્યું. મીરકાસીમ માત્ર બહેમને વશ બની, પોતાના જ પગ ઉપર કુહાડો મારી રહ્યો છે એ હકીકત સૌ કોઈ જાણતું હતું. પણ નવાબના ખોફના ભયથી કોઈ સ્પષ્ટ વાત કહેવાની હિમ્મત કરી શકતું નહીં. જગતશેઠ એ સાહસ ખેડવા તૈયાર થયા.

“ આજે અંગ્રેજો આપને દુસ્મન જેવા દેખાય છે. એમની સાથે નામનો પણ સંબંધ ધરાવનારને આપ દડો છો; પણ એ રીતે આપ અનિષ્ટને આગળ વધતું નહીં અટકાવી શકો. એ લોકો વેપારી છે. આપણે જ એમને લાંચ-સ્વતંત્રતા લાલચ આપી-કર્તા-હર્તા બનાવ્યા છે. આપણા અંદર-અંદરના વિરોધે જ તેમને બળવાન બનાવ્યા છે. જો એમને આપણે વેપારી જ રાખી શક્યા હોત અથવા તો હજીપણ વેપારી રાખી શકીએ તો એમની સાથેના સંબંધથી આપણને કોઈ જાતનો ભય ન રહે. ત્રણ ત્રણ પેઢીની બૂલ હજી પણ સુધરી શકે. ” જગતશેઠના શબ્દે શબ્દને પી જતો હોય એટલી આતૂરતાથી મીરકાસીમ સાંભળી રહ્યો.

“ શાહજાદાની નવી આકૃત આવી ન હોત તો ગમે તે રસ્તે નીકાલ કરી લેત. ” મીરકાસીમ નિરાશભાવે બોલ્યો.

“ શાહજાદો એ દિવસ પછી ચાલ્યો જશે. અંગ્રેજ વેપારીઓને એ ગમે તેવા હક્ક આપે, પણ એમને નવાબોની

સાથે જ કામ લેવું પડશે. બહુ બહુ તો ગોરા વેપારીઓને વગર જકાતે વેપાર કરવાની છૂટ મળશે; પણ ધીમે ધીમે નવાળ, આ દેશના વેપારીઓને એવા હક્ક આપવાને સ્વતંત્ર છે. અંગ્રેજોને તેની સામે વાંધો લાઇ શકશે નહીં. અને એક વખતે રોગ પરખાયો એટલે તેના ઉપચાર પણ મળી આવશે. ” જગતશેઠે વણિકની વાણિજ્યનીતિ સમજાવવા માંડી.

“ ઘેરીઆમાં વાંશલીનાલા પાસે આપણું સૈન્ય પડ્યું છે. એક જમાદાર ધવાયાના ખબર મળ્યા છે. મારી મુખ્ય આશ્વા એની ઉપર હતી. ત્યાં પણ જો ન દ્રાવીએ તો છેલ્લી ઉધૂયાનાલાની એક લડાઇ લડી લેવી અને તે દરમીયાન આપે કહ્યું તેમ અત્યારથી જ વગર-પરવાને બધા વેપારીઓને વેપાર ચલાવવાની છૂટ આપવી: એમ બન્ને બાબતથી દુશ્મનને હંકાવવો. ” મીરકાસીમ એકીસાથે બધા ઇલાજ અજમાવવા ઉતાવળો થયો.

“ લડાઇની વાતમાં મારો અભિપ્રાય નકામો ગણાય. એનો અર્થ એ નથી કે યુદ્ધમાં હું અશ્રદ્ધા ધરાવું છું. એમ હોત તો મેં મારા બે હજાર સૈનિકોને ક્યારના ચે છૂટા કરી દીધા હોત. પણ હકીકત એવી છે કે આજે કોની ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો એ જ નથી સંજોગ. સેનાપતિ કે ફોજદાર, આણીને વખતે ફરી એસે તો લાલને બદલે હજારગણી વધુ હાનિ બહારવી પડે! છેલ્લા વીસ વરસમાં એવું એક પણ યુદ્ધ ખતાવશે કે જેમાં અંગ્રેજ સૈન્યે, આપણા માણસોને ફોડ્યા વિના, કેવળ બાહુબળથી વિજય વર્તાવ્યો હોય ? ” જગતશેઠે ક્રમે ક્રમે એક એક વિષય ચર્ચા માંડ્યો. કઠોર સત્ય સંલગ્નાવવાનો પ્રસંગ પાસે આવ્યો હોય તેમ તેમણે વિશેષમાં કહ્યું:

“પણ એમાં એ બિચારા સેનાપતિઓ કે ફેજદારોનો વાંક આપણે કઈ રીતે કાઢી શકીએ ? આપણે પોતે જ જો એ કુટીલ નીતિને અનુસરીએ તો પછી બીજા માણસો તેવું અનુકરણ કેમ ન કરે ? ન છૂટકે યુદ્ધ કરવું પડે એ જૂદી વાત. પણ યુદ્ધના વિજય ઉપર બંગાળની સ્વતંત્રતાનો આધાર રાખવો હવે નકામો છે.”

ભીરકાસીમને જગતશેઠની સલાહ માનવાનું મન થયું. છતાં પોતે જ ઉપજાવેલા નવાબીના બેઠી વાતાવરણથી પર જઈ શક્યો નહીં. છુપા કરારો, છુપી મંત્રણા, છુપા પ્રપંચો, છુપા જાસુસો એ પ્રમાણે છુપાપણાને લીધે બધું જ વિષમય બન્યું હતું. જગતશેઠ છુપી રીતે અંગ્રેજો સાથે મળી ગયા હોય અને ખોટી રસ્તે દોરતા હોય તો શું ચાય ? ભીરકાસીમને કમળાના રોગને લીધે જગતશેઠ પણ પીળા રંગના દેખાતા હોય એવી શંકા ઉપજી.

“મને આપની સલાહની વખતોવખત જરૂર પડશે. શાંતિ થતાં મુઘીઆપ મુંગેરમાં રહો એવી મારી ઇચ્છા છે.” ભીરકાસીમે જગતશેઠની કસોટી કરવા દરબારી બાપામાં દરખાસ્ત મૂકી.

“પેઢી મુશિદાબાદમાં રહે અને અમે અહીં રહીએ એ કેમ બને ?”

“મુશિદાબાદ જેવી જ પેઢી અહીં સ્થાપી શકે. અને રાજપુત્રીથી નહીં રહો તો મારે તમને પરાણે અહીં રોકવા પડશે.” ભીરકાસીમે દહતાથી જવાબ આપ્યો.

“પરાણે રોકવા” નો અર્થ જગતશેઠ સમજી ગયા. તે દિવસથી જગતશેઠ મહતાબચંદ અને સ્વરૂપચંદ મહારાજ,

મીરકાસીમના ' નજરબંદી ' બન્યા. મોંગીરની સીમમાંથી એક પગલું આધે ન જાય એ માટે જસુસો રોકવામાં આવ્યા જગતશેઠની જરૂરીયાતો ઉપર નવાળ જાતે ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

એક અઠવાડીયું વીત્યું નહીં ત્યાં તો ઘેરીઆના મેદાનમાં મીરકાસીમતું સૈન્ય હાલુ. એ સમાચાર સાંભળતાં જ મીરકાસીમે, જગતશેઠની પ્રથમની સલાહ પ્રમાણે એક જાહેરનામું જહાર પાડ્યું:

“ અમને એવી પાકે પાયે ખખર મળી છે કે આ દેશનાં વેપારીઓનો મોટો ભાગ ભારે ખોટમાં આવી પડ્યો છે, વેપારધંધો નાશ પામતો જાય છે, અને લોકો નિર્દોષી તેમજ આજસુ બની બેઠા છે.

એટલા માટે લોકોના ભલાને સારૂ બધી જાતના કર, વેરા, જકાત, ચોકીદારીના ઉધરાણા બે વરસ સુધી માફ કરવામાં આવે છે.”

અંગ્રેજ વેપારીઓને આ જાહેરનામું તોપના ગોળા કરતાં પણ વધુ ભયંકર લાગ્યું. યુદ્ધમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર મીરકાસીમ પોતે વેપારી નીતિમાં આટલી કૃશળતા બતાવે એ તેમને અસંભવિત ભાસ્યું. અંગ્રેજ વેપારીઓ પરવાનાના બળે, અથવા તો બનાવટી પરવાનાના જોરે વગરજકાતે વેપાર ચલાવી શકતા અને તેથી દેશી વેપારીઓનો તથા કારીગરોનો બેવડો મરો થતો. તેની સામે મીરકાસીમ બમણી ખોટ વેઠીને પણ આ પ્રમાણે પોતાનો બચાવ કરશે એમ કોઈ અંગ્રેજ વેપારી માની શક્યો નહીં. તેમને આ જાહેરનામામાં જગતશેઠની બુદ્ધિનો પ્રતાપ હોય એવી ખાત્રી થઈ.

સ્વાભાવિક રીતે જ ગોરા વેપારીઓ મીરકાસીમના છેલ્લા જાહેરનામાથી ખૂબ ખીજ્યા. તેમણે મીરકાસીમને પદબ્રજ કરવા અને તેમ ન બને તો જગતજોશથી છુટા પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. મીરકાસીમ પણ છેલ્લા પરિણામ માટે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. તે “ઉધૂયાનાલા” ઉપર મોટો આધાર રાખતો. અને સુદનીતિના અનુભવીઓ કહે છે કે એ સ્થાન લગાઈ માટે પસંદ કરવામાં મીરકાસીમે ભારે કુશળતા બતાવી હતી. પલાસીની જેમ આ “ઉધૂયાનાલા” પણ અંગાળના ઇતિહાસમાં અમર બન્યું છે. હિંદુસ્થાનના ભાગ્યપક્ષટાનાં થોડાં સુદક્ષેત્રોમાં આ “ઉધૂયાનાલા” એક અગ્રસ્થાન રોકે છે. અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર ઍડમ્સના પાંચ હજાર સીપાઈઓએ, નવાબ મીરકાસીમના ચાલીસ હજાર સીપાઈઓને શી રીતે હરાવ્યા એ જેમ એક આશ્ચર્યકથા છે તે જ પ્રમાણે એક શરમકથા છે.

ચોવીસ કરતાં પણ વધુ દિવસો નોકળી ગયા અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાની પ્રચંડ તોપો વતી કીસ્તાની એકેકે કાંકરી ખેરવી શક્યું નહીં. અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન નરમ પડતો હતો, બીજી તરફ નવાબી સૈન્ય નાચ-રંગમાં મશગૂલ બન્યું હતું.

આખરે એક બહુભેદ કુટ્યો. મીરકાસીમના સૈન્યમાંથી છાનોમાનો નીકળી અંગ્રેજો ભેગો મળી ગયો. તેણે કહ્યું: “કીસ્તાની આસપાસનું કાદવું સરોવર બધે રચળે સરખું ઉડું નથી. એક ઠેકાણેથી આબાદ ઝોળંગી શકાય એમ છે.” કાણુનો પણ વિવંચ કર્યો વિના અંગ્રેજ સેના કાદવ ખુંદી, કીસ્તા પાસે પહોંચી. અને નવાબના પહેરગીરોને મારી, પાણીના પૂરની જેમ કીસ્તામાં પેડી ! નવાબસેના નીસામાંથી જાગી અને જોયું તો એકે એક સીપાઈ કાળની ચક્કીમાં પીસાઈ રહ્યો હતો.

મીર કાસીમની છેલ્લી આશા પણ પરપોટાની જેમ કુટી ગઇ ! એક જણનો વિશ્વાસઘાત એટલે ખંગાળની મુસ્લીમ રાજ-સત્તાનો સંહાર. ત્રિપુરાની જેમ તેને ત્રીજું લોચન હોત તો તે અત્યારે સારી સૃષ્ટિમાં પ્રલયની આગ વરસાવત ! તેને માણસ માત્રમાં ખૂદાઈ નૂરને બદલે શયતાનીયતનો જ વાસ હોય એમ લાગ્યું. જગતશેઠનાં ઉપદેશવાક્યો તેને યાદ આવ્યાં : “ આ કાળમાં વિશ્વાસ મૂકવાના અને લડાઈઓ લડવાના દિવસો વીતી ગયા છે. ”

તેને ખીજો તર્ક સ્પૃયો : “ જગતશેઠ આટલા નિશ્ચયથી લડાઈનું પરિણામ જોઈ શક્યા એમાં કંઈ છૂપો ભેદ નહીં હોય ? ”

એ જ સંકલ્પના લંગાતી ચાલી :

“ જો એમ ન હોય તો કલકત્તાનો ગવર્નર વેન્સીટાર્ટ, જગતશેઠને મોંગીરમાંથી છોડાવવા આટલું બધું દબાણ મા માટે કરી રહ્યો હશે ? ”

પણ મોંગીરમાં આવ્યા પછી જગતશેઠનું જે વર્તન મીર કાસીમે જોયું તે ઉપરથી તેને જરા પણ શક ન રહ્યો કે “ જગતશેઠ કોઈના પક્ષમાં નથી. જોનારની આંખમાં જે રંગ હોય તેજ રંગ જગતશેઠમાં દેખાય એવી તેમનામાં કંઈક વિશેષતા છે. ”

‘ ઉધૂયાનાલાની ’ ની હાર પછી મીરકાસીમ દુનીયામાં મહોં ખતાવી શકે એમ ન રહ્યું. તેણે એકદમ પટણા ઉપર થાપો મારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બે તોટલા અંગ્રેજ સૈન-

કાનાં લોહીથી વેરની તૃપા છીપાવી, અસહ્ય થઇ પડેલી જીંદગીનો અંત આણવો એવો નિશ્ચય કર્યો.

પણ જગતશેઠનું શું કરવું ? મુશ્કિલાળાદ પાછા મોકલવા ? અંગ્રેજોને સોંપવા ? પટણાના તોફાનમાં સાથે લેવા કે અંગાળની નવાખી પાછળ બીજાની જેમ એમનું ચે બળિદાન દઇ દેવું ?

અંધારી નિર્જન અટવીમાં મીરકાસીમ બૂલો પડ્યો હોય એવી મનોદશા અનુભવી રહ્યો. વેર, જ્હેમ, મહત્વાકાંક્ષા, વિશ્વાસઘાત, નિરાશા એ બધાં સત્ત્વો પોતપોતાની બાપામાં મીરકાસીમને જૂદે જૂદે માર્ગે ખેંચી રહ્યાં. થોડા દિવસો થયાં છુદ્ધિ અને હૃદયનું બળ તે ખોઇ બેઠો હતો. આત્માનો અવાજ સંભળાતો બંધ થયો. અંતરમાંથી વેરની વાસનાનો એક ધ્વની નીકળ્યો. તરત જ મીરકાસીમે જગતશેઠને પોતાની રૂબરૂ બોલાવ્યા.

“ જગતશેઠ ! મીરકાસીમ હવે છેલ્લી રજા લે છે. મુસ્લીમ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના મોહે મેં પાપ કરતાં પાછું વાળીને નથી જોયું. હજી પણ કેટલાંય પાપ આ ખુની હાથની રાહ જોઈ રહ્યાં હશે. ” વીંધાયેલા વાઘની જેમ મીરકાસીમ વિકરાળ બન્યો. અંતરના તોફાનને શમાવવા તે બે ઘડી શાંત રહ્યો.

“ હવે તો દુનીયાભરનું મદારાજ્ય મળતું હોય તો પણ મને નહીં જોઈએ ! મરી ખૂટવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે આજે જ મોંગીર મૂકું છું. ખરેખર મને મારા સીપાઈઓના વિશ્વાસઘાત ઉપર આંસુ પાડવાનો કંઈ જ અધિકાર નથી. નવાબ ન હતો ત્યારે હું કેટલો મુખી હતો ? નવાબીની મૃગતૃષ્ણા પાછળ દોડ્યો-બાન બૂલીને દોડ્યો, એનું પરિણામ જે આવતું જોઈતું હતું

તેજ આબ્ધું. પણ હું પશ્ચાત્તાપ નહીં કરું. આ હૃદય ચીરીને
જેશે તો જણાશે કે ત્યાં વેરની આગ સળગી રહી છે—પણ
હું અને બીજાને પણ આળીશ ત્યારે જ આ હૃદય કંઈક
શાંતિ પામશે. ”

જગતશેઠ બોલવા જતા હતા: “ નવાબ—”

“ ખસ. નવાબ અને નવાબીનો આજથી જ અંત આવે
છે. મને હવે કોઈની સલાહની જરૂર નથી. સલાહ લઈને હવે
હું શું કરી શકવાનો હતો ? ખંગાળની નવાબીને બહુ બહુ તો
બે દિવસની વધુ છાંદગી આપી શકું એટલું જ. એને બચા-
વવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. કુદરતી નિર્માણને એના સીધા માર્ગે
જવા દો. તમે પણ વચમાંથી ખસી જાઓ અને હું પણ
ખસી જઉં.....પણ મારે માથે હજી એક કરજ છે. મારે
મારા શત્રુઓના લોહીમાં ફાવું છે. તમને એકવાર મારી
નજર સામે આ ભાગીરથીમાં ફાવતાં જોઉં...” મીરકાસીમ
અતિશય આવેગને લીધે આગળ બોલી શક્યો નહીં.

“ મૃત્યુની બધી તૈયારી કરીને જ આવ્યો છું. શા સારું
સંકેતો આવ્યો છે ? ખંગમૈયાનાં લાખો સંતાન, માત્ર મારા ખસી
જવાથી સુખી થતાં હોય તો આ તુચ્છ જીવનનું સમર્પણ એ
કંઈ મોટી વાત છે ? આપની ખાતર નહીં, તેમ મારી ખાતર
નહીં, માતૃભૂમિના કલ્યાણની ખાતર અભિમાનથી—સુખથી
અને ઉદ્ધાસથી મરીશ. નિર્માણની વચમાં અમારાં જીવન આડાં
આવતાં હોય તો મૃત્યુ પણ અમારે મન મનોહર બનશે.
પુનર્જન્મને વિષે જેને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, આત્માની અમરતા
અને ઉર્ધ્વગતિને વિષે જેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, તે શું મૃત્યુથી
બંધી જશે ? તુચ્છ જીવનની ખાતર બીખારીની જેમ કરગરશે ?

ખંગાલનો નવાબ નજરોનજર જોઈ શકશે કે જે જગતશેઠો પોતાના ભંડાર ઉદારતાથી ઉઠાવી જાણે છે તે પોતાનાં જીવન પણ એટલી જ રહેલાઈથી સમર્પી શકે છે !” જગતશેઠે ભાગીરથીના શાંત વહેતાં જળ સામે જોયું. જીવનની છેલ્લી સાર્થકતા સધાતી હોય તેમ તેમના ચહેરા ઉપર પ્રકુલતા પથરાઈ.

“એમ ન સંમજતા કે તમને જળશય્યામાં સુવાડી છું. નવાબીનો વૈભવ માણવા જીવતો રહીશ. હું પણ તમારી પાછળ જ આવું છું. નવાબીતંત્ર પણ તમારા બલિદાનથી એટલું બધું ભારે બનશે કે તે પણ આંપની સાથે જ તળાવે પહોંચી સદાને માટે વિરામ લેશે.” મીરકાસીમે ગળગળા અવાજે કહ્યું.

ખંગાળના બે વીરો એ વખતે મૃત્યુના કાંઠે આવી ઉભા હતા. જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહારાજ સ્વરૂપચંદ, મીરકાસીમની નજર સામે, દેવમંદિરમાં પ્રવેશતા હોય એટલા જ ઉત્સાહથી ભાગીરથીના ઉંડા જળમાં ઉતર્યા. ચુની નામનો એક નોકર તેમની પાછળ ખૂદી મરવા તૈયાર થયો. પણ મીરકાસીમે તેને અટકાવ્યો. જગતશેઠથી એક પળનો પણ વિયોગ તે સહી શક્યો નહીં. ત્યાં ને ત્યાં જ તે એક ઉંચી ટેકરી ઉપર ચડ્યો અને સૌની સામે તેણે પોતાનો દેહ અંપલાવ્યો.

મીરકાસીમે માન્યું કે હવે પોતે નિશ્ચિંત અને ખંગાળનો ત્યાગ કરી શકશે. જગતશેઠ જેવો શુદ્ધિ અને લક્ષ્મીનો ભંડાર, દુશ્મનોને માટે ખુલ્લો રહે અને તેઓ તેનો ઉપભોગ કરે એ કરતાં તો પોતાની નજર સામે જ સાગરના અનંત જળમાં સમાઈ જાય એ શું ખોટું ? રજપૂતો પોતાના અંતઃપુરમાં આગ મૂક્યા પછી રણમેદાને ઝૂકતા એમાં કૂરતા કરતાં પણ

અધિક તો સહીસલામતી અને સર્વસ્વનો ત્યાગ સમાજેલાં હોય એમ તેને લાગ્યું.

એ રીતે શુદ્ધિને છેતરવા છતાં મીરકાશીમના અંતરનો વિપ્લવ ન શમ્યો. વેરની વાસના આથે ઉભી રહી જાણે અદ્દ-હાસ્ય કરતી હોય એમ બોલી: “આ જ જગતશેઠ, એક વાર તારા દુરમાનની સામે થઈ જત્રા કરવા જતા હતા તે યાદ છે ? એની ઉપર દયા કે મમતા સીંચતાં તું શરમાતો નથી ? કેટલો શુદ્ધિહીન છે ?” મીરકાશીમ વ્યાકુળ થિતે આસપાસ જોઈ રહ્યો ! વૃક્ષો કંપતાં હતાં, વાયુના આણુ આણુમાં ભય-કર ઓઢારીન્સ ભયું હતું. તેણે ખોતાની નજર પાછી વાળી લીધી.

પણ તરતજ એક સાથે અસંખ્ય માયાવિનીઓ, મીર-કાશીમને વીંટળાઈ વળા હોય એમ તેને થયું ! તેનું વજ્રકોર હૈયું હમણાંજ ભાંગીને ભૂકડા થઈ જશે એમ લાગ્યું. તેણે બે હાથ વતી જોરથી માથું ઢાળ્યું. પૃથ્વી ફરતી હતી, આ-કાશ પણ જાણે ટૂટી પડવાની આણી ઉપર આવી ઉભું હતું. એક માયાવિનીએ, આત્મીયની જેમ બરાબર કાનમાં કહેવા માંડ્યું—“જગતશેઠને માટે બેદ કરવો મૂકી દે ! આ જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી. તું જેને તારા માને છે તે જ તારા આહારમાં ઝેર નહીં મેળવતા હોય તેની શી ખાત્રી ?” મીરકા-શીમને આ અદસ્ય વાણીએ રહેજ રવસ્ય અને ઉત્તેજિત કર્યો. પણ તે હવે વધુ વખત ત્યાં ઉભો રહી શક્યો નહીં. જગત-શેઠ અને મહારાજા સરપચંદને છેલ્લી વાર તેણે જોયા અને તેની સાલચોળ લાગતી આખમાંથી આંસુનાં બે ટીપાં સરી પડ્યાં !

પણ ધનધાન્યને બદલે ભલે રાખની બે મુંઠી ભરી રાજ થાય ! ”
મીરકાસીમ મનનાં બળડ્યો અને અર્ધગાંડાની જેમ વિજયનો
મદ માણતો, અપાટાબેર ત્યાંથી ચાંલી નીકળ્યો.

જગતશેઠ મહતાબચંદ, મહારાજ સરપચંદ અને સુનીનાં
આત્મસમર્પણ નીલાળી ભાગીરથીનાં જળ ખળભળ્યાં. આજે
પણ ભાગીરથીની દેવી વાણી સમજનારા સંતો અને કવિઓ
કહે છે કે “ ભાગીરથીના સંગીતમાં જગતશેઠના આત્મ-
સમર્પણનો જ મહિમા સંભળાય છે. ”

જગતશેઠ જતાં બંગાળની અંધારી રાતનું એક ઉજ્જ-
વળ નક્ષત્ર આથમી ગયું. બંગાળનાં લાખો સ્ત્રી-પુરુષોએ તે
દિવસે અત્ર ત્યજ્યાં. બંગાળના મોટા શહેરથી માંડી નાના
નાના ગામડાં સુધી શોકનું એક મોટું મોજું ફરી વળ્યું.

મરવાને માટે જ ભાંગીરથી નીકળેલા મીરકાસીમ, જગ-
તશેઠના પાંછળ શી રીતે પહોંચ્યો તે કાઈ કહી શક્યું નથી.
માત્ર એટલું જ મળી આવે છે કે પટણામાં અંગ્રેજોના
સોહીથી નાલા પછી “ અચાનક એક દિવસે દિલ્હીના પાદ-
રમાં એક ટૂટીફૂટી ઝુંપડી પાસે અજાણ્યા પુરુષનું શબ ધૂળમાં
રગદોળાતું મળી આવ્યું. તેને કબરમાં દાટવા જેટલી સામગ્રી
પણ એ ઝુંપડીમાં ન હતી. બહુ તપાસ કરતાં ઝુંપડીમાંથી
એક જુની ગંધાતી શાલ મળી. તે વેચી જે કંઈ ઉપજ્યું
તેનાથી શખને દાટવાની ક્રિયા દિલ્હીના નાગરિકોએ પૂરી કરી.
દાટતી વેળા એકાએક કોઈ રહી પડ્યું. રડતાં રડતાં તેનાથી
ખોલાધ જવાયું કે “ અરેરે ! આ તે જ મીરકાસીમ ! ” આ
આત્મનાદ પણ આકાશમાં મળી ગયો !

(૧૮)

જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહારાજ સરપચંદ જતાં જ જગતશેઠના વૈભવ અને પ્રતાપ અંખવાતા ચાલ્યા. આદ-શાહ શાહઆલમના સમયમાં એ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા બરાબર જળવાઈ, પણ પ્રથમનું ઓજસ ઉડી ગયું. મધ્યાહ્નના નમતા પહોરની જેમ, બધું પૂર્વવત ચાલવા છતાં એની ગતિ બદલાઈ ચૂકી હતી.

મહતાબચંદના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ખુશાલચંદને અને મહારાજ સરપચંદના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉદાયતચંદને આદશાહ શાહઆલમે, અનુક્રમે જગતશેઠ અને મહારાજના પદથી સન્માન્યા. બન્ને બાઈઓ સાથે મળીને પેઢીનો કારભાર કરવા લાગ્યા. પણ પેઢીનો કસ ઉડી ગયો હતો. અયોધ્યાના વજીરે એકવાર મોટી લાલચ આપી તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. પણ વજીરનો સ્વાર્થ ન સધાયો. મુશિદાબાદ છોડીને અયોધ્યામાં રહેવાનું તેમણે ન સ્વીકાર્યું. નવાબ-વજીરે ખૂબ દ્રવ્ય ચૂસી એ બે બાઈઓને છોડી દીધા.

મીરજાદરનો પુત્ર નજુમ-ઉદ્દૌલા, અંગ્રેજોની મહેરબાનીથી મુશિદાબાદની મસનદ ઉપર આવ્યો. કંપનીના નોક-

રેની દ્રવ્યલાલસા પહેલા કરતાં અધિક પ્રમાણમાં બળવતી બની હતી. કાઉન્સિલનાં સભ્યો-જોનસ્ટન, મીડલ્ટન અને લેસેસ્ટરે નજીમ-હિદૌલા પાસે એક લાખ ને પચીસ હજાર રૂપિયાની માગણી કરી. જગતશેઠે તે કબૂલ્યા તો ખરા, પણ વખતસર આપી શક્યા નહીં. આથી એ ગોરા દેવો કોપાય-માન થયા અને બળજોરીથી રકમ વસુલ કરી.*

નજીમ-હિદૌલાએ પહેલા મહમદ રેન્ન-ખાંને નાયબ-મુખો નીમ્યો હતો. પણ કલાઇવે બીજાવાર હિંદુસ્તાનમાં પગ મૂક્યો કે તરત જ તેણે એ વ્યવસ્થા નામંજુર કરી અને નજીમને રાજકાંજમાંથી તેમજ સૈન્ય સંબંધી વ્યવસ્થામાંથી રાજનામું આપી છૂટા થવાની ફરજ પાડી. મોત્ર નામની કેટલીક સત્તા રહેવા દીધી-તેમાં પણ મહમદ રેન્ન-ખાં, રાજા હુલ્લિરામ અને જગતશેઠની સલાહ વિના કંઈ કામ ન કરવાનું દબાણ થયું.

એ સ્થિતિ પણ ૧૭૬૫ માં પલટાઈ ગઈ. કંપની સરકારે અંગાળની દિવાની પોતાના અધિકારમાં લીધી. અને તે દિવસથી કંપની દેશમાં કર્તાહુર્તા બની. કલાઇવે જગતશેઠ ખુશાલચંદને કંપનીની સરાશી સોંપી. ખુશાલચંદ બહુ ન્હાની હિમ્મરના હતા. -ભાગ્યે જ અદાર વરસ થયા હશે. જગતશેઠના કુટુંબની પૂરેપૂરી પડતી અહીંથી આરંભાઈ.

જગતશેઠે ખુશાલચંદે, એ અરસામાં, કલાઇવને એક પત્ર લખી પોતાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ નિવેદી. પણ કલાઇવે

સમ્યતાપૂર્વક તેનો જવાબ વાળવાને બદલે જાણુ જીતું વેર વાળતો હોય તેમ કઠોર વાણીમાં સંભળાવી દીધું કે:

“ તમારા પિતા સાથેના વહેવારમાં હું કેટલી મહેરબાની રાખતો અને કેવી મદદ કરતો તે તમારી જાણ બહાર નહીં હોય. તમારી અને તમારા પરિવારની સાથે પણ એવો જ આંતરિક સંબંધ ધરાવી રહ્યો છું. છતાં ખેદની વાત છે કે તમે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો અને જવાબદારીનો કંઈ ખ્યાલ નથી રાખતા. પહેલાં આપણી વચ્ચે એવી સમજુતી થઈ હતી કે તીજેરીની ત્રણ ચાવીઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે રાખવી, પણ તેમ કરવાને બદલે તમે એકલા તમારી પાસે જ બધા પૈસા રાખી લો છો. ઇબ્રાહીમ પણ તમે બની શકે તેટલા ઝોછા દરે આપો છો, રાજ્યતું કરજ પહેલાં વસુલ કરવું જોઈએ તેમ ન કરતાં તમે તમારું લેણું, જમીનદારો પાસેથી પહેલું પતાવો છો, એવા સમાચાર મને મળ્યા છે. તમારી આ વર્તણૂકનો કાંઈ રીતે બચાવ થઈ શકતો નથી. હજી પણ તમે પ્રથમના જેટલા જ પૈસાદાર છો. વધારે લોભને લીધે તમને અસંતોષ રહેતો હશે, પણ તમે તમારી જવાબદારીથી નીચે પડતા જાઓ છો અને અમારો તમારા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઉઠતો જાય છે. ”x

આ પત્રમાં કલાઈવિનો હુકાર ગળું રહ્યો છે. ખોટા દસ્તાવેજ બનાવી પોતાના આશ્રિતોના નિઃશ્વાસ લેતાં જેને જરાય અરેકાર ન થયો તેની પાસેથી જગતશેઠના પુત્રોને આવો ઉક્ત જવાબ મળે એ વિષે કાઈને આશ્ચર્ય ન થાય.

૧૭૬૬ ના એપ્રિલ મહીનામાં જગતશેઠે, કંપની પાસે પોતાના લેણા ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપિયાની ઉધરાણી કરી. જગતશેઠે એ રૂપિયામાંથી ૩૦ લાખ જમીનદારોને અને ૨૧ લાખ મીરજાદર તથા અંગ્રેજોના સૈન્યના નિભાવને અંગે ધીર્ય હતા. ૧૪ મી એપ્રિલે કંપનીની કાઉન્સિલે ઠરાવ્યું:

“ જમીનદારોના દેણા માટે આપણે જવાબદાર નથી. બાકીના ૨૧ લાખ, કંપની અને નવાબ સરખે ભાગે, દસ વરસની અંદર ભરી દેશે. ”+

તે પછી કંપનીની સત્તા અને આવક વધતી ચાલી. કલાકવને થયું કે રાજકારભારમાં જગતશેઠની મુદ્દલ દરમ્યાન-ગીરી શા સાફ હોવી જોઈએ ? તેને જગતશેઠ નડતરરૂપ લાગ્યા. જગતશેઠને તેણે કહેવરાવ્યું : “ જો વરસ દિવસે ત્રણ લાખ રૂપિયા લઈ છુટા થવા માગતા હો તો અમે એટલું વર્ષાસન બાંધી આપવા તૈયાર છીએ. ” જગતશેઠ ખુશાલચંદે એ માગણી ન સ્વીકારી. તેમણે જવાબ આપ્યો કે “ હું ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરું તો પણ ત્રણ લાખ રૂપિયા મને ઓછા પડે. ” વોર્ન હેસ્ટીંગ્સના અમલમાં ખુશાલચંદની સ્થિતિ વધુ બગડી. રાજવહીવટના કેટલાક ખાતાં મુશ્કેલીબાદથી કંલકંતા ગયાં. આથી જગતશેઠ મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા. તેમણે તે વિષે હેસ્ટીંગ્સને એક પત્ર લખ્યો અને પરાપૂર્વથી જે વહીવટ પેઢી સંભાળતી તે પાછો પેઢીને સોંપવા અરજ કરી. હેસ્ટીંગ્સ એ વખતે રાજધાનીથી બહુ દૂર હતા. તેણે રાજધાનીમાં આવ્યા પછી એ વિષે સંતોષકારક નિવેડો

લાવવાની પોતાની ધ્વજા દર્શાવી. કમનસીબે હેસ્ટીંગ્સ પાછો આવે તે પહેલાં જ અકસ્માત ખુશાલચંદ ગુજરી ગયા. સમેતશીખર ઉપર તેમણે જ ફેટલાંક જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. બાદશાહ મહમદશાહના વખતથી શીખરછની સઘળી તીર્થભૂમિ જગતશેઠના કુટુંબને વગર કરે સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. શીખરછ ઉપરના મંદિરોમાં ઘણેખરે સ્થળે શીલાલેખોમાં જગતશેઠ ખુશાલચંદના નામના ઉલ્લેખો છે.

તે ઉપરાંત ખુશાલચંદે સાર્વજનિક હિતનાં પણ ઘણાં કાર્યો કર્યાં હતાં. એમ કહેવાય છે કે જે જગતશેઠે લગભગ ૧૦૮ જેટલાં તળાવ બંધાવ્યાં હતાં તે આ ખુશાલચંદજી જ હોવા જોઈએ. જગતશેઠના રહેવાના મકાન પાસે આજે એક બાગ છે તેનું નામ “ ખુશાલબાગ ” છે તે પણ એમણે જ નિર્મ્યો હશે. લોકવાયકા તો એવી છે કે ખુશાલચંદજીએ પોતાની ઘણીખરી સંપત્તિ જમીનમાં દાટી રાખી હતી. પરંતુ તેમનું અકસ્માત મૃત્યુ થવાથી અને વાચા બંધ પડી જવાથી એ વિષે કોઈને કંઈ કહી શક્યા નહીં.

ખુશાલચંદજીને સંતાન ન હતું. તેમણે પોતાના ભત્રીજા હરખચંદજીને જોળે લીધા. વોર્ન હેસ્ટીંગ્સને પણ ખુશાલચંદજીના મૃત્યુથી બહુ ખેદ થયો. ઉત્તરોત્તર ચાલી આવતી રીત પ્રમાણે હેસ્ટીંગ્સે હરખચંદને જગતશેઠની પદવી આપી. કંપનીના ઇતિહાસમાં પદવી આપવાનો આ પ્રસંગ પહેલવહેલો બન્યો.

હેસ્ટીંગ્સે કહેરાવ્યું કે “ હરખચંદજી ઉમ્મરલાયક થશે ત્યારે ખુશાલચંદજીની ચરજનો અમલ કરવામાં આવશે. ”

પણ તે પછી તરતજ તેને વિદાયત જતું પડ્યું. જગતશે-
ઠના કુટુંબની દુર્દશા દિવસે દિવસે વંધુ શોચનીય બની. આવ-
ઠનાં બંધાં દ્વારે બંધ થવાથી જગતશેઠ હરખચંદને પગલે
પગલે મુંઝવણ થવા લાગી. ધણું ધન તો ખુશાલચંદણની
હૈયાતીમાં જ ખર્ચાઈ ગયું હતું.

હરખચંદણના સમયમાં, જગતશેઠની ધાર્મિક વલણ બદ-
લાઈ. એમ કહેવાય છે કે હરખચંદને કંઈ સંતાન ન હતું.
તેથી તે હંમેશા ઉદાસ રહ્યા કરતો. એક વૈષ્ણવ સંન્યાસીએ
સંતાનની લાલચ આપી વૈષ્ણવધર્મમાં દીક્ષિત કર્યો. તેણે એક
વિષ્ણુમંદિર પણ પોતાના ઘર પાસે બંધાવ્યું. આ રીતે ધર્મા-
ન્તર કરવા છતાં જગતશેઠના પરિવારમાં આજે પણ જૈન
આચાર-વિચારનું જ પ્રાધાન્ય જળવાઈ રહ્યું છે.

હરખચંદણની પછી ઇંદ્રિયંદ અને ખિશનચંદે એ ભાગમાં
માલ-મીઠકત વહેંચી લીધી. રાજકારભારને લગતો સઘળો
સંબંધ સદાને માટે બંધ થયો. અંગ્રેજ સરકારે ઇંદ્રિયંદને
પણ જગતશેઠની ઉપાધિથી નવાલ્યા; પણ હવે પૂરતી આવક
વિના ઉપાધિ એ ખરેખર ઉપાધિરૂપ બની ! સરકારે પણ તે
પછી એ પદવી આપવી બંધ કરી. ઇતિહાસના પાના ઉપર
ઇંદ્રિયંદ " જગતશેઠ " ની છેલ્લી પદવી કેવળ શોભાપૂરતી દીપાવી.

ઇંદ્રિયંદની પછી ગોવિંદચંદ જગતશેઠની ગાદીએ આવ્યો.
પણ તે એટલો બધો ઉગાઉ હતો કે તેણે બાકી રહેલાં ધરણ્યાં
અને વસ્ત્રો પણ વેચી નાખ્યાં. આખરે આજીવિકાનો સવાલ
ઉભો થયો ત્યારે તેણે અંગ્રેજ સરકારનું સરણ લીધું. કેટલીય
માયાકૂટ પછી મદામહેનતે સરકારે માસિક ૧૨૦૦) રૂપિયા
જીવનપર્યાંત આપવાનું દરાવ્યું.

પછી તો દીનતા પોતાની સાથે જ ગૃહકલેશ લેતી આવે છે, તેણે પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. એક જ કુટુંબની જૂદી જૂદી શાખાએ વર્ષાસન વિષે જૂદા જૂદા દાવા નોંધાવ્યા. સરકારે પણ તેના એવા જ ઉડાઉ જવાબ વાળ્યા. પરંતુ “જગતશેઠ” ના ઇતિહાસ સાથે એને કંઈ સંબંધ નથી. ટુંકામાં, એટલું કહી શકાય કે જે સ્થળે પ્રતાપ, વૈભવ ને અધિકારનો પ્રખર સૂર્ય પોતાનાં હજારો કિરણો ફેંકી રહ્યો હતો, ત્યાં આજે કોડીયાના દીવાનો અતિ સામાન્ય પ્રકાશ પણ નથી રહ્યો. એટલું છતાં જગતશેઠના નામ સાથે જે અતીત ગૌરવ અને ભવ્યતા સંકળાયેલી છે તેને કારણ કાળ લુંસી શક્યો નથી. વ્યક્તિ ક્ષુદ્ર છે, તેનું બળ વ્યક્તિ કરતાં પણ મહાન છે, ચિરારાધ્ય છે, અજર-અમર છે !

જગતશેઠ : વંશવૃક્ષ

સિંધરાજ

અખયરાજ

કરમચંદ

શાહ હીરાનંદ

લાખ અંદ ગોરધન ચંદ મલુક ચંદ સદા નંદ શેઠ માણેકચંદ અમીચંદ દીપચંદ ધનખાં

(૧) માણેકદેવી

(૨) સોલાગદેવી

(૧) જગતશેઠ કૃત્તેહચંદ

(દત્તક)

(૧) મુખર દેવી

આણંદચંદ

શેઠ દયાચંદ

પુત્રી

પુત્રી

(૨) જગતશેઠ મહતાખચંદ મહારાજ સરપચંદ

(૧) થીનગરદેવી

મહારાજ હિદાયતચંદ અભયચંદ મીહીરચંદ

(૩) જગતશેઠ જગદીશ શેઠ શ્રી મુખેરચંદ મુખલાલચંદ

ખુશાલચંદ ગુલામચંદ

દરખચંદ

જગતશેઠ

(૪) દરખચંદ (દત્તક)

(૫) જગતશેઠ ઇશ્વરચંદ

(૬) જગતશેઠ ગોવીંદચંદ

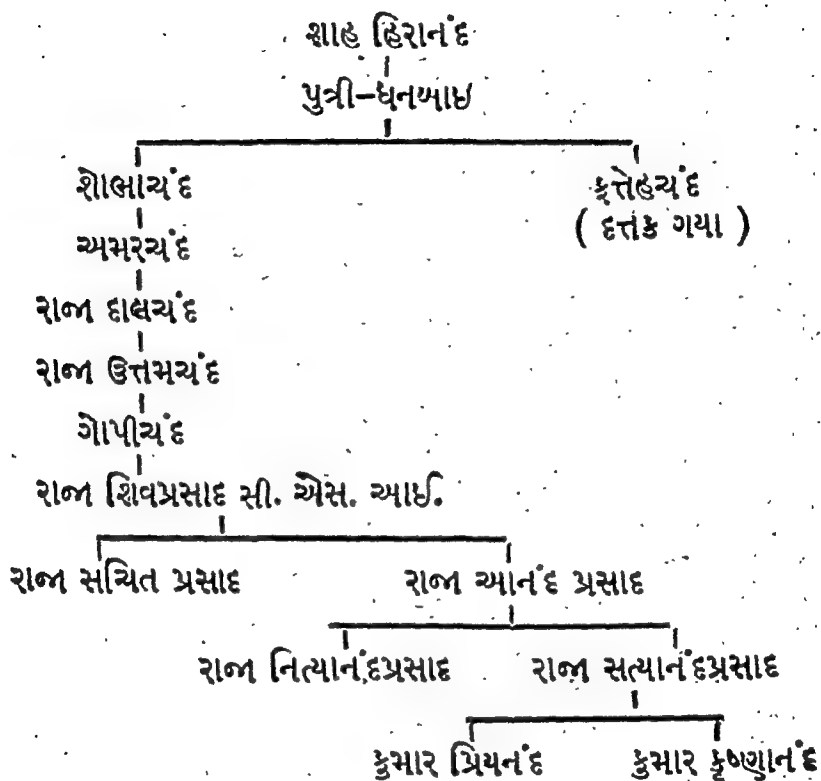
મહારાજ ગોપાલચંદ (દત્તક)

જગતશેઠ ગુલામચંદ (દત્તક)

જગતશેઠ કૃત્તેહચંદ

જગતશેઠ : વંશવૃક્ષ

(૨)

શેઠ માણિકચંદનું કરમાન*

પરમેશ્વરનું નામ
(લાલ શાહીમાં)

(ગોળ મ્હેર)
પરમેશ્વરનું નામ

૧૧
પુત્ર
મીરનશાહ

૧૨
પુત્ર
અમીર તૈમુર
સાહેબ કેરાન

૧
પુત્ર
શાહઆલમ
બાદશાહ

(લાલ શાહીમાં
દસ્તખત)

મહમ્મદ મહમુદીન
આલમગીર શાની
ફરખસીઅરનું બા-
દશાહ ગાઝી કરમાન
આબૂબ મજીદર.

૧૦
પુત્ર
સુલતાન
મહમ્મદશાહ

૬
પુત્ર
સુલતાન
આબડાસદશાહ

૮
પુત્ર
ઉમરશેખ
શાહ

મહમ્મદ ફરખસી-
અરનો પુત્ર અબ્દ-
મુસ્શાન, અબૂલ
મજીદ મહમુદીન
આલમગીર શાની
બાદશાહ ગાઝીઅન
આહદ

જાહેડાબ
દીવસદાબ
ફતિ ૨

જાહેડાબ
ખાજાજાહ
ફતિ ૬

જાહેડાબ
દીવસદાબ
ફતિ ૨

જાહેડાબ
દેખાબ
ફતિ ૭

જાહેડાબ
ખાજાજાહ
ફતિ ૩

જાહેડાબ
દેખાબ
ફતિ ૫

આ ફત્તેહ અને આનંદમંગળનાં અવસરે, આ મદામાન્ય અને
વિશ્વાસયોગ્ય કરમાન વતી માણિકચંદ, આ ચિરસ્થાયી રાન્ય તરફથી
માણિકચંદ શેઠ ખીતાબ મેળવે છે. અમારા તાબાના રાન્યના બધા
દેવાન અને હવે પછી થનારા અમલદારો, હાકેમો અને મુસદ્દીઓએ
માણિકચંદના નામ પાસે શેઠ શબ્દ લખવો. એ બાબતમાં બધાએ
ખાસ ધાગજી રાખવી, અને દલુરનું ખુદનું કરમાન છે એમ બાણવું.
તારીખ ૮, અલદજ્જી ત્રીજી સન ૧૧૭૫.

• મુદિદાબાદ-મહાબીના આધારે.

[કરમાનની બીજ બાજુ]

જે આ મહામાનવંતા રાજ્યના મુખ્ય આધારરૂપ છે, સસ્તનતના જેઓ વિશ્વાસપાત્ર છે, ખાનદાન ફૂળના છે, ઉંચા પદના છે, શક્તિ-શાલી છે, રાજ્ય અને ધનસંબંધી સારી વ્યવસ્થા કરી જાણે છે, જે કલમ અને તલવાર વાપરવામાં કૃશળ છે, ધનને ફરકતી રાખી શકે છે, સારામાં સારા નિષ્પક્ષપાત વજર છે, સસ્તનતની મુશ્કેલીમાં આધારરૂપ છે, વજરોમાં પણ જે બહુજ વિશ્વાસપાત્ર અને મિત્ર છે તે મિત્રદૌલા બહાદૂર જાફરજંગ સેપાહસાલાર સેનાનિવેશની રૂપરૂમાં.

(મહેર)

મહમ્મદ ફરખ

શાતુ બાદશાહ ગાઝી

ખાલા દુલ્લાહ સેપાસાલાર

ધયાર ખાવા ફિદરી કૃતબલ

મૂલક અમિતુદૌલા સૈયદ

આબદ ખાં બાહાદૂર

જાફરજંગ.

જગત્શેઠ મહતાબચંદનું ફરમાન

પરમેશ્વરનું નામ—(લાલ શાહીમાં)

(ગોળમ્હેર)

પરમેશ્વરનું નામ

૧૨
પુત્ર
મીરનશાહ

૧૩
પુત્ર
અમીર તૈમુર
સાહેબ કેરાન

૧
પુત્ર
જહાનશાહ

દસ્તાખત
(લાલશાહીમાં)

૧૨
પુત્ર
સુલતાન
મહમ્મદ શાહ

૨૦
પુત્ર
સુલતાન
આબુસૈયદ શાહ

૯
પુત્ર
હિમરશેખ
શાહ

જાહેડાબ
મહમ્મદશાહ
પુત્ર
૨

જાહેડાબ
આલમશાહ
પુત્ર
૬

જાહેડાબ
મહમ્મદશાહ
પુત્ર
૪

અહમ્મદશાહ
બહાદુર પુત્ર મહ-
મ્મદશાહ મળ-
હેદીન સાહેબે
કેરાનશાની બાદ-
શાહ ગાઝી.

અહમ્મદશાહ બાદ-
દુર, પુત્ર મહમ્મદ
શાહ, આબુસૈયદ નાસીર
મઝાહેદીન સાહેબે
કેરાન, શાની બાદ-
શાહ ગાઝી સન એક.

જાહેડાબ
દેખાબ
દેખાબ
૭

જાહેડાબ
દેખાબ
દેખાબ
૭

જાહેડાબ
દેખાબ
દેખાબ
૩

જાહેડાબ
દેખાબ
દેખાબ
૪

આ શુભ અને આનંદના અવસરે આ ચિરસ્થાયી સામ્રાજ્યના
જગત્માન્ય અને જગતને તાબે કરનારા ફરમાનવતી, મહતાબરાય-વિશ્વાસ
અને ગૌરવના મૂળ ધનરૂપ જગત્શેઠનો ખીતાબ મેળવે છે. અમારા
તાબાના રાજ્યમાં દરેક દેખાત તથા હવે પછી ચનારા હાકીમો, અમલ-
દારો તથા મુસદ્દીઓ વગેરેએ તેમનું જગત્શેઠ મહતાબરાય નામ લખવું.
આ બાબતમાં ખાસ ધાન્ય અને કાશેષ કરવી.

તારીખ ૨૧ જ્યેષ્ઠ

આ ફરમાનની પાછળની બાજુ ઢંકાઈ જવાથી વાંચી શકાતી નથી.

(મુશિદાબાદ-કાચિણી.)

માણિકદેવી

(માણિકદેવિજી રાસના આધારે)

માણિકદેવિના પતા શાહજહાનપુરમાં રહેતા, તેમનું નામ પુરષ્ણમલ્લ હતું અને ઓસવાલવંશના હતા. તેમની પત્નિનું નામ શુલાબખાઈ:—

“ મધ્ય દેશ મેદિપતિ, વત્સ દેશ અતિ ચંગારે;
નગરી કાસંખી બહી, નદી વહે જહાં ગંગારે.

અંદનખાલિકા જહાં બાઝ, સતીયાંમેં સિરદારીરે;
નામ જયંતી આવિકા, મૃગાવતી સુખકારીરે.

સાધુ અનાથી જિહાં હુઆ, આવક સાધ પવિત્રારે;
પદમપ્રભુ જિહાં જનમીયા, કહાં લગી કહું ચરિત્રારે.

તસ નગરી પાસે બલો, સાહિજહાનપુર સારારે;
નિકટ વહે ગંગા નદી, વસે વરન અદારારે.

સુરપુરવરકી ઉપમા, નગર નિરપમ દેખારે;
ન્યાત ચોરાસી જહાં વસે, ઉસવાલ સુવિસેખારે.

પૂરણમલ પુણ્યાત્મા, આવક પરમ સુજ્ઞાનીરે;
ગોત્ર ધીરાણી પરગડા, ધર્મવંત અતિ દાનીરે.
તસુ ધરણીવરણી સતી, ગુણોળ હુધ તિ નામેરે;
જૈન ભગતિ દોઈ આદરે, દિનદિન ચઢત પ્રણામેરે.
તાસ કુખસે ઉપની, સ્વર્ગલોકથી આધરે;

... ..

સંવત સત્તરસે તીસમેં, આવણુ માસ ઉદરોરે;
કૃષ્ણપક્ષ એકાદશી જનમ ભયો મુવિકારોરે.

માણિકદેવીના શ્વસુર તથા પતિ એ વખતે પટણુમાં
રહેતા અને બહુજ ધનવાન હતા :

નગર સુવસ પટણે વસે, ઉસવંસ સિરદાર;
ગોત્ર ગદિલડા જગ પ્રગટ, દોલતવંત દાતાર.

હીરાનંદ નરિંદ સમ, માને સહુ કોષ આણુ;
સાત-પુત્ર તેદને પ્રગટ, અદભૂત ગુણમણિખાણુ.

માણિકચંદ નરિંદ્ર સમ, ચૌદે વિદ્યા ભંડાર;
લંછન અંગ અતીસ તસુ, કામતણો અવતાર.

પુરણમલ્લની પુત્રી કિશોરકુંવરી, માણિકચંદને ત્યાં માણિક-
દેવીના નામે ઓળખાઈ. તેનાં પગલાંથી હીરાનંદને ત્યાં લક્ષ્મી
વધતી ચાલી:

પુણ્યવંતને પગપરવેશ, કીરત વાધી દેશોદેશ;
વાધે પુત્ર પોત્ર પરિવાર, વાધી લલ્હમી બહુત ભંડાર.
નરદેહી ધરી આપ વહુ, પરત છલછલી ભાખે સહુ;
માણિક્કદેવી દીન્હા નામ, અદ્ભૂત રૂપવંત અભિરામ.

પંટણાથી માણિક્કચંદ મુશિદાબાદમાં આવ્યા. મુશિદા-
બાદના વૈભવનું વર્ણન કવિ આ પ્રમાણે આપે છે:

રાજા પરજા અરૂં ઉમરાવ, ફોજદાર સુખા નવાખ;
સહુકોઈમાને હુકુમ પ્રમાન, દિલીપતિ દે અતિ સન્માન.
બાદશાહ શ્રી ફરકશાહ, શેઠ પદસ્થ દીયો ઉછાહ;
માણિક્કચંદ શેઠ બચે નામ, ફિરી દુલાઈ ઠામોઠામ.
દેશ બંગાલ કેરે ધની, દિનદિન સંતતી સંપ્રતિ ધણી;
જાકે પુત્ર સુરેન્દ્ર સમાન, પ્રગટે ફત્તેહચંદ સુરાન.
દિલીજાય દિલીપતિ બેટ, નામ ખીતાબ બયો જગતશેઠ.

સંવત ૧૭૭૧ માં માઘ માસની દશમી ને શુક્રવારે માણિક્ક-
ચંદ શેઠ સારો પુત્ર-પૌત્રાદિ પારવાર મૂકી સ્વર્ગવાસ પામ્યા.
જગતશેઠ ફત્તેહચંદે, માતાની શ્રી શિખરજીએ યાત્રા જવાની
જમણા સાંભળી મોટા પાયા ઉપર તીર્થયાત્રાની તૈયારી કરવા માંડી:

મનસુખા માતાતણા જાણ્યા શ્રી જગતશેઠ;
કરી સગર્ભ સંધની, ભેજે લોક પચેટ.

ઘાટ વાટ સખ સજી કરો, સંઘ આવે જીલ રાહ;
 હુકમ સુણત સખ ભૂપતિ, લાગે કરન ઉછાહ.
 દેશ વિદેશે પકૂઈ, પત્રી પરમ હુલાસ;
 ચોવીહ સંઘ જીલાઈયા, ખરચી ભેજ ખાસ.
 અસવારી વાહન દીએ, જીલ જીલ માંગી તેમ;
 ડેરા તંજુ પાલ ભલા, દીન્હા સખકો તેમ.
 સંઘ સહ એકદા થયા, મૂલુક મૂલુક સો આય;
 તુરત ખોલાયા ભેતખી, મુહરત દીયા ખતાય.

સંઘની તૈયારી અર્થે કણ્ઠાટકી લાલ યનાતના તંજુ, એરા-
 વત જેવા હાથી, તેજી ઘોડા અને ફેજ તથા સામંતોનું વર્ણન
 આખ્યા પછી કવિએ વર્ધમાન નગરી અને ચંપાણુરીની સ્પર્શ-
 નાનો આનંદ વર્ણવ્યો છે. શિખરજી પહોંચ્યા પછી ત્રણ દિવસ
 અને ત્રણ રાત ગિરિશિખર ઉપર રહ્યાં અને સ્નાત્ર, પૂજા
 તથા આંગી વિગેરે ખૂબ ધામધૂમથી કરાવ્યાં.

શિખરજીની યાત્રા કરી આવ્યા પછી માતા માણિકદેવીએ
 મુખ્યતાએ ધર્મકરણીમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું:

જનમંદિર રૂપાંતણા, ગૃહમેં સરસ ખનાય;
 પ્રતિમા સોના રજતની, થાપી શ્રી જનરાય.
 પહર એક પૂજા કરે, જપે મંત્ર નવકાર;
 દાન દેહી જવ હાથસોં, તવ હી કરે આહાર.

છઠ્ઠા અર પારણા, જો કહું તિય બદ બનય;
તખ તેલા નિહચે કરે, એક ટેક ન મીટાય.
દોય પહર શાસ્ત્ર સુણે, સંજા કરે તુકાલ;
પોસહ અષ્ટમી ચૌદસી, પડિકમણા બીડુ કાળ.
સચિત વસ્તુ છુએ નહીં, દીન હીન પ્રતિ દાન;
કુણુ સરખર તેહની કરે, સકે ન રાજા રાંણુ.
દેશ બંગાલે નહિ હુતા, દેહરા અર પોસાલ;
પુણ્ય પ્રસાદ માતાતણે, ધર ધર થયા વિલાસ.
જેની હોતે નગ્રમે, આગે ધર દોય ચાર;
સો પ્રસાદ માતાતણે, આવક લએ હજાર.

કમે કમે માતા માણિકદેવીએ ખૂબ ઉગ્ર તપશ્ચર્યાઓ આદરી.
ઉપરાઉપરી તપશ્ચર્યાથી તેમનું શરીર હાડપીંજર જેવું બની
ગયું. છતાં વ્રત-પચ્ચખાણુ ન તબ્યાં. તપશ્ચર્યાની જેમ દાનમાં
પણુ તેઓ એટલા જ મુકતહસ્ત હતાં:

લાખો દાન દીયા સતી રે લો—

લાખ કીયા ઉપગાર રે...

લાખ જીવ પ્રતિપાળ્યા રે—

લાખો બેજ સસાર રે...

મોહ નહીં મમતા નહીં રે લો—

રાગ નહીં કહુ રોસ રે...

ક્ષમા દયા સમતા ભરી રે—

હરખ નહીં અપસોસ રે...

તપસ્વિની માતાનો પુત્ર પણ કેટલો માતૃભક્ત હતો ?

હુકુમ કબહુ મેટે નહીં, માતૃભક્તો જગતશેહ;

ત્રીન વાર દિન પ્રતિ કરે, ચરણકમલકી ભેટ.

શત માગે નવસહસ્ત્ર દીએ, સહસ્ત્ર કહે દે લક્ષ;

માતાને માને સદા, પરમેશ્વર પ્રતક્ષ.

મૃત્યુને એક વરસ બાકી હતું, તે વખતે મેઘની જેમ માતા માણિકદેવીએ દાન વરસાવ્યાં, વખતો વખત લ્હાણીઓ કરી અને કવિ કહે છે કે આવી ધરમકરણી તો “હૈ જિણહી ન કીન” — ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કરી હશે. પુત્ર પૌત્રાદિને બોલાવી આશીર્વાદ આપ્યાં, અને છેવટે પોતાના શ્રીમુખથી અણુશણુ વ્રત ઉચર્યાં અને અંતે “સૂણતા સુગુર વખાણુ—સર્વસોં કીન્હો ખામણાં; કરિ પ્રભુજીનો ધ્યાન, માણિકદેવી માતાં સતી પડતી અમરવિમાન.” સ્વર્ગવાસની સંવત, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર ને નક્ષત્ર આ પ્રમાણે:—

સંવત સત્રે અઠાણુવૈ, પોસ કૃષ્ણ રવિવાર;

પડિવા પુષ્ય નક્ષત્રમૈ, પહુતા સ્વર્ગમંજાર.

કવિ કહે છે કે મહાસતી ચંદનબાળા, મૃગાવતી અને

મુલદ્રાદેવીએ જ જાણે પંચમકાળમાં અવતાર લીધો હોય એટલી માતા માણિકદેવીએ શાસનની પ્રભાવના કરી અને પોતાનો જન્મ સાર્થક કર્યો. સાધ્વી-સતીઓનાં ચરિત્ર આજસુધી માત્ર શાસ્ત્રોમાં જ વાંચ્યા હતા, પણ કવિ પોતાને માણિકદેવીના દર્શનથી કૃતાર્થ માનતા હોય તેમ ઉદ્ઘાસથી ઉચ્ચારે છે કે—

શાસ્ત્રમાંહી મુણતા હતા રે,
સાધ સતીની વાત રે;
પરતપ દેખી આંખીસો રે,
માણિકદેવી માત રે.....

આ રાસ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છના મુનિ નિહાલચંદ્રજીએ, માણિકદેવીના સ્વર્ગવાસ સમયે અર્થાત્-૧૭૬૮ માંજ, મુર્શિદાબાદ મુકામે રચ્યો છે. રાસકારના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો—

પાસચંદ્ર ગચ્છ પરગડા રે,
વાચક શ્રી હર્પચંદ્ર;
તાસ અનુજ જસ ઉચરે રે,
નામ મુનિ નિહાલચંદ્ર.
સંવત સત્તરે અઢાણુવે રે,
પોષ કૃષ્ણપંક્ષ સાર રે;
તિથ તેરસ જસ જખીયો રે,
મગસુદાબાદ મઝાર રે.

• (Firman of Emperor Ahmedshah 1752,)

In the name of the purest,
Highest in Station.

(Seal)

Be it known to the Officers and Managers of the present and future affairs of the province of Bengal and the other provinces under dominion that Jugut Sett Mahtaub Roy represented to us, the high in dignity, that mountain Paresmathjee, situate in the country of Bengal, the place of worship according to the Jain Setamburee religion; also the Cotee at station Mudhooban on a rent-free (lakheraj) ground, buttet and bounded by four boundaries belong (to the followers of) the Jain Setamburee religion and that he, the devoted supplicant is a follower of the Jain Setamburee religion, he therefore, is hopeful of the royal bounty that the mountain and the Cotee aforesaid be bestowed by the resplendent Huzoor on that obedient

• શ્રીયુત્ત બાબુ પુરણચંદ નાદર અને શ્રી હાથુચંદ ગોસ્વામી " સેપાયામ
ચોદ લેનીયા " માંથી :

supplicant, so that, composed in mind, he may devote himself to pray according to that religion. Whereas the person aforesaid deserves Royal favour and bounty, also as it appears that the property he asks for has a particular connection with him, and (as), it appeared on inquiry instituted by this High in Dignity that mountain Paresnath and the Cotee aforesaid have from a long time appertained to the (followers of the) Jain Setamburee religion, therefore the whole of the mountain and Cotee at Mudhoobun butted and bounded by four boundaries, are bestowed by the Royal Court on the aforesaid person. It is required that he should always devote to pray himself for the welfare and prosperity of the state; and no one should offer opposition respecting the mountain Pareshnath and the Cotee at Mudhoobun.

Knowing this to be very urgent matter let them act as directed.

The whole of mountain Paresnath situate in the country of Bengal.

Three hundred and one Beeghas of Lakheraj land of Mudhoobun, situate in the country of

Bengal, butted and bounded by four boundaries specified below :

On the west : The water course of Joypariah alias Jaynugger.

On the east : The old water course (nala).

On the north : The koond or reservoir (called) Julhurrey prepared by the (followers of the) Jain Setamburee religion.

On the South : The base of mountain Paresnath.

Written on the 27th day of the month of Jemadeeoolawal, the fifth year of the king's reign.

On the back

The Khan of Khans Kumirooddeen Khan Bahadur, Victorious in War, the Vizier of Territories, Manager of affairs, Noblest of Nobles, the Head of the country, Commander-in-chief, a faithful friend and servant of the King Ahmud Shah, the Hero.

(True translation of the persian document.)

(Sd.) Shamacharan Sircar.

The 19 March 1868 Chief Interpreter and Translator
 High Court, Original Jurisdiction.

(અહંમદશાહ બાદશાહનું ૧૭૫૨નું ફરમાન)

(સીકો)

(પાક-ખરવરદિગારની રાહબરીમાં)

સત્તાનત નીચેના બંગાળ તથા ખીજ પ્રાંતોના હાલના તથા ભવિ-
ધના રાજ્યકારભાર ચલાવતા અમલદારો તથા તહસીલદારોને માણુમ
થાય કે:—બંગાલ દેશમાં આવેલ જૈન શ્વેતાંબર ધર્મ અનુસાર તીર્થ
રથજવાળો પારસનાથજીનો પર્વત તથા મધુવન પાસેની ચાર સીમાડા
બંધ મહેસુલ-માફ જમીન (લાખેરાજ) ઉપર આવેલી કોઠી જૈન
શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયીઓને તાળે હોવાનું તથા તે રાજ્યનિષ્ઠ
અરજદાર જૈન શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયી હોવાનું જગતશેઠ મહતાબ
રાયે અમો નેકનામદાર પાસે નીવેદન કરેલ છે અને તે આશા રાખે
છે કે બહાદુર નામવર હજુરના હાથે ઉપર કહેલ પર્વત તથા કોઠી
સદરહુ આગ્રાધીન અરજદારને બક્ષીસ કરવામાં આવે કે જેથી તે
નિશ્ચિંત મને સદરહુ ધર્માનુસાર પ્રાર્થના વિગેરે કરે. સદરહુ શખ્સ
બાદશાહની કૃપા તથા બક્ષીસને લાયક હોવાથી તથા જે મિલકતની તે
માગણી કરે છે તેની સાથે પોતાને ખાસ સંબંધ છે તેમ જણાયાથી તથા
નેકનામદાર તરફથી તપાસ કરવામાં આવતાં, ઉપર દર્શાવેલ પારસનાથનો
પર્વત તથા કોઠી સાથે લાંબા વખતથી જૈન શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયી-
ઓને સંબંધ હોવાનું જણાયાથી સમગ્ર પર્વત તથા ચાર સીમાડા
બંધ મધુવન પાસેની કોઠી બાદશાહ હજુરથી સદરહુ શખ્સને ભેટ
આપવામાં આવે છે. એ જરૂરનું છે કે રાજ્યના હિત તથા આબાદી

માટે તેણે હંમેશાં પ્રાર્થના કરવી અને કોઈએ પણ પારસનાથના પર્વત તથા મધુવન પાસેની કોઈ સંબંધે વિરોધ કરવો નહિ. આ ઘણી અગત્યની બાબત સમજીને તેઓએ સૂચનાનુસાર વર્તન રાખવું.

બંગાળ દેશમાં આવેલો પારસનાથનો સમગ્ર પર્વત બંગાળ દેશમાં આવેલ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ ચાર સીમાડાબંધ મધુવનની ત્રણસો એક વિધા લાખેરાજ જમીન:—

પશ્ચિમ દિશાએ જયપારીયા અથવા જયનગરનું નાળું.

પૂર્વ દિશાએ પ્રાચીન નાળું.

ઉત્તર દિશાએ જૈન શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયીઓએ તૈયાર કરેલ જલહુરીના નામથી કહેવાતો કુંડ અથવા ટાંકું.

દક્ષિણ દિશાએ પારસનાથ કુંગરની તળાટી.

બાદશાહના રાજ્યના પાંચમા વર્ષમાં જમાદીલવાલ ખાસના ૨૭ ના રોજ લખવામાં આવ્યું.

પાછળનો ભાગ.

શરવીર બાદશાહ અહમદશાહનો નિમકહલાલ મિત્ર તથા સેવક, સેના-ધિપતિ, દેશાધિકારી અમીરોનો અમીર, રાજ્યકારોબારનો વ્યવસ્થાપક રાજ્ય મુલકનો વજીર, લડાઈમાં યશસ્વી ખાનખાના કમરૂદીનખાન બહાદુર.

(પર્શીયન ભાષાના હસ્તાવેજનું ખરું ભાષાંતર)

(સહી) શામાચરણ સરકાર

૧૯-માર્ચ ૧૮૬૮ મુખ્ય દુભાષીયો તથા ભાષાંતરકાર

અસલ હકુમત હાઇકોર્ટ

(Sunnud of Aboo Alikhan Bahadur,
dated the third year of reign)

Aboo Ali Khan Bahadur
Emperor and Champion of Faith

(Seal)

To,

The Motsuddees of the present time and of future
of Pergunnah Bissoonpore Pachrookhy in the province
of Behar.

Take notice that,

Since Mouzah Palgunge in the aforesaid Purgunnah
has been as heretofore exempted from all liabilities
in the name of Raja Padmansingh as a charitable
endowment to all the temples of Pareshnath made
by Juggut Sett, the same is therefore upheld and
confirmed in the year 1169 fusli (1755 A. D.). You
shall raise no objection and offer no opposition in
any way whatever in respect of the said Mouzah
and shall release and leave it to the use and
possession of the above named Rajah so that he
may apply the profits thereof to necessary purposes
and continue to pray for the welfare of the empire

to last for ever. Written on the 27th day of
Jamadi-us-sani in the third year of reign.

21-1-89 (True translation)

Sd/ Iswaree Parsad.

અમુ અલીખાન બહાદુરના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષની સનદ
બાદશાહ તથા ધર્મરક્ષક અમુઅલીખાન બહાદુર

(સીકકે)

બિહાર પ્રાંતના ખીસનપુર પાચરૂખી પરગણાના હાલના તથા ભવિ
ષ્યના મુત્સદીઓ જોગ—

માલુમ થાય કે—

ઉપર દર્શાવેલ પરગણામાં પાલગંજ ગામ તે રાજા પદ્મનસિંહના
નામે જગતશેઠના બનાવેલાં પારસનાથના સર્વ મંદિરોને ધાર્મિક સખા-
વત તરીકે બંધા કરવેરામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તેનો
સ્વિકાર કરી ફેબ્રુઆરી ૧૧૬૯ (ઇ. સ. ૧૭૫૫) ની સાલમાં મંજૂર
કરવામાં આવે છે. તમો સદરહુ ગામ બાબત કોઈપણ બંતનો વાંધો
વિરોધ નહિ કરતા ઉપર દર્શાવેલ રાજાના કબજા ભોગવટા માટે તે
ખુલ્લું રાખશો કે જેથી તે જરૂરી બાબત માટે તેમાંની આવકનો ઉપ-
યોગ કરી શકે અને કાયમ ચાલુ રહેનાર સલ્તનતના હિત માટે
પ્રાર્થના કરે. રાજ્યના ત્રીજા વર્ષમાં જમાદી-હિસ-સાની તા. ૨૭ ના
રોજ લખવામાં આવ્યું. ૨૧-૨-૮૯ (ખરૂં લખાંતર)

(સહી) ઇશ્વરીપ્રસાદ

વાચનાચાર્ય શ્રી વિ-
જય માણિક્યસિંહ
સૂરીચરણકૃત અપૂર્વ
પુસ્તકોનીચેના સી-
રનામે રોકડી કિંમતે
મળી શકશે.

શ્રી જિનેન્દ્ર પૂજા સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૩૭૫
કિં. રૂ. ૧૧

શ્રી જ્ઞેન ગુણ માણિક્ય માળા (સ્ત-
વનાદિ સંગ્રહ) પૃષ્ઠ ૪૦૦ કિં. રૂ. ૧)

સ્નાત્રપૂજા સાથે શ્રી સમવસરણ પૂજા તથા પંચતીર્થો જિનપૂજા
પૃષ્ઠ ૯૬ કિં. રૂ. ૦૧

મહાલી સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૯૬ કિં. ૦-૪-૦
પરોશીને પોસ્ટેજ ભુકું.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

શા. લીખાભાઈ મનસુખરામ જરીવાળા.

રતનપોળ—અમદાવાદ.

લેટનાં પુસ્તકો.

શ્રી મહાવીર જિન પંચકલ્યાણક પૂજા. લેટ.

શ્રી પ્રહ્લાચર્યવ્રત પૂજા. લેટ.

શ્રી અમૃતપદારાધના. (આરાધનાનું સ્તવન.) લેટ.

ઉક્ત લેટનાં પુસ્તકો જોઈએ તેમણે દરેકનું ટપાલ ખર્ચ
એક આનાની ટીકીટ બીડી નીચેને શિરનામે પત્ર લખી
મંગાવી લેવું.

શા. સાંકલચંદ પીતાંબરદાસ.

ક્રીકાલટની પોળ—અમદાવાદ.

ઓટો દીલ બહાર (રજીસ્ટર્ડ)

રૂમાલ ઉપર લગાડવાથી મધુર
મોહક ખુશખી પ્રસરી રહે છે.
એકજ વખત ખાત્રી કરી જુઓ.
હરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

ખરીદતી વખતે ઓટો દીલબહાર
નામ બરાબર વાંચી પેટખંધ શીશી લેજો.
નહિં તો વેપારીઓ ભળતુંજ આપી દેશે,

કીમત અરધાઝોંસની ખાટલી ૧ ના રૂ ૨-૦-૦ ના ઝોંસની ખાટ-
લી ૧ ના રૂ ૧-૪-૦ ૧ હામની ખાટલી ૧ ના રૂ ૦-૧૨-૦ ના હામની ૧
ખાટલીના રૂ ૦-૮-૦ વી. પી. ખરચ જુદો.

કપડાના કપાટમાં રાખવા ઓટો દીલબહારના મુગંધી કાંડનો રૂ. ૦-૧-૦
એ આનાની નહુનાની શીશી આજેજ મંગાવી ખાત્રી કરો.

પ્રોફેસર જેમ્સની

વીજળીક શક્તીની ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ હિંદુસ્તાનના હજારો લોકોએ વાપરી ખાત્રી કરી છે,
જ્ઞાનતંતુની નખખાઈ, શારીરિક અશક્તતા, અછરણ, કબજાયાત, યાદદાસ્ત
શક્તિ મંદ પડી જવી, કામ ઉપર ચિત ન લાગવું, ધાતુ ક્ષીણતા, સ્વપ્નમાં
તથા પેસાબમાં ધાતુનું જવું, વિગેરે દરદો આશ્ચર્યકારક રીતે ઝડપથી સારા
કરે છે. ફક્ત પહેલે જ દિવસે તેનો મુખ્યકારી પ્રભાવ માલુમ પડે છે.

કી. ૨૫ ગોળીની ખાટલીનો રૂ. ૧-૪-૦ કી. ૪૦ ગોળીની ખાટલીના
રૂ. ૨-૦-૦ નમુનાની શીશી જે એ દિવસ ચાલે છે તેના રૂ. ૦-૪-૦

(વી. પી. ખર્ચ ૧ થી ૩ શીશી મુધીનું ૦-૮-૦)

તા. ૬.—ખરીદતી વખતે પ્રો. જેમ્સ ઇલેક્ટ્રો ટોનીક પીલસ
નામ વાંચીને ખાટલી લેજો.

સાલ એન્ટા- ધી એંગલો ઇંડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

૨૮૫ મારકેટ-પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૦૮૨, મુંબઈ-૨

ઓડમેન્સ સાઈપ્રસ સાલ્વ (રજીસ્ટર્ડ)

માથાનો દુઃખારો, સળેખમ, સરીરનો દુઃખારો, હાથમાં પગમાં, ઠાલીમાં, કમ્બરમાં, વાંસામાં અથવા સરીરના હરકોઈ ભાગમાં "વા" (પવન) થી થઈ આવતો દુઃખારો અથવા તેનું જકડાઈ જતું વિગેરે દરદો ઉપર આ મલમ જરા લઈ ફક્ત થોડી મિનિટ મસગંવાથી દુઃખારાવાળા ભાગમાં પ્રવેશ થઈ આરામ કરનારી અસર ઉપજાવે છે, અને દરદને હડપથી દૂર કરે છે.

જરૂરના પ્રસંગે તાત્કાલીક ઉપયોગ માટે એક પોટ સાથે રાખવો જોઈએ.

ખાત્રી માટે સોંપલ ટબ્બી બે આનામાં મંગાવી તેનો અનુભવ તમે કરી શકો છો.
મોટા ચીનીના પોટ ૧ ની કોમત રૂ. ૧-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦
૩ પોટની કોમત રૂ. ૨-૧૦-૦ વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૧૦-૦ જુદા.

સૌંદર્યની રાણી કામીનીઆ-સ્નો

(રજીસ્ટર્ડ)

બહુ ગીર દોષ કે રયામ દોષ,
પણ તેમાં સૌંદર્ય તાના કીરણ હળ-જ
ક્યા ન દોષ તો તે આકર્ષક દેખોતું
નથી. આમંદીના પડમાં રહેલા તે
સૌંદર્ય તાના કીરણો બહાર લાવનાર

સૌંદર્યની રાણી

કામીનીઆ-સ્નો.

એક સાચોક્ત રીતે બનાવેલો સાયન્સીફિક ઈલાજ છે. ચામડી ઉપર માલેશ કરવાથી તેનાં તત્ત્વો ચામડીના પ્રત્યેક અણુમાં દાખલ થઈ એકદને સાફ કરી કુદરતી સૌંદર્યની હળખને પ્રકાશમાં લાવે છે. તેની ભીડી ગુલાબની નાનાં નુક ખરાબો અવ-જનીય આનંદ આપે તેવી છે. કિં. ૧ બોટલીના ૦-૧૨-૦ વી. પી. ખર્ચ જુદું.
મોલ. એજન્ટ-શ્રી એંગ્લો ઈન્ડિઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

૨૮૫ માર્કેટ, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૦૮૨ મુંબઈ નં. ૨

જૈન માલીકીનું સર્વત્ર સત્કાર પામેલ

દેશી દવાઓ મળ-
વાનું ૩૭ વર્ષનું
જીવન અને જાણીતું

વિ.
શ્વા.
સ.
પા.
ત્ર.
સ્થ.
બ.

અમારે ત્યાં તમામ જાતના રસો,
ભરમો, ગુરિકા, આસવ, અવલેહ,
ધૂત, તૈલ, ચૂર્ણ, કવાથ વિગેરે
મોટા જથ્થામાં તૈયાર મળશે.

આખા હિન્દુસ્તાનમાં જૈન
માલીકી ધરાવતી જીનામાં
જીની આ એક જ કાર્મસી છે.

સાધુ-સાધ્વી તથા ધર્મદા દવાઓ
આપનારને ઘણાં ઓછા ભાવે દવાઓ
અપાય છે.

ઓશીસો—અમદાવાદ, કાલબાદેવી—
મુંબઈ તથા ઊંઝા.

વધુ વિગત માટે સૂચીપત્ર મફત
મંગાવવા લખો—

ઊંઝા આયુર્વેદિક કાર્મસી—અમદાવાદ.

તન-મનની મહેનત કરનારાં !

તાંકાત-તાઝગીથી બરપુર

‘ઝંડુ’ ફાક્ષાસવ

(મુદ્રિકારિષ્ઠ: શારંગધર મ. અં. ૧૦)

ઘરમાં હુમેશાં તૈયાર રાખો

તાકીદે તાકાત-તાઝગી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

યાક ઉતારનાર

ઉંધ લાવનાર

દરત સાફ લાવનાર

બૂખ લગાડનાર

તાંકાત આપનાર

તાંઝગી બક્ષનાર

લલજતદાર દવા

‘ઝંડુ’ ફાક્ષાસવ

સવાર-સાંજ જમ્યા પછી લ્યો

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી., મુંબઈ નં: ૧૪

ભાવનગરના એજન્ટ:-જયંતિલાલ અમૃતલાલની કુંઠ આંખાઓક.

રાજકોટના એજન્ટ:-મુકુંદરાય બ્રંચર્સ, પરા.

રતલ અર્ધાના તેર આના, રતલ એકનો રૂં. દોઢ, રતલ દોઢના રૂં. બે

સદ્ગત શેઠ વેણીચંદ સુરચંદ સંસ્થાપિત
શ્રી મહેસાણા જૈન ટ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી
છપાયેલાં પુસ્તકનું સૂચીપત્ર.

૧ બાળપોથી (જૈન શિક્ષણમાળા) ... ૦-૧-૬	૧૮ ભાષ્યત્રય સાર્થ ... ૦-૧૪-૦
૨ પહેલી ચોપડી સદર ૦-૨-૬	૧૯ દંડક તથા જંબુદ્વીપ સંગ્રહણી સાર્થ ... ૦-૧૨-૦
૩ બીજી ચોપડી સદર ૦-૩-૬	૨૦ કર્મત્રય સાર્થ ભા.૧ ૦-૧૦-૦
૪ ત્રીજી ચોપડી સદર ૦-૪-૬	૨૧ કર્મત્રય સાર્થ ભા.૨ ૦-૧૨-૦
૫ જૈની વાંચન માળા શાસ્ત્રી ... ૦-૧-૬	૨૨ તત્ત્વસાર્ય સૂત્રસરહસ્ય. ૦-૬-૦
૬ બે પ્રતિક્રમણ મૂળ ગુજરાતી ભાવાર્થ સાથે ... ૦-૨-૬	૨૩ પાંત્રીશ બોલ વગેરે. ૦-૩-૦
૭ બે પ્રતિક્રમણ મૂળ શાસ્ત્રી ભાવાર્થ સાથે ૦-૩-૬	૨૪ રત્નાકર પચ્ચીશી. ૦-૦-૯
૮ પંચ પ્રતિક્રમણ મૂળ શાસ્ત્રી ... ૦-૭-૬	૨૫ આત્મહિતકર આ-ધ્યાત્મિક વસ્તુ સંગ્રહ. ૦-૧૦-૦
૯ પંચ પ્રતિક્રમણ મૂળ ગુજરાતી ભાવાર્થ સાથે ... ૦-૮-૦	૨૬ પ્રત્નોત્તર રત્નચિતામણી. ૩.૧)
૧૦ સામાયિક સૂત્ર સાર્થ ૦-૧-૩	૨૭ સમાધિ વિચાર.... ૦-૧-૩
૧૧ બે પ્રતિક્રમણ સાર્થ ૦-૬-૦	૨૮ કુબક સંગ્રહ ભા-વાર્થ સાથે. ... ૦-૧-૦
૧૨ પંચ પ્રતિક્રમણ સાર્થ ૧-૦-૦	૨૯ બ્રહ્મચર્ય વ્રત. ... ૦-૪-૦
૧૩ સમકિતના સડસઠ બોલ તથા અદાર પાપસ્થાનકની સંજ્ઞાય શાસ્ત્રા તથા ગુજરાતી ૦-૧-૬	૩૦ અલક્ષ્ય અનંતકાય વિચાર શાસ્ત્રી તથા ગુજરાતી ૦-૩-૦
૧૪ યજ્ઞોવિજય ચોવિશી વિવેચન સાથે ... ૦-૪-૦	૩૧ આત્મ જાગૃતિ ... ૦-૦-૯
૧૫ જિન ગુણ પદ્યાવળી ૦-૫-૦	૩૨ ધર્મોપદેશ તત્ત્વજ્ઞાન. ૦-૦-૬
૧૬ જીવ વિચાર સાર્થ ૦-૪-૦	૩૩ જૈન સ્ત્રી સદ્ગોષ્ઠ. ૦-૨-૬
૧૭ નવ તત્ત્વ સાર્થ ... ૦-૧૦-૦	૩૪ ધર્મવીર વેણીચંદભાઈ (પોસ્ટેજ ૦-૨-૬). ભેટ.

મળવાનું ઠેકાણું—શ્રી જૈન ટ્રેયસ્કર મંડળ—મહેસાણા.

નામદાર વડોદરા સરકારના કેળવણી ખાતાએ ઈનામ લાઇબ્રેરી
માટે મંજૂર કર્યા છે.

મહાત્માની દરેક ઘરમાં સંબંધ કરવા

પ્રસાદી સાક્ષરો લંડોર્મણ કરે છે

સાંજ વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ થતી

સા દી. શિ ખા મુ ભુ

ભા. ૧ થી ૮

સાક્ષરોના ઉંચા અભિપ્રાયો મળ્યા છે એટલું જ નહિ પણ પ્રખ્યાત
પેપરોએ ભારે પ્રશંસા કરી છે. આપું નીતિ ધર્મનું નોતમ પુસ્તક આપે કદી
વાંચ્યું હશે જ નહિ ! એક વખત વાંચવા લીધું; તે પછી હાથમાંથી મુકવા
ગમતું જ નથી. સુંદર છપાઇ ઉંચા ગ્લેસ કાગળમાં સોનેરી નામ સાથે પાકા
ખાઇ-ડીંગમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એક પ્રત મંગાવી ખાત્રી કરો. પ્રથમ ભાગનો
રૂ. ૧) ને ભાર પછી દરેક ભાગના રૂ. ૨) પોસ્ટેજ ભુલું.

સમર્થ સાક્ષરોએ સદરહુ પુસ્તકની પ્રશંસા કરી છે.

- (૧) રા. રા. કનૈયાલાલ મુન્શી (૨) રા. રા. આનંદશંકર આપુભાઇ
(૩) રા. રા. રમણભાઇ મંડીપતરામ (૪) રા. રા. હમનલાલ દરીલાલ પંડ્યા
(૫) રા. રા. કાન્તિલાલ હમનલાલ (૬) રા. રા. કેશવ હર્ષદ કુવ
(૭) રા. રા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ (૮) રા. રા. ગોકળલાલભાઇ મથુરભાઇ
(૯) રા. રા. જ્ઞાલાલ ચિમનલાલ (૧૦) રા. રા. મગનભાઇ ચતુરભાઇ પટેલ

તે સિવાય જાહેર છાપાએ ભારે પ્રશંસા કરી છે. પણ હીરાની પરીક્ષા
કેવી જિના થતી નથી. એક સ્થળે કહ્યું છે કે “જેમાં જેને સ્વાદ નહિ
તે તેને નહિ ચાવ; દુપણ આપી દાક્ષને કાક લીંબોળી ખાવ.” જેને આવા
ધર્મ નીતિના પ્રચંડી કીમત નથી તેના પાસે વખાણ કરવાં કેવળ વ્યથા છે.
વારસામાં તથા કન્યાદાનમાં આવાં પુસ્તકોની હજારો પ્રતો દરવરે અપાય
છે. સાથે આકે ભાગો મંગાવનારને ટપાલ ખર્ચ પડશે નહિ.

રૂ. ૦. ૩. પંડ્યા ચંદ્ર
મુ. પાટણ (ડિ. જાન્યુઆરી)

મગનલાલ શંકરભાઇ પટેલ

કાંતિકારી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

આખરી ફેસલો ભાગ ૧-૨

પૂર્વ તૈયારી-મહાભિનિષ્ક્રમણ.

પૂ. ગાંધીજીના ઇન્ડિપેન્ડન્સ અને હૂમિનિયન સ્ટેટ્સ ઉપર પ્રકાશ ફેંકતા ગોહદી મહાસભાના સમયથી શરૂ થતા પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય, ઇન્ડિપેન્ડન્સ કે સ્વરાજ્ય, વાઇસરોયનો ગોળો, લાહોર મહાસભા, ક્ષીવર ટાગોર અને મહાત્માજી, અંગ્રેજોનો ધખારો, સરમુખત્યાર, કૃત્ય પહેલાનાં બે ભાષણો. પેલા ભાગમાં અને બીજા ભાગમાં ચડાળા તળાવથી માંડી ઠેક ઢાંડી સુધીનાં સમગ્ર ભાષણો તેમજ આપુજી પદકાયા ત્યાં સુધીનાં બધાં ભાષણો અને તેમના લેખો આપવામાં આવ્યાં છે. સાત ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

કાન્યુ પુઠું બે ભાગ એટીક કાગળ ૧૧

” ” ” ” રૂઢ કાગળ ૧૧

પાકું ખાદીનું પુઠું ૨

બેવડું પાપ યાને હિંદુસ્તાનની પાયમાલી-અંગ્રેજ સરકારે અશીશુનું વ્યસન આપી દુનિયામાં ફેલાવી હિંદુસ્તાનની પ્રજાને કેવી નિર્માત્ય બનાવી છે તેમજ બીજી પ્રજાઓને પણ, તેનો આગેહુબ ચિતાર. પૃ. ૯૬ ૧

લે. ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલ.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ.

સંપૂર્ણ દાર્શનિક-સંપાદક મગનલાલ દેશાઈ, મહામાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. નવજીવનમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહાત્માજીના બધેલા દાર્શનિકપરના બધા લેખો તથા આખ્યાનો અને બીજા અભ્યાસી લેખકોના લેખોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ છે. આ વિષય ઉપર સંપૂર્ણ વિગતવાર ગૂજરાતી ભાષામાં આ પહેલું જ પુસ્તક છે. દરેક ભાષાએ તથા બહેને તે અવશ્ય વસાવવું તથા વાંચવું જ જોઈએ. પાનાં ૨૦૦ મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર સુંદર ચિત્ર સાથે કિંમત આઠ આના.

ગુજર અંથરત્ન કાર્યાલય.

રીચીરોડ, કુવારા સામે, -અમદાવાદ.

ખેતીવાડી માટે

અળદથી, ઇંજનથી તેમજ
હાથવતી ચાલતા

લો
ખં
ડી

૨
૬
૮

વાપરે અને ખેતીને આગાહ બનાવે.

દર કલાકે ૧૨૦૦૦ ગ્યાલન સુધી પાણી આપી શકે છે. આની ઉડાઈ અને પહોળાઈ લખી સચિત્ર કેટલોગ મફત મંગાવો.

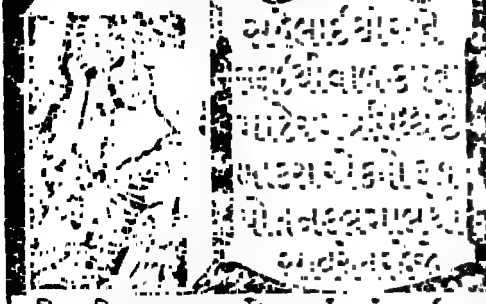
આજેજ લખો:—

છોટુભાઈ

મુંબઈ, ટવાળા

૧૬. (છ. સુરત)

બાદશાહી સાબુ

સી.સી.મહાજન એન્ડ કું. મુંબઈ, ૨

ઝંડા છાપ

દરજાખુજલી માટે
અહસીર મલમ
મારીનીફેસીડબીની
ડી.આર.આના
પોસ્ટેજ જુદુ
સી.સી.મહાજન
એન્ડ કું.
મુંબઈ. ૨

સ્ત્રીઓના સૌંદર્યતા માટે કામલતા હેર ઓઇલ (૨૭૨૬૬)

આ તેલ વાપરનાથી મગજને શાન્તિ મળે છે, તથા વાળને તાઝાત મળે છે, બીજાં તેણેની માફક આ તેલથી વાળ ખરી પડતા નથી તેમજ સફેદ થઇ જતા નથી. લાંબા તથા જીલ્લાદાર વાળમાં જ સ્ત્રીઓની સૌંદર્યતા રહેલી છે, તેને માટે હમારું વનસ્પતિના તેણેમાંથી બનાવેલું સુગંધીયી ભરપુર કામલતા ઓઇલ વાપરો. કિંમત બાટલી એકના રૂ. ૦.૧૧ પોસ્ટેજ ૦.૦૨ માટી બાટલીનો રૂ. ૧) પોસ્ટેજ ૦.૦૨

અનુકરોગી અડામ મલતુદ્ધરજા
મહાજન
બાદશાહી
પેનક્યુરર
હમેશા સાથે રાખો

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું. મુંબઈ નં. ૨

કાંતિકારી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

સરદારની રશ્મિ હાક	૦૮	ભારતનો મહારથી	૦)૮
ભારતભૂયણ માલવીયાજી	૦૮	વીર વલ્લભભાઈ	૦)૮૧
હિંદુસ્તાનના વપાર ઉદ્યાગ-		અમર મહાજનો	૦૧૧
નો નાચ બી. ડી. ખસુ	૦૧	કાળાપાણીની કથા	૧૧
બેવડું પાપ યાને હિંદુસ્તાન-		દેશ દેશની વીર કથાઓ	૦૧૧
ની પાપમાલી	૦૧૮	જીવનનાં દર્દ પ્રેમચંદ્રજી	૧૧
સંપૂર્ણ દારૂનિષેધ	૦૧	સ્વૈર વિહાર પ્રસ્થાનના તંત્રી	૧૧
(લે. માદનદાસ ઠરમચંદ ગાંધી)		પ્રેમનો દંભ (ટાલ્સ્ટોય)	૧૧
મીઠાવેરો બે ભાગ	૦)૮	સાચો શ્રમજીવી	૦)૮
રાષ્ટ્રપતિ જવાહીર	૦)૮	ફાંસી	૦૮
જવાહર નહેરુ	૦૧	યરવડા મંદિરથી	૦)૮૧
રાષ્ટ્રીય રાસકુંજ	૦	વીરાંગના હંસા મહેતા	૦)૮
કુંડિયામણનો બેઠ	૦)૦૧	કાંતિ	૦૮
(ગાંધીજીનો બીજો મુદ્દો)		કાંતિકારી લગ્ન	૦)૮
માદાતમાજીના ૧૧ મુદ્દાઓ	૦૧	સરદારનો સંદેશ	૦)૦૧
(પ્રો. ખુશાલ તલકશી શાહ)		સૌભાગ્યની સાડી (પ્રેમચંદ્રજી)	૦)૮
સખરસ	૦૧૮	હૃદયપલટો	" ૦)૮
પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરું	૧૧	બેઠાની લડત	૧૧
હાથ આસામ	૧	ખારડોલી સત્યાગ્રહ	૦૧૧
આત્માનાં આંસુ	૦)૮૧	ખાસીનું યુદ્ધ	૦૧
(રવીંદ્રનાથ ટાગોર)		હિરેકની વાતો બીજી આવૃત્તિ	૧૧
આઝાદીનો જંગ	૧૧	(રામનારાયણ પાઠક)	
અમેરિકાનો આત્મભોગ	૦)૮	સ્વતંત્રતાનો સંદેશ	૦૮
કાંતિની ચીનગારીઓ	૧	ત્યાગની પ્રતિમા	૦૮
રા. મોતીલાલજીનું જીવન	૦૮		

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

કુવારા સામે, રીચીરોડ, અમદાવાદ.

એડિટર આપનારે જાહેર ખબર લેનપત્રની બેઠમાંથી વાંચી છે
એમ લખવા કૃપા કરવી.

ખહોળા વપરાશથી વિખ્યાત થયેલી અમારી

પ્રદર વિનાશક

દવા

વનિતા વર્ગનું જીવન છે.

— કેમકે —

?

તે સ્ત્રીઓના દરેક રોગ દૂર કરે છે.

(૨૯૨૨૬ નં. ૩૧૦)

આ દવા સર્વ પ્રકારના પ્રદરો (નખળાઇનું જવું) અનિયમિત ક્રતુસ્ત્રાવ, રક્તપ્રદર, કસુવાવડ, છોડ, હીસ્ટીરીઆ, પેડુનો દુઃખાવો, છાતીમાં દાહ, જીર્ણ જવર, હાથ-પગની બળતરા, ગર્ભાશયનો સોજો, સુવારોગ તેમજ ગર્ભાશયના તમામ જીના હઠીલા દર્દો મટાડી ગર્ભાશયને સુધારી શરીરને શક્તિ આપે છે, ગર્ભધારણ કરવા યોગ્ય બનાવે છે.

બોક્સ ૧ ની કી. રૂ. ૨-૮-૦ પોસ્ટેજ ૦-૬-૦

‘સ્ત્રી રોગ ચિકિત્સા’નું પુસ્તક મફત મંગાવો.

લખો:— પ્રદર વિનાશક ઑફીસ

(૨૧) ખંભાત Cambay.

ફક્ત પાંચજ ટીપાં ! ! !

ગુપ્તાની

અમી—કુપી.

રજ. નં. ૧૨૬૪

ફક્ત પાંચજ ટીપાં અમી—કુપી લેવાથી ઉલટી, ઝાડો, કાલેરા, શરદી, સળેખમ, ચુંક, આંકડી, પેટનો દુખાવો, અજીર્ણ વાયુ, બાદી, બદ્દહનમી, શુળ, હીસ્તીરીઆ, ઉર્ટાટીયું, દાંત કે દાઢનું કળતર વિગેરે તુરત નાશુદ કરે છે.

ફક્ત પાંચજ ટીપાં અમી—કુપી અહારથી ચોળવાથી હાથ પગનો દુખાવો, સોજ, કળતર, રૂમેટીઝમ (વા) પવન, સંધીવા લકવો, માથાનો દુખાવો, ગઠીઓ વા, આદ્યશીશી, પાસળાનું શુળ, કફ છાતીનો દુખાવો, રાંઝણું, વીંછીનો ડંખ વિગેરે દર્દોમાં તાત્કાલિક આરામ આપે છે.

ફક્ત એકજ શીશી ગુપ્તાની અમી—કુપી ધરમાં તથા મુસાફરીમાં પાસે રાખો તે તમને તાત્કાલિક થઇ આવતાં ઉપર જણાવેલા દર્દોમાં કીમતી મદદગાર થઇ પડશે.

તમારી અમુલ્ય જીંદગીના રક્ષણ માટે તેમજ રોગી મીત્રોમાં ઉપકાર કરવા એક શીશી જરૂર પાસે રાખો.

અમી—કુપીની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શનમાંથી મેડલ મળેલ છે.

કિંમત શીશી ૧ નો રૂ. ૧૦ ત્રણ શીશીના રૂ. ૪) પોઠ અલગ.

રાજશાહી ગોનોરીઆ સ્પેશીફિક.

રજીસ્ટર.

(પ્રમેહારી રસ)

નં. ૧૨૬૪

જુનો કે ગમે તેવો પ્રમેહ હોય મત્ર ચોવીશ કલાકમાં જ નાસવા માંડે છે. જાણે જાદુનો ચમત્કાર ! એક ડોઝ પેટમાં ગયો કે એ આની આરામ થયો છે એમ સમજો. પ્રમેહ માટે આવી ફતેહમંદ દવા બીજી કોઇ નથી, પેશાબમાં આગ, બળતરા, ટીપટીપે પેશાબ થવો, બડો રગડા જેવો પેશાબ થવો, કપડામાં ડાઘા પડવા, પેશાબની આગળ પાછળ ધાતનું જવું, ઉતવા, હાથપગમાં ફાટ, ઉંધ નહિ આવવી, અને આખા દિવસ એમાં જીવ લાગી રહેવો એ સર્વ આ દવાથી નાશુદ થાય છે. જેઓ માને છે કે પ્રમેહ એ એક નહિ સારું કરી શકાય તેવું દરદ છે, તેઓને અમે રાજશાહી પ્રમેહારી રસ લેવા ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. સોએ સો દરદી સારા થયા છે, હજુસુધી કોઇ નિષ્ફળ થયો જ નથી.

કિંમત શીશી ૧ ના રૂ. ૨) ત્રણ શીશીના રૂ. ૫૦ પોઠ અલગ.

સી. સી. ગુપ્તા એન્ડ કુંપની સુ. પો. નડીઆદ. (ગુજરાત)

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર. (ગુજરાતી વિવેચન)

વિવેચક પં. સુખલાલજીએ આ વિવેચનમાં મૂળ સૂત્રો સાથે તેનો શબ્દાર્થ અને વિગતથી ભાવાર્થ આપેલો છે, સાથે સાથે મહત્ત્વનો દિગંબરીય પાદબોદ અને અર્થબોદ પણ સૂચવવામાં આવ્યો છે.

જૈનધર્મના સમગ્ર આચાર અને વિચારનું અધ્યયન કરનારાને આ એક પુસ્તક જ પુરતું છે. ખીજા ધર્મવાળાઓ પણ જેઓ જૈનધર્મને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોવા ઇચ્છતા હોય તેને પણ આ પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી છે. એકંદર આ પુસ્તકમાં જે બધું લખાયું છે તે બધું સમન્વયની દૃષ્ટિએ જ લખવામાં આવ્યું છે.

વિવેચક પંડિતજીએ કર્તાનો નિર્ણય વજોરે બાબતો સંબંધી પ્રસ્તાવનામાં વિગતવાર ચર્ચા કરી છે અને તેમાં જ સો પેજ રોક્યા છે. આખો ગ્રંથ લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠનો છે. છતાં કિંમત રૂ. ૨૧

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત. ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫

પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ ચુકલાં ૧-૨-૩-૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાકા પુઠાની બાંધેલી થોડી નકલો તૈયાર છે, એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને લગતા અનેક પ્રકારના અને ઉચ્ચ કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. અત્યેક પુસ્તક ભંડારમાં અને વિદ્વાન અભ્યાસિઓએ ગૃહસંગ્રહમાં એ પુસ્તક અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

મૂલ્ય દરેક પુસ્તકનું રૂ. ૫-૧૨-૦ (પાંચ અર્થ ભુદ્ધ)

પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ.

(સં. જિનવિજય. ૩)

જેની અંદર બૂનામાં બૂની ગુજરાતી ભાષાના જૈન સાહિત્યમાંથી આપવામાં આવ્યા છે. ભાષા સાહિત્યના ઉપયોગ.

જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યનાં ઉત્તમોત્તમ પુસ્તકો.

સન્મતિ તર્ક—ચાર ભાગ સં. પં. સુખલાલજી અને પં. ખેચરદાસ રૂ. ૧૦)
દરેક ભાગના. પાંચમો ભાગ નવોજ બહાર પડ્યો. જેની કિંમત રૂ. ૧૦)
જેની અંદર અંથ સંપૂર્ણ થાય છે અને વિસ્તૃત પરિશિષ્ટોથી અલંકૃત છે.

વૈદિક પાઠાવલી સં. રસિકલાલ પરીખ કિંમત રૂ. ૩૧

ભગવતી સૂત્ર પેલો બીજો ભાગ ટીકા સાથે ગુજરાતી અનુવાદ
પં. ખેચરદાસ. દરેકના રૂ. ૯

પં. ખેચરદાસ.

ચાર કર્મ ગ્રન્થો હિંદી ૪૧

ભગવતી સૂત્ર ભાગ ત્રીજો ૧૦)

મણિલાલ નથુભાઈ દોશી

પં. ભગવાનદાસ

શ્રાવકધર્મ ૧)

પ્રાકૃત વ્યાકરણ પં. ખેચરદાસ ૪)

કાવ્યપ્રકાશ સં. રસિકલાલ અને

જ્ઞેનદર્શન ૨)

રામનારાયણ પાઠક ૧૧

સ્વાદ્વાદ રત્નાકર પાંચ ભાગ ૧૦૧

બૌદ્ધધર્મનાં અપૂર્વ પુસ્તકો

પાંચમો ભાગ નવોજ બહાર પડ્યો છે.

સં. જિનવિજય.

પ્રાચીન સાહિત્ય ૦૮

અભિધાનપદ્ધતિપિકા ૫)

સં. જિનવિજય.

ત્રો. ધર્માનંદ કૌસળી

પાલિ પાઠાવલી ૦૧૧

અભિધમ્મસંગહો ૨)

પ્રાકૃત કથા સંગ્રહ ૦૧૧

શુદ્ધલીલા સાર સંગ્રહ ૨૧

જિતકલ્પભાષ્ય અવચૂરિસહિત ૩)

બૌદ્ધસંઘનો પરિચય ૨)

પં. સુખલાલજી લિખિત.

સમાધિમાર્ગ ૦૧

આધ્યાત્મિક વિકાસ કર્મ ૦૧

ધર્મપદ ગુજરાતી અવતુદ ૧)

નવકારમંત્રનું રહસ્ય ૦૧

બાહિરાનદાન વર્ણના ૧)

અનેકાંતવાદની મર્યાદા ૦૧

સુત્તનિપાત ૨)

૧૯૮૬ પર્યુષણપર્વનાં વ્યાખ્યાનો ૦૧

મન્નિઝમનિકાય ૨)

૧૯૮૪ પર્યુષણપર્વનાં વ્યાખ્યાનો ૦૧

જાતક કથાઓ હુરભાઈ ૦૧

પ્રમાણશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા રામનારાયણ પાઠક કિંમત રૂ. ૨)

આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા જેની અંદર ગુજરાતના અગ્રગણ્ય

વિદ્વાનોના મહત્ત્વપૂર્ણ નિબંધો છે. કિંમત રૂ. ૨)

ગુજરાતી ભાષાનાં બીજાં કાષ્ઠપણ પુસ્તકો માટે લખ્યા અને

વિગતવાર સૂચીપત્ર મંગો. ગુજર અંથરત્ન કાર્યાલય,

ગાંધીરોડ, ધુવારા સામે—અમદાવાદ.

પ્રમાણીકપણું એજ અમારો મુદ્રાલેખ છે.

જુના ને જાણીતા અનુભવી જૈન ગાંધી

કેસર	કેશર. કસ્તુરી. અંબર. ખરાસક- પુર. અગરચંદન. ધુપ. વાસકેપ. ગૌચંદન. ખાદલુ. ખાપરીયું. હીંગ. હરડે. સીલાજીત મોમાઈ. મમ્મીરા. સુરમો. શુલકંદ. સોના-ચાંદીના વરખ. સેંટ. સાળુ. લવંડર. વગેરેના વેપારી	કસ્તુરી
અંબર	કસ્તુરી અંબરની ગોળીઓ શાંતિપીઠસ	ખરાસ
અગરબત્તી	કમતાકાત. નયુસંકતા. અજીર્ણ. ખાંસી. દમ. વગેરે ઉપર અઠ- સીર ખાટલી ૧) કીંમત રૂ. ૧.	ધુપ

શા. શાંતિલાલ ઓધવજીની કુંપની

નં. ૩૧૭ જુમામસીદ—મુંબઈ.

વેળાસરની ચેતવણી.

તમારી તન્દુરસ્તી માટે.

ડોઁ કોઠારીની

જીવનશક્તિ.

(રજીસ્ટર્ડ)

તમારાં નેત્રરત્નો માટે

કાશ્મીરી,

લોટસાઈની.

પદ્મમધુ.

વિશેષ વિગતો મંગાવવા લખો :—

ધી જીવનશક્તિ કેમિકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ.

કોટડા, (વાયા ભુજ) કર્ણાટક.

તમારો

જંદગીનો મફત વીમો

ન્યુ ઓમ્બે ઍક્ટીંગ કોરપોરેશન લીં

માં ઉતરાવો. ૧૮ થી ૫૫ વર્ષના સ્ત્રી પુરૂષોના

મફત જંદગીના વીમા ઉતારે છે.

હેડ ઓફીસ: ૧૭ એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

